

Splitski lazaret i trgovačka skala

Petar Strunje

Izdavač

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
FF press

Za izdavača

Domagoj Tončinić

Recenzije

Ana Marinković i Josip Belamarić

Redaktura

Jasenska Gudelj

Lektura

Mia Elez

Korektura

Marija Perkec

Prijevod sažetka

Maja Rogulj i Petar Strunje

Oblikovanje naslovnice

Boris Bui

Fotografija na naslovnici

Petar Strunje

Grafičko oblikovanje i računalni slog

Boris Bui

Naklada

350 copies

Tisak

Perungraf d.o.o., Split

ISBN

978-953-379-043-5

CIP zapis dostupan je u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001155009

This book is realized through project which has received funding from the European Union's Horizon 2020 Research and Innovation Programme (GA n. 86586ERC-AdriArchCult).

Petar Strunje

Splitski lazaret i trgovačka skala

 FF press

Zagreb 2022.

Zahvala

Ova knjiga plod je dugogodišnjega rada koji je otpočeo još 2017. godine kao tema diplomskoga rada na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, a znatno je obogaćen istraživanjem u Veneciji tokom studentske razmjene u sklopu Erasmus programa na Sveučilištu u Padovi. Dužan sam zahvaliti padovanskoj profesorici Eleni Svalduz što me srdačno prihvatila i pružila početan poticaj istraživanju. Za Veneciju sam ostao vezan od tada te zahvaljujem profesorima i kolegama s matičnog mi doktorskoga studija povijesti arhitekture na Università IUAV di Venezia na strpljenju i savjetu. Tijekom studija najveći mi je poticaj pružila mentorica Jasenka Gudelj bez čije ljudske i profesionalne podrške moj maleni diplomski rad ne bi nikada zaživio u ovom obliku. Povjesničarka i turkologinja Vera Costantini s venecijanskog sveučilišta Ca' Foscari pružila mi je prijeko potreban pogled izvana na ova zbivanja, dok bih bez beskrajnog strpljenja Ane Marinković odavno bio dignuo ruke od zahtjevnog arhivskoga rada. Tijekom boravka u Veneciji, kolegice Ines Ivić i Tamsin Prideaux sugestijama su i raspravama brusile moje argumente te svojim veselim društvom olakšavale duge radne sate. Zahvalu zaslužuje i Marija Perkec za prijevode s njemačkog jezika i oštro oko kada sam već izgubio *busolu*. Ivan Viđen zaslužan je za sva pojašnjenja u vezi s Dubrovnikom, a Antonija Radić za prevodilačku odmjerenost. Posebnu zahvalu upućujem Ani Lebl, predsjednici Židovske općine Split, kao i svom izdavaču FF Pressu, jer su prepoznali vrijednost ove knjige, a napose ocu Alenu za interes pokazan prema mojim studijima. Zahvaliti moram i Arsenu Duplančiću iz Arheološkog muzeja u Splitu, Anti Alajbegu iz Muzeja Hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu te Elviri Šarić i Neli Žižić iz Muzeja grada Splita za uvid u građu i razgovor. Spomenuti moram pristupačnost i marljiv rad djelatnika Državnog arhiva u Zadru, Grafičke zbirke NSK, Konzervatorskog odjela u Splitu te Državnog arhiva, knjižnica Muzeja Correr i Marciane u Veneciji. Svi oni, a posebice moji roditelji i prijatelji, svjedočili su kako već koju godinu razrađujem temu, oduševljam se nekim novim podatkom te iznova prebirem po stotinama dokumenata iz raznih arhiva koji su većim dijelom prvi put ovdje prezentirani. S mladenačkom ambicijom nadam se da će se ova monografija pokazati korisnom ne samo kolegama povjesničarima arhitekture i umjetnosti, nego i povjesničarima u najširem smislu, a prije svega građanstvu Splita koje jedno ovakvo izdanje čeka već neko vrijeme.

SADRŽAJ

Predgovor	11	
UVOD		
Najpoznatiji nestali splitski sklop: nekoliko uvodnih riječi	13	
Historiografske dileme	16	
Novo vrijeme – novi izazovi: mletačka trgovačka politika na Jadranu	22	
Trgovački sustav u Dalmaciji: važniji centri i arhitektonski okviri razmjene	25	
UTEMELJENJE TRGOVAČKE LUKE U SPLITU		
Daniel Rodriga: <i>inventor della Scala di Spalato</i>	30	
Protivnici i odgoda realizacije projekta	32	
Osmanski zagovornici skale	34	
DRŽAVNO ULAGANJE I REALIZACIJA		
Dovršetak Rodrigine carinarnice	37	
Zamah gradnje 1595. godine	39	
Kuga 1607. godine i promjena pristupa	42	
Izgradnja i oblikovanje luke	45	
Lazareti i dovršetak skale	47	
REKONSTRUKCIJA IZVORNOG IZGLEDA		
Slikovni izvori za rekonstrukciju skale	55	
Opisi, inventari i izgled splitske skale	60	
KARANTENA, RASKUŽIVANJE I METODE DEKONTAMINACIJE		65
NEPREKIDNO GRADILIŠTE		
Gradske zidine i skala	68	
Gradske palače	76	
LUKA I GRAD		80
STRANCI I INOVJERCI		
Židovska zajednica i etnolingvističke mreže	83	
Osmanski podanici i funkcije splitske skale	87	
PITANJE TIPOLOGIJE		93
EPILOG		
Obnova za obnovom	98	
Pokušaji reforme i razgradnja	103	
ZAKLJUČNE RIJEČI		109

PRILOZI	110
IZVORI	121
LITERATURA	124
POPIS ILUSTRACIJA	132
SUMMARY	135
KAZALO IMENA I MJESTA	137

1. Minijatura iz matrikule bratovštine sv. Dujma

Predgovor

Povijest su Splita odredile dvije odluke vrhovnih vlasti: prva je, naravno, odabir cara Dioklecijana da u suton 3. stoljeća u lijepoj uvali nedaleko rodnoga grada izgradi svoju palaču. Dvanaest stoljeća kasnije, odlukom Senata Mletačke Republike, uz jugoistočni ugao drevne imperijalne građevine, izgrađen je kompleks skale, novo uporište sustava jadransko-balkanske trgovine.

Carski pokušaj povlačenja s pozornice svjetskih zbivanja, kao što je poznato, nije u potpunosti uspio, a izgradnjom palače stvoren je novi punkt u mreži geopolitičkih odnosa onovremenog Mediterana. S vremenom je palača postala grad, no krajem 16. stoljeća njegova je važnost u jadranskim plovidbenim mrežama prilično izbljedia pod pritiskom ratnih zbivanja i pred blizinom granice s Osmanskim carstvom. Operacija vraćanja grada na mapu, ovoga puta u svojstvu esencijalnog čvorišta trgovačkih linija, jedna je od najzanimljivijih epizoda geo-ekonomske politike ranog novog vijeka, posebice u kontekstu mletačkoga *Stato da Mar*. Geneza i uspjeh ovog projekta, opisani na stranicama koje slijede, u oporom su kontrastu, primjerice, s istodobnim neuspjesima oživljavanja druge istočnojadranske antičke luke, Pule. *Serenissima* je tako odbila prijedlog Marina Malipiera iz 1583. da se u južnoistarskom gradu izgrade velike peći za dvopek, što bi riješilo snabdijevanje brodova u prolazu, a potom i sugestiju Pietra Matteaccija iz dvadesetih godina 17. stoljeća oko uspostave luke za izvoz stoke, između ostalog i iz austrijske unutrašnjosti. Trgovina s Levantom, čiji je Split postao odskočna daska i sanitarni filter, očito se mletačkom patricijatu, koji je upravo na njoj i izgradio svoju moć, učinila uvjerljivijom investicijom.

U povijesti arhitekture specifična masa Dioklecijanove palače daleko nadvladava onu sklopa splitske skale. Visoka umjetnička vrijednost carske narudžbe, bogatstvo dekoracija te originalnost i dugo trajanje utjecaja nekih rješenja, poput Peristila, u jasnom su kontrastu naspram visokoutilitarnim građevinama lučkih lazareta i skladišta. Nadalje, antikvarni interesi i široko kolanje znanja o palači i njenoj povijesti, posebno od osamaestoljetnih publikacija Fischera von Erlacha i Roberta Adama, odavno su je upisali u internacionalni historiografski diskurs. S druge pak strane, sklop skale svoj nestanak duguje napose funkciji zloglasnog zatvora u kojoj se u konačnici našao, ali i povijesnome narativu koji mletačku upravu u Dalmaciji tumači plošno i mahom negativno, uz površno razumijevanje značenja nadnacionalne mreže u koju je Split njenom realizacijom upisan.

Kako to pokazuje knjiga Petra Strunje, barokni je Split i palača i skala i sve između njih. Grad je to koji se našao na razmeđu dviju sila i, zahvaljujući izvanrednom poslovnom instinktu židovskog trgovca Daniela Rodrige, postao točka susreta i razmjene. No, ostvarenje izvornoga prijedloga nije išlo jednostavno, o čemu opširno govore dokumenti koje je Strunje okupio i nadopunio istraživanjima u nizu arhiva te pomno analizirao. Interesi grupa i pojedinaca, države i komune, rat, primirja i pomicanja granica, vjerske i jezične razlike, epidemije, samo su neki od problema s kojima se projekt nosio, a svaki je od ovih aspekata pomno istražen. Odgovori koji precizno rekonstruirane građevine splitskog sklopa daju na ova složena pitanja izvanredno su efikasni i poučni, posebno kroz primijenjeno interpretacijsko pomagalo teorije mreža i komparativne historije. Kreiranje privremenog smještaja koji odgovara potrebama različitih vjera, korištenje južnoslavenskih jezika kao jednog od glavnih sredstava komunikacije, kao i vodeća

uloga i inkluzivni tretman Židova, elementi su splitskog baroknog realiteta koje Strunje po prvi put jasno ocrta kao kičmu sustava skale. Nadalje, rekonstruira i uloge različitih inženjera i graditelja, razmišljajući o značenju ovog velikog gradilišta za dalmatinsko arhitektonsko tržište toga vremena. Uočava i porast broja stanovnika i kvalitetu novoizgrađene arhitekture u gradu, posebice palača, te rekonstruira korištenje Dioklecijanovih podruma kao trgovačkih skladišta, što će u konačnici i omogućiti neke od prvih antikvarnih uvida. Pored analize propusnih infrastruktura u funkciji trgovine, Strunje također ne zaboravlja pojasniti niti ulogu istodobno građenih zidina i utvrda, zaštitnih barijera na koje se grad u jednakoj mjeri usredotočio.

Rezultat je slika Splita 17. i 18. stoljeća kao dinamičnog organizma različitih lica u vrijeme rata i u doba mira, u eri zdravlja i u periodu bolesti. Etnički, lingvistički i vjerski mozaik splitske komune pokazuje se kao ključan u preobrazbi grada u jednu od neuralgičnih točaka jadranske novovjekovne trgovine. U konačnici, knjiga Petra Strunje harmonizira dosad neusuglašene glasove o splitskoj novovjekovnoj povijesti i arhitekturi, donosi brojne nove podatke i spoznaje te predstavlja izazovno polazište za daljnja istraživanja.

*Jasenska Gudelj
Sveučilište Ca' Foscari, Venecija*

UVOD

Najpoznatiji nestali splitski sklop: nekoliko uvodnih riječi

Nakon Dioklecijanove palače, najpoznatiji splitski sklop svakako predstavlja lazaret. Kao pokazatelj važnosti grada, uvijek je budio velik interes – između ostalog i zbog toga što ga se često spominje, a rijetko se ima što za vidjeti i pročitati. Na njega podsjeća tek toponim Obala lazareta i nedavno prezentiran dio temelja.

Taj je monumentalan sklop građevina bio smješten na istočnome dijelu luke, pored jugoistočnoga ruba antičke palače i protezao se ispod današnje Lučke kapetanije sve do Biskupove palače. Od prve koncepcije takozvane skale 1577. i pokušaja gradnje 1581. godine, državne investicije 1588. i dovršetka posljednjega dijela sklopa 1631., postupnih pregradnji i razgradnje tijekom 19. stoljeća pa do konačnoga rušenja nakon oštećenja u savezničkim bombardiranjima u Drugom svjetskom ratu, ova je prostrana građevina ostavila snažan pečat na grad s kojim je saživjela. Štoviše, njezina važnost taj isti grad nadilazi: sa svojih osam odjeljenja ukupne površine veće od 12 000 m²,¹ u doba izgradnje radilo se o jednoj od najvećih takvih građevina na Mediteranu (sl. 2).² Iako indikativna, puka je veličina tek banalan podatak. Važnije je osvijetliti okolnosti odabira upravo Splita da od kraja 16. stoljeća postane najvažnija i najveća mletačka luka za trgovinu s Osmanskim Carstvom. Drugim riječima, potrebno je ispričati dinamičnu priču o transmediteranskome Splitu koji se prvi puta nakon gradnje palače našao na relevantnim svjetskim kartama. Uistinu i iznenadno, u njega su se slili svila i kadifa Orijenta, papar, začini i obilje najrazličitije trgovačke robe te se na jednome mjestu isprepleo čitav niz javnih i privatnih interesa, mreža i nastojanja.

Upravo zbog toga što su ovdje trgovci i njihova roba prelazili s kopna na more, iz jednoga tržišta na drugo, te iz jedne države i kulturnoga kruga u drugi, sklop građevina u kojima se razmjena odvijala u dokumentima je nazvan splitska skala. Taj ćemo naziv i zadržati jer hrvatski jezik ne poznaje termin koji bi objedinio jedan ovako složen sustav građevina, dok je takav naziv Splitu srodan, među raznim fizičkim i metaforičkim skalama, skalinama i skalinadama. Između ostaloga, važno je i na početku napomenuti da se u ovom slučaju nije radilo samo o lazaretu čije će ime kasnije poprimiti čitav sklop, već o nizu građevina poput skladišta, stanova i smještajnih prostora, carinarnica i sličnih, skladno uklopljenih u cjelinu.

¹ Autor ove studije po Camozzinijevu tlocrtu izračunava površinu u razini poda na oko 8 200 m², a s katovima na približno 12 500 m². U radu se koristi iznos venecijanske stope od 0,34774 metra kako je za građevine i terenska mjerenja bilo propisano državnim pravilnicima. Primjeri normiranih mjera za razne oblike čuvali su se u Duždevoj palači i na tržnicama, a danas su pohranjeni u Državnome arhivu u Veneciji, fond *Pesi e Misure*.

² Usp. Daniel Panzac, *Quarantaines et lazarets. L'Europe et la peste d'Orient (XVIIe-XXe siècles)*, Aix-en-Provence: Edisud, 1986.; Nataša Bajić-Žarko, *Split kao trgovački i tranzitni centar na razmeđu Istoka i Zapada u 18. stoljeću*, doktorska disertacija, Odsjek za povijest Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, 2003.; objavljeno kao: *Split kao trgovačko i tranzitno središte na razmeđu istoka i zapada u 18. stoljeću*, Split: Književni krug, 2004.

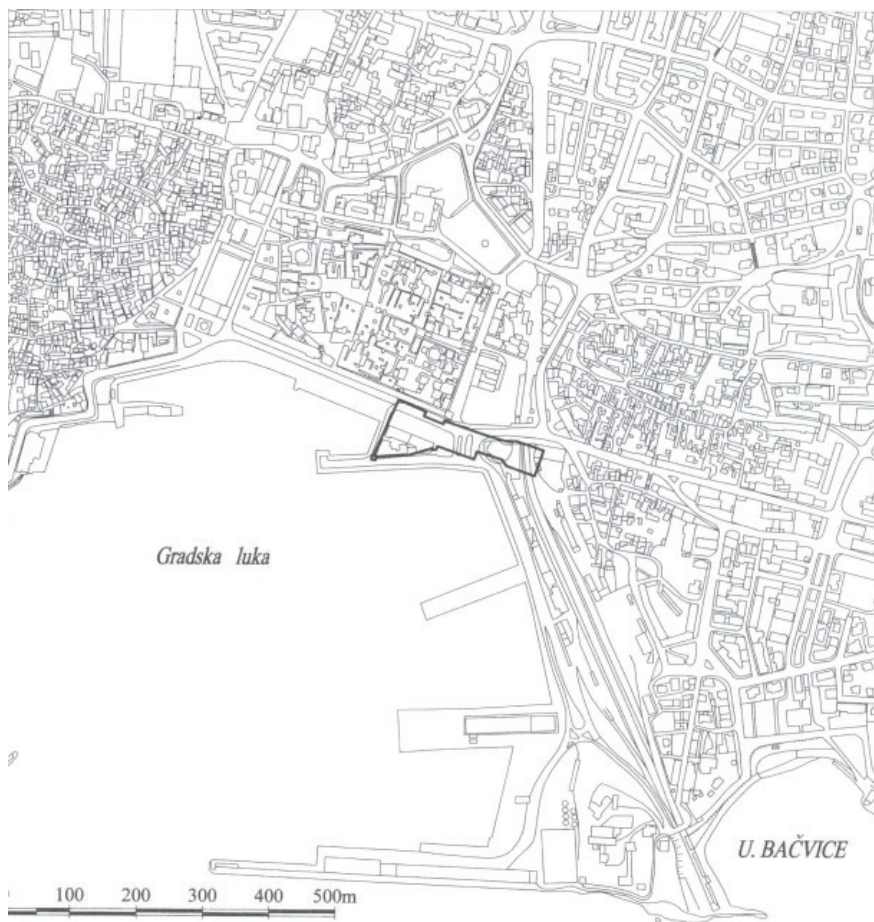
Nadalje, volio bih reći da su upravo razne složenosti u srži ove knjige, od političkih i ekonomskih do graditeljskih i društvenih. Naime, projekt splitske skale ključan je za proučavanje povijesti arhitekture i srodnih disciplina, ali i ekonomske i zdravstvene povijesti, odnosa između Mlečana i Osmanskoga Carstva, doprinosa Židova i drugih temeljnih elemenata jadranske povijesti. U tome je smislu problem predstavljala relativno slaba istraženost perioda u kojem skala nastaje, kao i nizak interes za građevine ovoga tipa.³ S druge pak strane, literatura o splitskoj skali vrlo je bogata i još u fazi pisanja diplomskog rada učinilo mi se nemogućim pomiriti mišljenja različitih autora.⁴ Konačno sam, valorizirajući sve prijašnje doprinose, no ne ulazeći u diskusiju osim gdje je to bilo nužno, odlučio u neposrednome dodiru s dokumentima ukazati na probleme kojima su se bavili suvremenici i time potaknuti neka nova istraživanja.⁵

Upravo zbog prirode izvora ulazio sam u teme koje mi nisu uži interes, no pokazale su se presudnima u valorizaciji ove građevine. Izvorna građa raspršena je kako između ustanova Splita, Zadra, Zagreba i Venecije, tako i među raznim mletačkim institucijama, a ona s prijelaza 16. stoljeća slabo je i sačuvana. Pri tome se korespondencija mletačke magistrature *Cinque Savi alla mercanzia* kao investitora pokazala ključnom, uz fondove poput onoga Stare splitske općine u Državnome arhivu u Zadru, Providura za zdravstvo ili Senata Državnoga arhiva u Veneciji. Zahvaljujući njima ovo istraživanje donosi korekciju kronologije gradnje, prvi put uvjerljivo atribuirajući pojedine faze donoseći podatke o nizu inženjera i graditelja te elaborira oblikovne i funkcionalne odlike pojedinih odjeljaka sagledavajući ih kroz prizmu tadašnjeg političko-institucionalnog, društvenog, sanitarnog i ekonomskog uređenja.

³ Izuzetak je nedavno objavljena monografija *Lazareti u Dubrovniku*, Ante Milošević (ur.), Dubrovnik: Zavod za obnovu Dubrovnika, 2018.; kao i istraživanje Darke Bilić, *Inženjeri u službi Mletačke Republike: Inženjeri i civilna arhitektura u 18. stoljeću u mletačkoj Dalmaciji i Albaniji*, Split: Književni krug, 2013. Primijetimo da ne postoji obuhvatnija arhitektonska studija venecijanskih lazareta, no podatke i bibliografiju moguće je pronaći u: Jane L. Stevens Crawshaw, *Plague Hospitals: Public Health for the City in early Modern Venice*, Farnham: Ashgate, 2012.

⁴ Petar Strunje, *Splitska skala (1566.–1700.)*, diplomski rad, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, 2018.

⁵ Svi prijevodi i transkripti su autorovi, osim ako je naznačeno drugačije. Transliteracija povijesnih imena je kroatizirana samo u slučaju kada je to bilo moguće napraviti bez veće izmjene izvorne talijanske grafije, odnosno u slučaju kada se radilo o izvorno slavenskim imenima. Datumi su u fusnotama ostavljeni u izvorniku, odnosno *more veneto*, a u zgradama je naznačen ispravak po današnjemu kalendaru. Mletačka je godina počinjala 1. ožujka pa svi datumi od početka siječnja do kraja veljače po današnjemu kalendaru spadaju u sljedeću godinu.

2. Snježana Perojević, Prikaz površine lazareta na današnjem planu Splita, 2006.

3. Lazaret s mora – detalj, 1875.

Historiografske dileme

Brojni su se autori bavili problemom splitske trgovačke luke i njenih lazareta u raznim kontekstima, od položaja u venecijanskoj trgovačkoj politici, njezinoga sanitarnog funkcioniranja, trgovačkih analiza, do same gradnje. Ovdje će se prikazati bibliografija koja se odnosi na splitski sklop, najvažniji zaključci i metodološki pristupi. Treba još jednom napomenuti da je nedosljednost u nazivu sklopa prisutna zbog njegovih raznorodnih funkcija, stoga ćemo nastaviti koristiti talijanizam skala, nasuprot lazaret, a dodatne pojmove uvodit ćemo kako ih koriste pojedini autori.

Vicko Solitro (1820. – 1878.), splitski povjesničar i političar, prvi će se sredinom 19. stoljeća baviti splitskom skalom. Sagledat će razloge osnivanja koje pronalazi u želji Mletačke Republike da poboljša trgovinu, a da istodobno izbjegne gusare „od kojih su najgori uskoci.“⁶ Radeći na dokumentima u Italiji, ustanovit će da se pretovarište gradi zalaganjem splitskoga Židova Michielea (*sic!*) Rodrige, slikovito će opisati živost trgovine te zaključiti da se radilo o jednoj od najboljih takvih zgrada koje poznajemo.⁷

O temi je na hrvatskome jeziku prvi pisao povjesničar i arheolog don Šime Ljubić (1822. – 1878.) u monografskoj obradi života splitskoga nadbiskupa Markantuna de Dominisa 1870. godine.⁸ Kako je nadbiskup bio suvremenik gradnje skale, Ljubić je, pretražujući mletački Državni arhiv, pronašao korespondenciju gradskih knezova s mletačkim Senatom. Nalazeći razloge za gradnju „stovarišta“ u želji za dodatnim prihodima nakon premještanja prometnih pravaca te u konkurentskom odnosu prema Dubrovniku, prenio je najznačajnije izvore koji svjedoče intenzitetu trgovine te opisao epidemiju kuge iz 1607. i humanitarni rad nadbiskupa Dominisa.⁹

Grga Novak (1888. – 1978.) u svojim je ranim radovima nastavio istraživati mahom na istim izvorima i sa sličnim zaključcima kao i Ljubić,¹⁰ da bi u monumentalnoj *Povijesti Splita* znatnije razradio prikaz intenziteta trgovine te ukratko uputio na nekoliko faza gradnje.¹¹ Novak, iako iznosi neporecive koristi Splita i splitskih građana od trgovine koje potvrđuje visokim financijskim iznosima, ipak lamentira nad položajem Splita i slavske populacije u mletačkom trgovačkom sustavu uspoređujući ukupnu bilancu s pojedinačnim zaradama. Time se, zajedno s Cvitom Fiskovićem, pozicionira unutar nacionalno obilježenog narativa poraća u kojemu prevladava suprostavljeni konstrukt talijansko – slavonsko.

⁶ Vincenzo Solitro, *Documenti storici sull'Istria e Dalmazia* I, Venecija: G. Gattei, 1844., str. 368; usp. i prijevod Vladimira Rismonda: Vicko Solitro, *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji*, Split: Književni krug, 1989.

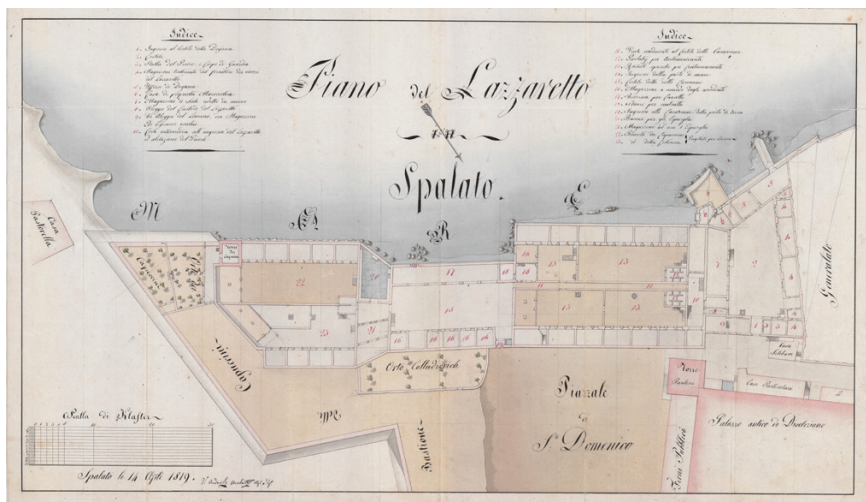
⁷ Ibid., str. 361–370.

⁸ Šime Ljubić, „O Markantunu Dominisu Rabljaninu historičko-kritičko iztraživanje navlastito po izvorih mletačkoga arkiva i knjižnice arsenala parizkoga“ u: *Rad Jugoslavenske akademije* 10 (1870.), str. 1–159 (63–74).

⁹ Ibid., str. 63–70.

¹⁰ Grga Novak, *Split u svjetskom prometu*, Split: Hrvatska štamparija, 1921., str. 85–110; isti, *Naše more: razvitak moći i plovidbe na Jadranu*, Split: Naklada Jadranske straže, 1927., str. 215–220.

¹¹ Grga Novak, *Povijest Splita II*, Split: Matica Hrvatska, 1957., str. 138–146, 164–165, 173, 194.

4. Vicko Andrić, Plan lazareta, 1819.

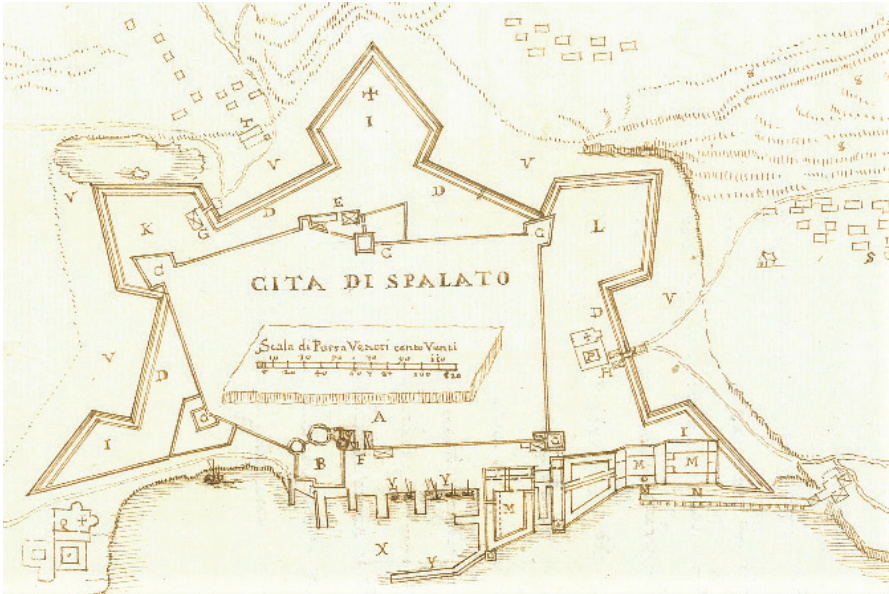
Cvito Fisković (1908. – 1996.) prvi piše o splitskoj skali iz perspektive povijesti umjetnosti. Prihvatio je ranije historiografske teze koje obogaćuje saznanjima o sanitarnome funkcioniranju na temelju dokumenata s početka 19. stoljeća iz splitskoga gradskog arhiva. Dodatno analizirajući prikaze iz Konzervatorskog odjela u Splitu (sl. 3, 4), dolazi do saznanja o tlocrtnoj podjeli u segmente različitih funkcija, koje pak kronološki smješta u jednu od šest pretpostavljenih faza gradnje.¹²

Jugoslavenska akademija objavila je postumno u *Starinama* opsežno istraživanje Viktora Morpurga (1875. – 1943.) koje rasvjetljava osnivanje „skele“ i životni put njegova osnivača Daniela Rodrige.¹³ Na temelju rada Vicka Solitra, Morpurgo je preveo i obradio impresivan niz dokumenata iz mletačkih arhiva nastalih između 1566. i 1638. godine koji se tiču povijesti Židova u Splitu i njihove uloge u trgovini s Osmanskim Carstvom. Osim toga, iznio je razmišljanja o razlozima podizanja skale, intenzitetu trgovine, prvim dogradnjama zabilježenima u dokumentima i uopće o njenoj ulozi. I ovo istraživanje pred vama svoj je putokaz našlo u njegovim vrijednim pregledima venecijanskog arhiva.¹⁴

¹² Cvito Fisković, „Umjetnički obrt u Splitu 15.–16. stoljeća“, u: *Zbornik Marka Marulića 1450.–1950.*, Josip Badalić (ur.), Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1950., str. 121–158 (143); isti, „Splitski lazaret“, u: *Četiri priloga historiji grada Splita XVII i XVIII stoljeća*, Split: Muzej grada Splita, 1953., str. 7–35 (13–15).

¹³ Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI stoljeću“, u: *Starine* 52 (1962.), str. 185–248; isti, „Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI stoljeću (nastavak)“, u: *Starine* 53 (1966.), str. 363–415.

¹⁴ Ukoliko uz citiranje Morpurga nađete na referencu na izvor, to znači da sam i osobno konzultirao navedenu građu.

5. Napoleone Francesco Eraut, Plan Splita – detalj, 1682.

6. Napoleone Francesco Eraut, Veduta Splita, 1682.

Duško Kečkemet pisao je o lazaretu u više navrata. Godine 1953. uputio je na važnost plana grada inženjera Giuseppea Santinija iz 1666. godine u proučavanju lazareta zbog preciznosti prikaza (sl. 32).¹⁵ Prvi je put 1962. godine pojasnio položaj lazareta u okviru urbanističkoga razvoja splitske luke i njegov značaj za razvitak grada,¹⁶ dok je u knjizi *Židovi u povijesti Splita* iz 1971. godine na Morpurgovome tragu dodatno razjasnio značaj Daniela Rodrige u osnivanju sklopa i afirmiranju židovske zajednice u gradu.¹⁷ Nadalje, 1975. godine obradio je dokumente

¹⁵ Duško Kečkemet, „Mapa crteža dalmatinskih gradova ing. Josipa Santinija”, u: *Četiri priloga historiji grada Splita XVII i XVIII stoljeća*, Split: Muzej grada, 1953., str. 63–84.

¹⁶ Duško Kečkemet, „Urbanistički razvoj splitske luke”, u: *Pomorski zbornik: povodom 20-godišnjice Dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942.–1962.* II., Grga Novak i Vjekoslav Maštrović (ur.), Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; Zadar: Institut za historijske i ekonomske nauke, 1962., str. 1393–1438.

¹⁷ Duško Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, Split: Jevrejska općina, 1971.; usp. i drugo dopunjeno izdanje *Židovi u povijesti Splita*, Split: Židovska općina, 2010.

koje je pronašao u Državnome arhivu u Zadru te dva tlocrta koji se čuvaju u Veneciji (d'Andrés, sl. 23; de Filseck, sl. 28). Pritom upućuje na najvažnije izvore i metodološke pristupe pri proučavanju lazareta.¹⁸ Povodom 400 godina od osnutka lazareta objavljuje povijesni pregled u kojemu naglasak stavlja na povijesne mjere zaštite od bolesti uz kratak historijat kužnih epidemija u skladu s karakterom izdanja. Prikazao je mijene spomenika u narednim stoljećima i obrazložio kritiku njegovoga uklanjanja netom nakon Drugoga svjetskoga rata.¹⁹

Renzo Paci je 1971. godine, u jedinjoj do sada objavljenoj monografiji o toj temi, analizirao promet na splitskoj skali u kontekstu mletačke jadranske politike dodatno razjašnjavajući mletačko-osmanske trgovačke odnose i poziciju Splita u njima.²⁰ Čitajući sve ranije hrvatske autore, objedinio je i uvećao saznanja o Danielu Rodrigi i položaju Židova u trgovačkoj konjunkturi s Osmanskim Carstvom te uvjerljivo diskutirao s tezama dotadašnje hrvatske historiografije o eksploataciji.

Arsen Duplančić u svojim istraživanjima polazi od spoznaja Grge Novaka i Duška Kečke-meta, no pronalazi i crtež Giovannija Battiste Giovannizija (sl. 34) te dva do sada neatribuirana nacrti iz 1814. godine (sl. 26, 27). Njegovi su nalazi posebno važni pri proučavanju mijena na spomeniku u 18. i 19. stoljeću, a istraživanja minuciozna.²¹

Donatella Calabi posvetila se Rodrigi i njegovu značaju za židovsku zajednicu u Veneciji,²² a pozabavila se i važnošću splitske luke i njenih građevina unutar mletačkoga Dominija.²³ Njezin rad na urbanoj povijesti Venecije općenito pruža prilagodljiv i dinamičan okvir proučavanju urbanih struktura i pojava na Sredozemlju ranoga novoga vijeka.

Manje doprinose o zdravstvenoj ulozi splitskoga lazareta dali su Zdenko Levental i Vinko Velnić,²⁴ a takve je spoznaje znatno obogatila Danica Božić Bužančić istražujući dokumente iz vremena epidemije kuge 1783. godine.²⁵

¹⁸ Duško Kečkemet, „Prilog opisu i povijesti splitskog lazareta“, u: *Pomorski zbornik* 13 (1975.), str. 377–401.

¹⁹ Duško Kečkemet, „Splitski lazaret“, u: *400 ljeta splitskog lazareta*, Mladen Smoljanović (ur.), Split: Zavod za zaštitu rada, 1992., str. 1–10; isti, „Zaštita od epidemija u Splitu“, u: *Sanitarni kordon nekad i danas, Zbornik radova Simpozija održanog u povodu 250. obljetnice Sanitarnog kordona*, Janko Vodopija (ur.), Zagreb: Zbor liječnika Hrvatske, 1978., str. 74–90.

²⁰ Renzo Paci, „La scala di Spalato e la politica Veneziana in Adriatico“, u: *Quaderni storici* 13 (1970.), str. 48–105; Renzo Paci, *La „scala“ di Spalato e il commercio veneziano nei Balcani fra cinque e seicento*, Venezia: Deputazione di storia patria per le Venezie, 1971.

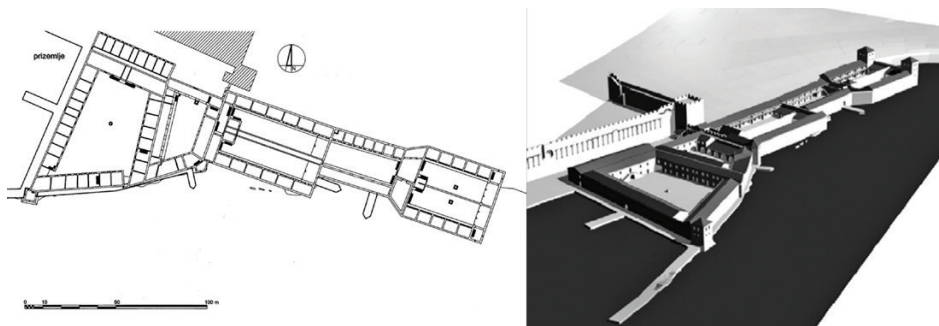
²¹ Arsen Duplančić, „Prilog poznavanju luke i pomorstva Splita u 18. i 19. stoljeću“, u: *Adrias* 2 (1988.), str. 69–88; isti, „Neobjavljeni nacrti i opisi splitskog lazareta“, u: *Adrias* 4–5 (1994.), str. 167–190; isti, „Popisi državnih zgrada u Splitu iz godina 1789. i 1804.“, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture* 13 (1987.), str. 143–158; isti, „Prinos dokumentaciji urbanističkog razvitka Splita od 17. do 19. stoljeća“, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 20/21 (1994.–1995.), str. 143–154.

²² Donatella Calabi, *Venice and its Jews: 500 Years Since the Founding of the Ghetto*, Milano: Officina Libraria, 2017., str. 38.

²³ Donatella Calabi, „Le basi ultramarine“, u: *Storia di Venezia. Il Mare*, sv. 2, Alberto Tenenti; Ugo Tucci (ur.), Rim: Enciclopedia Italiana, 1991., str. 861–878; ista, „Città e territorio nel dominio da mar“, u: *Storia di Venezia. Dal Rinascimento al Barocco*, sv. 6, Gaetano Cozzi; Paolo Prodi (ur.), Rim: Enciclopedia Italiana, 1994., str. 943–977.

²⁴ Zdenko Levental, „Prilozi istoriji splitske luke i njenog lazareta“, u: *Zbornik radova Desetog naučnog sastanka Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije*, Beograd, 1963., str. 59–70; Vinko Velnić, „Lazareti na istočnoj obali Jadrana“, u: *Pro Medico* 2/4 (1972.), str. 77–91.

²⁵ Danica Božić Bužančić, „Prilog poznavanju uloge mora, vode i brodova u suzbijanju kuge u Dalmaciji krajem XVIII stoljeća“, u: *Grada i prilozi za povijest Dalmacije* 13 (1997.), str. 265–284.

7. Snježana Perojević, *Rekonstrukcije lazareta*, 2002.

Kratak je pregled na talijanskome jeziku pružila Rossana d'Alberton Vitale služeći se istim izvorima kao i Danica Božić-Bužančić, pri čemu je uputila na važnost Splita te okvirno opisala građevinu na temelju opisa iz 1719. godine koji ovdje donosimo nešto cjelovitije i preciznije (prilog 4).²⁶

U novije je vrijeme Snježana Perojević naglasak stavila na arhitekturu splitskoga pretovarnoga sklopa. Pri tome je prostorno i kronološki jasno razlučila šest faza gradnje ispravljajući ranije prijedloge Cvita Fiskovića i Duška Kečkemeta te izradila preciznu rekonstrukciju lazareta u tlocrtu i elevaciji (sl. 7).²⁷ Analiza objavljenih pisanih izvora poslužila je pritom za potvrđivanje faza gradnje, pri čemu se služila diplomskim radom Alessandre Sartori.²⁸ Prema Marasovićevim metodološkim uputama,²⁹ rektificirat će poznate nacрте, jasno ih podijeliti u skupine te objaviti crteže Napoleona Erauta iz 1682. godine koje je pronašla Sartori (sl. 5, 6).³⁰

Darka Bilić u svojim se istraživanjima dotakla lazareta u kontekstu državnih gradnji mletačke Dalmacije, zajedno s obradom ostalih tadašnjih lazareta na Istočnoj obali Jadrana.³¹ Pritom je osvijetlila njegovu funkciju unutar *baluardo della sanità*,³² zatim uloge pojedinih dijelova građevine te je analizirala nacрте i pregradnje 18. stoljeća.

Dvaput se splitski lazaret našao na venecijanskim izložbama u kontekstu zdravstvene preventive *Serenissime*. Paolo Morachiello ga je, citirajući Kečkemeta, kataloški obradio 1979. godine,³³ a opet je izložen 2004. kada Domenica Carini lazaretima Dalmacije posvećuje poglavlje

²⁶ Rossana d'Alberton Vitale, „Tra sanità e commercio: il difficile ruolo del lazaretto veneziano alla scala di Spalato”, u: *Studi veneziani*, n.s. 39 (2000.), str. 253–288.

²⁷ Snježana Perojević, „Izgradnja lazareta u Splitu”, u: *Prostor* 2/24 (2002.), str. 119–134.

²⁸ Usp. Alessandra Sartori, *Spalato rinascimentale: la fortezza e la città a dal sec. XV al sec. XVIII*, II, diplomski rad, Venecija: Istituto Universitario di Architettura, 1986.–1987.

²⁹ Usp. Jerko Marasović, *Prilog metodologiji obrade graditeljskog naslijeđa*, doktorska disertacija, Split: Arhitektonski fakultet, 1977., str. 30–45.; objavljeno kao: Jerko Marasović, *Metodologija obrade graditeljskog naslijeđa*, Split: Književni krug; Zagreb: Arhitektonski fakultet, 2007.

³⁰ Snježana Perojević, „Nova saznanja o splitskom lazaretu iz nacрте Napoliona Erauta”, u: *Kulturna baština* 33 (2006.), str. 99–116. Kratko o značaju lazareta: Ista, „Uloga splitskog lazareta u povijesti Splita”, u: *90 godina u službi zdravlja, 1922.–2012.: Od Higijenskog zavoda u Splitu do Nastavnog zavoda za javno zdravstvo Splitsko-dalmatinske županije*, Stella Fatović-Ferenčić (ur.), Split: Nastavni zavod za javno zdravstvo Splitsko-dalmatinske županije, 2012., str. 33–42.

³¹ Darka Bilić, *Inženjeri u službi Mletačke Republike*, 2013.

³² *Bedem zdravstva* naziv je za mletački sustav preventivne zaraze iz prekograničnih područja.

³³ Paolo Morachiello, „Howard e i lazaretti da Marsiglia a Venezia: gli spazi della prevenzione” u: *Venezia e la peste 1348.–1797.*, katalog izložbe (Venecija, prosinac 1979.), Orazio Pugliese (ur.), Venecija: Marsilio Editori, 1979., str. 157–194 (180).

kataloga.³⁴ U najnovije vrijeme povjesničarka Vera Costantini radi na istraživanju splitske skale preko paralelnog iščitavanja mletačkih i osmanskih izvora.³⁵

Naposlijetku, treba primijetiti manjak sveobuhvatnije studije koja bi, nakon dugo vremena, donijela nove podatke o ranonovovjekovnome Splitu i njegovoj luci. Stoga cilj ove knjige nije ni ispraviti ni nadomjestiti dosadašnju literaturu, koliko na njezinim osnovama nastaviti istraživanje i povećati preciznost čitanja ovako namjenski građene arhitekture unakrsnim sagledavanjem iz više gledišta.

8. Lav sv. Marka po predaji s Generalata (sada u Muzeju grada Splita)

³⁴ Domenica Viola Carini Centurini, „I Lazzaretti della Dalmazia veneta” u: *Rotte Mediterranee e baluardi di sanità: Venezia e i lazzaretti mediterranei*, katalog izložbe (Venecija, Biblioteca Nazionale Marciana, 31.3.–11.7.2004.), Elena Vanzan Marchini (ur.), Milano: Skira, 2004., str. 234–237 (234).

³⁵ Vera Costantini, „Fin dentro il paese turchesco: stabilimento della scala di Spalato e potenziamento delle reti mercantili e diplomatiche veneziane nell’entroterra bosniaco”, u: *Studi veneziani* 67 (2014.), str. 267–281; ista: „Alternative Paths Towards the Age of Mercantilism: The Venetian Project of the Scala di Spalato”, u: *Bordering Early Modern Europe*, Maria Baramova; Grigor Boykov; Ivan Parvev (ur.), Weisbaden: Harrassowitz Verlag, 2015., str. 63–78; ista: „Il rinnovamento della politica economica veneziana nei Balcani visto dalle fonti ottomane (1578–1617)”, u: *Innovare nella storia economica: temi, metodi fonti*, zbornik radova sa znanstvenog skupa (Rim, Università Roma Tre, 10.–11.10.2014.), Antonio di Vittorio (ur.), Prato: Fondazione Istituto Internazionale di storia economica F. Datini, 2016. str. 185–196.

Novo vrijeme – novi izazovi: Mletačka trgovačka politika na Jadranu

Razlozi uspostavljanja trgovačke luke s Orijentom u Splitu brojni su i isprepleteni te ih je potrebno sagledati u kontekstu duboke promjene mletačke trgovinske politike u drugoj polovici 16. stoljeća. Bilo bi neistinito reći da Mediteran naglo prestaje biti središnje more otkrićem Amerike, no niz je uzroka doveo do krize u trgovačkome poslovanju talijanskih republika. Slikovito to oprimjeruje događaj iz 1504. godine kada se venecijanska trgovačka flota vraća iz Aleksandrije potpuno prazna!³⁶ Mletačka je vanjska politika poprimila izrazito defanzivan karakter, a period od 1479. do 1571. godine obilježen je valom izgradnje utvrda.³⁷ Odnosi s Osmanskim Carstvom postajali su sve teži, a napeta politička situacija ublažena je tek završetkom Ciparskoga rata (1571. – 1573.) kada, u periodu mira do izbijanja Kandijskoga rata 1645. godine, Venecija dobiva status „privilegiranoga trgovačkoga partnera.“³⁸ Posebice nakon djelomičnoga premještanja putova i gubitka monopola, *Serenissima* je bila potrebna Carstvu kako bi prenijelo svoje proizvode u Europu.³⁹ Iako je splitska skala prvi zajednički poduhvat s ciljem premrežavanja globalnih trgovačkih putova, manji su punktovi postojali i nastavili funkcionirati u ostatku Dalmacije, no interkontinentalna trgovina odvijala se isključivo u Splitu. Zato ovo omasovljenje i centralizaciju sustava u jednome gradu treba vidjeti kao pokušaj pojednostavljanja i lakšeg upravljanja.

Fascinantno je vidjeti na primjeru splitske skale kako su se mletačke institucije prilagodile novim političko-ekonomskim prilikama. Naime ranije je plemstvo, čiji su članovi redom sjedili u Senatu i vijećima, izravno zarađivalo od levantinske trgovine, koju je nastojalo monopolizirati. Prihvatanjem splitskoga projekta ono odustaje od tog privilegija i sve se više okreće zemljoposjedima, iako ne ostaje gluho za beneficije koje trgovina pruža.

Na Jadranu je 16. stoljeće doba napete političke konkurencije između Venecije, Osmanskoga Carstva, Papinske države i Habsburške monarhije u što su na ekonomskome planu uvučeni Dubrovačka Republika, engleski i nizozemski trgovci, a posredno i španjolska mornarica. Naravno, Papa je s Dubrovčanima i Španjolcima činio jednu osovinu kojoj se protuteža mogla naći tek normalizacijom odnosa između Venecije i Visoke Porte.⁴⁰ Austrijski Habsburgovci niti su bili uključeni u značajniju robnu razmjenu s Osmanlijama, niti su mogli imati realne pretenzije na Dalmaciju, no odgovarala im je destabilizacija koju su provodili toleriranjem uskoka i njihovoga gusarenja. Jasno je da Osmanskome Carstvu nikako nije mogla odgovarati situacija u kojoj profitira Papinska Država, a još manje Habsburzi, stoga je povlašteno trgovački partner nužno trebala biti Venecija. Dubrovnik u takvoj konjunkturi jednostavno nije mogao imati manevar-

³⁶ Maria Fusaro, *Political Economies of Empire in the Early Modern Mediterranean: The Decline of Venice and the Rise of England, 1450–1700*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015., str. 67.

³⁷ Ibid., str. 68.

³⁸ Ibid., str. 69–70.

³⁹ Vera Costantini, „Fin dentro il paese turchesco“, 2014., str. 267–270.

⁴⁰ Renzo Paci, *La scala di Spalato*, 1971., str. 15; usp. Sergio Anselmi, *Venezia, Ragusa, Ancona tra cinque e seicento: un momento della storia mercantile del medio adriatico*, Ankona: Deputazione di storia patria delle Marche, 1969.

skoga prostora, posebice uzevši u obzir stav *Serenissime* prema njemu, ali i naklonost Pape i Španjolca koju je južnojadranska Republika uživala. U potrazi za političko-ekonomskim razlozima uspostavljanja splitske skale treba zaključiti da se radilo o poklapanju partikularnih interesa. Utemeljitelju Danielu Rodrigi u interesu je bio boljitak njegove židovske zajednice i osobni profit, Venecijanci su tražili razrješenje vlastitog nezavidnog političkog položaja i deficitarne trgovačke bilance, a Osmanlijama je prvenstveno bilo na pameti spriječiti jačanje političkih neprijatelja, ali nije nebitan ni plasman proizvoda.

No, u potrazi za izravnim razlogom uspostavljanja jedne osigurane trgovačke skale u mletačkoj Dalmaciji, suvremenici će redom zaključiti da se radilo o opasnosti od uskoka što već 1599. godine jasno naznačuje Lazzaro Soranzo u svojoj knjizi o odnosima Venecije s Osmanlimskim Carstvom.⁴¹ Osmanlije su jednako obrazlagali ovu investiciju. Sultan Mustafa I, kada od mletačkoga Senata traži odštetu trgovcima povodom napada španjolske mornarice na trgovačke lađe 1618. godine, jasno piše da je Split sagrađen kako bi pružio sigurnost Osmanlijama.⁴²

Kako bismo odgovorili na pitanje zašto je trgovačka luka smještena u Split, pozovimo se prvo na ekonomske analize Tomislava Raukara. I prije uspostavljanja skale, u Splitu se odvijalo solidno trgovačko poslovanje. Usporedimo li vrijednosti robnoga prometa sredinom 16. stoljeća, među priobalnim gradovima ističu se jedino Zadar s prometom od 13 000 – 14 000 dukata, Split s 25 000, dok prednjači Šibenik s 50 000 dukata godišnje; i to ponajviše zahvaljujući privilegiji trgovanja solju.⁴³ Nadalje, kako ćemo vidjeti u izvještajima knezova, nakon Ciparskoga rata i novoga razgraničenja, Zadru ipak ostaje solidno proizvodno područje na otocima, dok Split „privredno životari“ s izuzetno skućenim komunalnim teritorijem.⁴⁴ Takva situacija mogla se razriješiti samo trgovinom.

Također, osvrnemo li se na cestovnu mrežu Dalmacije još od rimske provincije do ranoga novoga vijeka, najveću gustoću važnih prometnica nalazimo kako vodi ka Splitu, što je uvjetovano pogodnom geografijom te blizinom i pristupačnošću Bosne.⁴⁵ Osim toga, grad se nalazi u jednoj od najvećih prirodnih luka na Mediteranu. Kako je splitska skala nastala na poticaj privatnog investitora, nema sumnje da je njezin utemeljitelj – okretan židovski trgovac Daniel Rodriga – sve to već znao. Naime, u Splitu je živjela i poslovala sefardska židovska zajednica i prije kraja 16. stoljeća, dok su se ostale dalmatinske komune pokazale manje prijemčive; a upravo su se Židovi pokazali onom skupinom koja će splitskoj skali omogućiti umrežavanje i premoć nad konkurencijom.⁴⁶

⁴¹ Lazzaro Soranzo, *L'Ottomanno*, Ferrara: Vittorio Baldini, 1599., str. 92.

⁴² Stephen Ortega, *Negotiating Transcultural Relations in the Early Modern Mediterranean: Ottoman-Venetian Encounters (Transculturalisms, 1400 – 1700)*, Abingdon: Routledge, 2014., str. 150; Ortega prenosi dokument: Državni arhiv u Veneciji (Archivio di Stato di Venezia, dalje: ASVe), *Senato, Deliberazioni, Constantinopoli*, reg. 12, ff. 48r–49r, 4.3.1618.

⁴³ Tomislav Raukar, „Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u XV i XVI stoljeću“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 10 (1977.), str. 203–225 (220).

⁴⁴ *Ibid.*, str. 222.

⁴⁵ Usp. Ivan Milotić, *Rimska cestovna baština na tlu Hrvatske*, Zagreb: Hrvatsko društvo za ceste VIA – VITA, 2010.; Richard Talbert (ur.), *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2000.; Lovorka Ćoralić, *Put, putnici, putovanja: ceste i putovi u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama*, Zagreb: AGM, 1997.

⁴⁶ Usp. Grga Novak, *Židovi u Splitu*, Split: Knjižara Morpurgo, 1920.; Duško Kečkemmet, *Židovi u povijesti Splita*, 1971.; Benjamin Ravid, „A tale of three cities and their Raison d'etat: Ancona, Venice, Livorno, and the competition for Jewish merchants in the sixteenth century“, u: *Mediterranean Historical Review* 6 (1991.), str. 138–162.

9. Sebastiano Polverigiani (kopirao), Put od Splita do Livna, 1718./1719.

Trgovački sustav u Dalmaciji: važniji centri i arhitektonski okviri razmjene

Trgovina i tokovi kapitala pojave su koje uvijek traže putove manjeg otpora, stoga pojavu velike trgovačke razmjene ranoga novoga vijeka nužno moramo promatrati kao sustav.⁴⁷ Takav sustav ima istaknuta mjesta – svoje centre koji su pak zavisni od svoga zaleđa iz kojega i kroz koje roba dolazi. Putem se formiraju podređeni centri iz kojih se računaju nove dinamične veze i putovi. Kako ne sudjeluju jednako sva mjesta, niti svi ljudi u toj trgovini, takav se sustav sastoji od pojedinaca, društava i grupa, trgova i trgovišta, građevina, luka i putova. Jezgra sustava iz naše perspektive je Split, u kojemu se spajaju isprepleteni istočni kopneni putovi s morskim putem za Veneciju i ostatak Apeninskoga poluotoka. No, Split i njegova trgovačka skala nisu jedina mjesta na dalekome putu od Istanbula, Perzije, Makedonije ili Transilvanije do Venecije. Na primjer, karavana je u idealnim uvjetima iz Istanbula do Splita putovala 43 dana i to preko Bosne, gdje su se putovi spajali u dva primarna pravca. Južni je pravac vodio od Sarajeva četiri dana do Duvna (Tomislavgrad) gdje bi se nakon odmora i pretovara nastavljalo prema Splitu još tri dana. Paralelno, sjevernim se traktom od Banja Luke preko Livna dolazilo u Split za deset dana (sl. 9).⁴⁸ Na putu se nalazila rasprostranjena mreža raznorodnih odmorišta i konačišta, kojima ćemo se vratiti.

Iz sačuvanih dokumenata o oporezivanju i trgovinskim izvještajima vidimo da se iz Bosne najviše izvezio vosak, razne neprerađene kože, sukna i krzna, sušeni goveđi jezici i vuna. Venecija je pak raspolagala ponajprije solju, zatim sapunima, rižom, tkaninama i prerađenim suknima, a kasnije u manjoj količini i luksuznim proizvodima kao što su svilene i damastne tkanine, šećer i začini, staklo i papir. Split se priključivao na trgovinu ponajviše izvozom tradicionalnih proizvoda: suhih smokava, usoljene ribe te – jedva zamjetno – suknima i odjećom vlastite proizvodnje. Upravo se sol, kao namirnica bez koje je nemoguće konzervirati hranu, nalazila u središtu osmansko-mletačkih trgovačkih pregovora.⁴⁹

Usporedno s uspostavljanjem splitske trgovačke luke i popratnih sadržaja, uređuju se manji kapaciteti i u drugim dalmatinskim gradovima. Stoga je nužno da takve centre sagledamo kao dio istoga trgovinskoga sustava, no za razliku od Splita tek regionalnoga ili lokalnoga značaja. Najstarija od njih je Gabela pored Čapljine,⁵⁰ odnosno Drijeva (u dokumentima također *Narenta*), koja je često bilježena kao vrlo pogodno mjesto za trgovinu s obzirom da je uvučeno duboko u kontinent svojim smještajem u donjem toku Neretve. Utemeljena je u srednjemu vijeku kao trgovište solju i robljem, a Dubrovnik je na njoj najčešće postizao monopol.⁵¹ Makarska je 1620. godine maleno, ali aktivno osmansko trgovište solju sa četrdesetak kuća i *eminom* (osmanskim

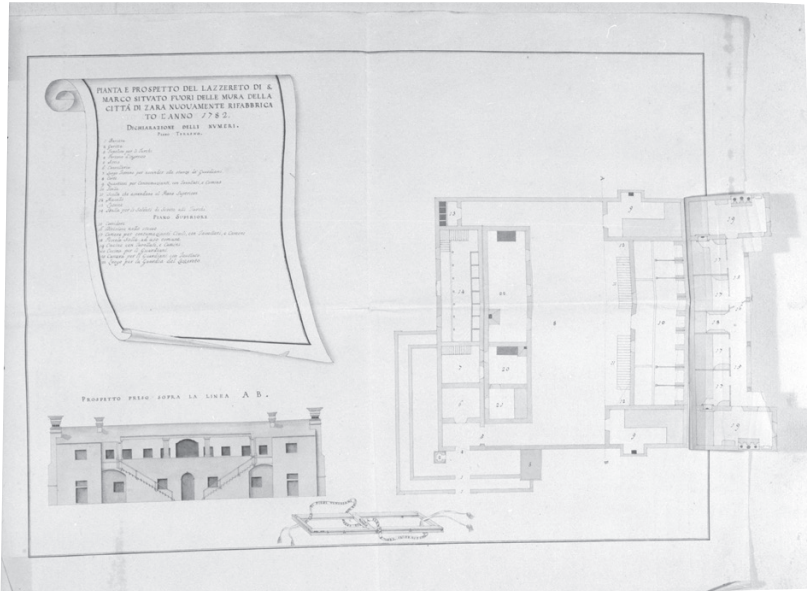
⁴⁷ Prvi je urbane sustave ovako proučavao Walter Christaller, *Die Zentralen Orte in Süddeutschland*, Jena: Gustaf Fischer, 1933.

⁴⁸ Relacija kneza Daniela Molina, ASVe, *Collegio, Relazioni*, b. 72, 11.10.1594.

⁴⁹ Bosna i šire područje balkanskoga poluotoka bili su ovisni o uvozu dalmatinske soli što je zbog strateških implikacija osmanska uprava pokušavala ublažiti na razne načine. O tzv. „Poljičkim solanama“ usp. Sulejman Bajraktarević, „Turski dokumenti gradske biblioteke i kaptolskog arhiva u Splitu“ u: *Ljetopis JAZU* 57 (1949.–1950.), str. 141–146 (144).

⁵⁰ Ime mjesta je indikativno. *Gabella* (od arap. *qabala*) je talijanski arhaizam koji znači carina, namet.

⁵¹ Seid Traljić, „Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII i XVIII stoljeću“, u: *Pomorski zbornik: povodom 20-godišnjice Dana mornarice i pomorstva Jugoslavije, 1942.–1962.*, sv. 1, Grga Novak, Vjekoslav Maštrović (ur.), Zadar: Institut za historijske i ekonomske nauke, 1962., str. 341–371 (355).

10. Lazaret svetog Marka u Zadru, nakon 1782.

carinikom) koji je stanovao u tvrđavi, a u njoj je poslovao i han (konačište) za potrebe trgovača.⁵² Od drugih gradova, najveći izvoznik soli bio je Šibenik. Prvi ugovori između Mletačke uprave i Osmanskoga Carstva o izvozu šibenske soli potpisani su 1525. godine. Skladišta soli i ured *emina* nalazili su se kod poluotoka Mandalina koji je pak bio ograđen zasebnim bedemom. Tamo se nalazio i raskužni lazaret (ustanovljen 1467. za smještaj građana oboljelih od kuge) koji je početkom 17. stoljeća popravljen i prenamijenjen za upotrebu trgovcima i pristiglim goničima.⁵³ Zadar, središte mletačke provincije Dalmacije i Albanije, nije posebno zaživio kao luka velikog međudržavnog tranzita zbog svog isturenog sjeverozapadnog položaja. No njegovo plodno i dobro naseljeno zaleđe bilo je izvor prehrambenih proizvoda cijjenjenih u Veneciji. Posebno se usustavio kao luka za izvoz stoke. Zbog toga je *emin* namješten u Zadru od 1587. godine, a usporedno se u luci, na Voštarnici nasuprot samostana sv. Krševana, gradi poseban tor s mostićem za ukrcaj stoke – *cargador* (ml. krcalište).⁵⁴ Van grada uređen je 1610. godine (ponovno podignut 1782.) lazaret svetog Marka na mjestu gdje danas stoji stara tvornica duhana (sl. 10), no kako je unutar ogradnoga perimetra imao tek jednu prostorijicu veličine 7x3 koraka, redovnici iz svetoga Krševana rado su izlazili u susret stočarima i trgovcima i u samostanu izdavali sobe u najam, pod strogom paskom državnih službenika.

Kako bi se trgovina usmjerila i osigurala, poduzet je čitav niz infrastrukturnih projekata uzduž glavnih prometnih pravaca u Osmanskome Carstvu i mletačkoj Dalmaciji. Prvenstveno je to značilo urediti ceste, podići mostove i prijelazne skele na rijekama (dvije na Cetini: Trilj i Han kod Sinja). Osim toga, zbog prisutnosti uskoka, hajduka i inih drumskih razbojnika, očišćen je od raslinja širi perimetar oko glavnih putova. Nadalje, noću se nije putovalo, kako zbog sigurnosti, tako zbog umora ljudi i životinja u karavani. Stoga su uređeni odmorišta i konačišta, gostionice,

⁵² Ibid., str. 359.

⁵³ Ibid., str. 365.

⁵⁴ Ibid., str. 366–367.

hanovi, badžane i sl., smještenih na svakih dvadesetak kopnenih milja razdaljine, odnosno dan hoda. Hanovi, odnosno karavansaraji, u orijentalnoj su tradiciji⁵⁵ ulazili u spektar građevina koje su služile privremenom smještaju trgovaca i njihove robe. Bili su opremljeni spremištima, štalama, sobama, kuhinjama i blagovaonicima, najčešće organiziranima oko centralnog dvorišta s javnim prostorima i štalama u prizemlju i sobama u gornjim etažama, no njihova je forma znatno varirala.

Jednostavniji tip konaka nazivao se badžana⁵⁶ (*bazzana* u mletačkim dokumentima). Badžane su krajem 18. stoljeća zabilježene širom Dalmacije, a jedna se nalazila i izvan sjevernih gradskih vrata u Splitu.⁵⁷ Radi se o jednostavnim građevinama raznih oblika, no uvijek se sastoje od ograđenoga perimetra (ponekad i s dvostrukim zidom) i manje natkrivene građevine koja je često otvorena prema dvorištu te kućice za stražu. Zbog opskrbe ljudi i stoke nužno je morala biti opskrbljena čistom vodom, što se rješavalo na razne načine.⁵⁸ Raznorodne su i promjenjive bile njihove funkcije, no uvijek pod kontrolom, bilo sanitarnom, etno-konfesionalnom ili komercijalnom, s obzirom da su se određene nazivale i bazar te služile ograničenoj trgovini.⁵⁹

Već u najranije doba robne razmjene između talijanskih trgovačkih republika s Levantom, nastao je rasprostranjen tip građevina nazvan fondak (*fondaco*), odnosno fontik.⁶⁰ Osim skladištenju robe, izvorno je služio smještaju stranaca u gradovima na Mediteranu. Talijanske su republike imale široku mrežu fondaka na Levantu i Crnome moru koji su postojali kao mjesta praktične naravi – gdje svi govore istim jezikom, razmjenjuju iskustva poslovanja u stranoj zemlji i objedinjuju robu i cijene.⁶¹ U tome je smislu fondak sličan hanu i u određenoj je mjeri utjecao na mletačku graditeljsku tradiciju gradnjom poslovno-stambenih objekata – fondaka i *casa-fondaco*, no razmjenu ne treba tražiti dalje od jednostavnih rješenja funkcionalne naravi u smislu kvantitativne i kvalitativne kontrole gostiju i robe o čemu će još biti riječi.⁶² Kako u

⁵⁵ Orijentalnu tradiciju treba shvatiti jako široko: kronološki i geografski. Naime, takve su građevine bile rasprostranjene u mreži od Budima i Skradina do istoka Indijskog poluotoka, a dijelile su istu funkciju i tek okvirno formu. Za Bosnu usp. Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1957. Najsystematičniji uvid pruža Olivia Remie Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World: Lodging, Trade, and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

⁵⁶ Badža, tur. *badž* – trošarina, carina; Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb: Zora, 1968.

⁵⁷ Seid Traljić, „Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII i XVIII stoljeću“, u: *Pomorski zbornik: povodom 20-godišnjice Dana mornarice i pomorstva Jugoslavije, 1942.–1962.*, sv. 1, Grga Novak, Vjekoslav Maštrović (ur.), Zadar: Institut za historijske i ekonomske nauke, 1962. str. 341–371 (345).

⁵⁸ Kliška je badžana stoga bila sagrađena oko potoka koji je prolazio kroz njezino dvorište.

⁵⁹ Usp. Arsen Duplancić, „Splitska bazana i njena uloga u zaštiti zdravlja“ u: *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae* 28, Beograd, 1988., str. 62–76. Darka Bilić nedavno je istaknula pitanje utjecaja takvih građevinskih formi, koncipiranih u osmanskom krugu, na mletačku građevinsku tradiciju o čemu bismo trebali dobiti saznanja u najskorije vrijeme.

⁶⁰ Arap. *funduq* – skladište. Nažalost ne postoji hrvatska terminološka razlika između fondaka i fontika. Pod posljednjim tipom podrazumijevaju se državna i komunalna skladišta za razne žitarice koja su postojala u gotovo svakom od naših obalnih gradova. Stoga kao razlikovni element valja uvesti termin fondak, prisutan u tadašnjim dokumentima s naše obale, koji bi se prvenstveno odnosio na prostore za smještaj stranih trgovaca i njihove robe u gradu, a često je miješan s carinarnicama, badžanama, lazaretima, skladištima i sl. Razlikovnu terminologiju uspostavljam na temelju Olivia Remie Constable, *Housing the Stranger*, 2003.

⁶¹ U venecijanskome slučaju, često se radilo i o konzularnim uredima u inozemstvu. Usp. Georg Christ, *Trading Conflicts: Venetian Merchants and Mamluk Officials in Late Medieval Alexandria*, Boston: Brill, 2012. – poglavlje *The Venetian Consulate in Alexandria*, str. 55–96.

⁶² Usp. Donatella Calabi, „Magazzini, fondaci, dogane“ u: *Storia di Venezia. Il Mare*, sv. 2, Alberto Tenenti; Ugo Tucci (ur.), Rim: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1991., str. 802–807; Ennio Concina, *Fondaci: Architettura, Arte, e Mercatura tra Levante, Venezia, e Alemagna*, Milano: Marsilio, 1997.

Veneciji, tako i na Jadranu nalazimo niz fondaka namijenjenih smještaju stranaca i njihove robe. Jedan od najstarijih i najpoznatijih svakako je *Fondaco dei Tedeschi*, prvi put podignut 1228. godine pored mosta na Rialtu kao dvorišna dvokatnica namijenjena smještaju trgovaca s njemačkoga govornoga područja. Preuređenjem venecijanske palače Pesaro u *Fondaco dei Turchi* 1621. godine za sve muslimane koji su dolazili u grad pružena je restriktivnija verzija istoga modela. S obzirom na određene oblikovne i funkcionalne sličnosti s carinarnicom često je dolazilo do zamjene termina ...*un fondaco il quale in molti luoghi è chiamato dogana...*⁶³

Granice i naplatu carina je nekoć bilo znatno teže kontrolirati nego danas. Osim međudržavnih, postojale su i unutarnje carine između regija i gradova. Stoga su razne vrste carinarnica (*dogana*) bile raspostranjene posvuda, a gradovi su imali i po nekoliko takvih građevina. Ne postoje kao ujednačen građevinski tip. Carinarnica može biti kućica na granici, prostorija u drugoj građevini ili pak prostran kompleks poput onoga na ulazu u venecijanski Canal Grande (*Dogana da Mar*). Najzapaženije su kao velike građevine s atrijima poput *cortile della dogana* firentinskog *Palazzo Vecchio*, dubrovačke Sponze, *Dogana della Farina* u napuljskoj luci i *Dogana di San Fermo* u Veroni. Na tim su idealnim primjerima atrij, portik, velik broj nadsvođenih skladišta, široki portali i maleni vanjski prozori omogućavali unutarnju orijentaciju objekta, dovoljno prostora i svjetla za pregled robe i za lošeg vremena, prostore za pohranu koji su bili dobro ventilirani, a sigurni od krađe i požara. U njima su se za kontrolu robe i naplatu carina koristile velike vage poput kantara iz Muzeja grada Splita (sl. 11). Carinarnice su često vezane uz skladišta (*magazzini*) kao dodatnu kategoriju, koja je samorazumljiva.

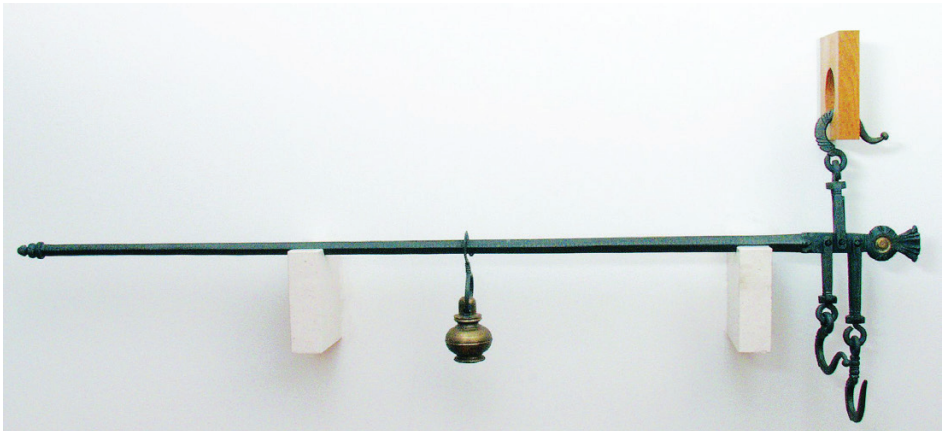
Lazaret je svakako tip građevine koji će se najčešće javljati u ovoj knjizi. Ono što je važno jest raslojiti pojam na dvije kategorije koje se bitno razlikuju. To su lazareti u ulozi hospicija za njegu i izolaciju oboljeloga stanovništva i trgovački lazareti podignuti za prevenciju prekograničnih epidemija, a bavit ćemo se isključivo ovima zadnjima. Takva distinkcija postojala je i u Veneciji. *Lazzaretto Vecchio* korišten je kao hospicij, a *Lazzaretto Nuovo* za dekontaminaciju trgovine. Postanak im je zajednički, a trgovački je lazaret kasnija izvedenica. Tokom 15. stoljeća nastali su prenamjenom samostana i vojnih postrojenja. Na početku treba naglasiti da ovi objekti do 18. stoljeća nemaju naročito razvijenu tipologiju iako se mogu primijetiti neke razvojne linije. Najopćenitije govoreći, radilo se o različito organiziranim dvorišnim sklopovima na periferiji urbanih zona.⁶⁴

Sve su ove građevine primjeri „zatvorene arhitekture“ jako prilagodljivih i međusobno referentnih osnovnih oblika,⁶⁵ u čijoj primjeni nalazimo jedan opći i širi mediteranski model organizacije prekogranične trgovine koji će se pokazati u Splitu i u drugim jadranskim mjestima.

⁶³ Giovanni Boccaccio, *Il Decamerone*, Venecija: Vincenzo Valgrisi, 1557. (1351.–1353.), dan 8, priča 10. Za slučajeve kada su funkcije objedinjene vidi: Olivia Remie Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World*, 2003., str. 129.

⁶⁴ Osim ranije spomenute literature, među sistematičnijim primjerima svakako pogledati: Daniel Panzac, *Quarantaines et lazarets. L'Europe et la peste d'Orient (XVIIe-XXe siècles)*, Aix-en-Provence: Edisud, 1986. Za detaljniji uvid vidi poglavlje o tipologiji dalje u knjizi.

⁶⁵ Jane L. Stevens, *Plague Hospitals*, 2012., str. 54–61 pruža sličan pregled. Tome svjedoči i da osmanski putopisac Evlija Čelebi (1611.–1684.) ne vidi nikakvu razliku između dubrovačkog lazareta i osmanskog hana. Robert Dankoff, Sooyong Kim (prev.), *An Ottoman Traveller: Selections from the Book of Travels of Evliya Çelebi*, London: Eland, 2010., str. 199.

11. Kantar (vaga) po predaji iz lazareta (sada u Muzeju grada Splita)

UTEMELJENJE TRGOVAČKE LUKE U SPLITU

Daniel Rodriga: *inventor della Scala di Spalato*

Daniel Rodriga (rođen kao Daniel Rodriguez; Bragança, 1523. – Venecija, 1603.), koji će postati *inventor della scala di Spalato*,⁶⁶ trgovac je i Židov podrijetlom iz Portugala, koji se našao na Jadranu u potrazi za normalnim životom nakon što je izbjegao progone koji su se od kraja 15. stoljeća provodili u Španjolskoj i Portugalu.⁶⁷ Iako iznimno poznat, njegovo djelovanje relativno je slabo istraženo, što iznenađuje s obzirom da je upravo on najzaslužniji za novu dinamiku mletačke trgovine i naseljavanje sefardskih Židova u novouspostavljeni *Ghetto Vecchio (sic!)* u Veneciji. Usput im je osigurao brojne povlastice koje pripadnici ostalih židovskih skupina u starijemu *Ghetto Nuovo* (talijanski i njemački Aškenazi) nisu uživali. Stoga je s punim pravom smatran osobom koja je najviše doprinijela položaju sefardskih Židova na Jadranu.

Najraniji zapis o njemu pronašao je Renzo Paci u Ankoni, gdje se Rodriga zatekao u travnju 1549. godine kako bi s bratom Pietrom Dieghijem i *Hispancem* Jozefom Falconom osnovao trgovačko društvo.⁶⁸ Tada se uključuje u živu trgovinu s Osmanlijama kojom će se, na raznim stranama Jadrana, baviti cijeli život. U drugoj polovici stoljeća trguje posvuda na Balkanu gdje stječe povjerenje lokalnih osmanskih dužnosnika, posebice pri skali na Neretvi gdje djeluje kao trgovački predstavnik (konzul) židovskoga naroda.⁶⁹

U međuvremenu se očito trajnije naselio u Veneciji jer ga dužd Alvise Mocenigo (1570. – 1577.) 1573. godine potvrđuje tamošnjim konzulom ponentinskih Židova, nakon što je tri dana ranije odlučeno da ode na diplomatsku misiju u Skoplje.⁷⁰

Odatle će ga 1573. godine Hasan paša Predojević (u. 1593.), tada sandžak-beg Hercegovine, poslati u Veneciju po diplomatskome zadatku.⁷¹ Nalazeći u Splitu pogodno mjesto za trgovinu s Osmanskim Carstvom, predložit će, po Morpurgu, 1566. godine mletačkome Senatu da otvori u tome gradu jednu trgovačku luku.⁷² Izgleda da je 1569. godine predložio i da se u Zadru dozvoli formiranje slobodne trgovačke luke (*porto franco*) koju bi organizirala njegova židovska zajed-

⁶⁶ ASVe, *Cinque Savi alla mercanzia* (dalje: V Savi), II serie, b. 162, 20.6.1590. Daniel je rođen u Portugalu pod prezimenom Rodriguez pod kojim se i javlja u najranijim dokumentima, da bi u onima kasnijima ono bilo talijanizirano u Rodriga – kako ga i pamtí povijest.

⁶⁷ Usp. Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez“, 1962.; Benjamin Ravid, „The First Charter of the Jewish Merchants of Venice, 1589“ u: *AJS Review* 1 (1976.), str. 187–222; Renzo Paci, *La scala di Spalato*, 1971.

⁶⁸ Renzo Paci, *La scala di Spalato*, 1971., str. 49.

⁶⁹ Ibid., str. 49.; Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez“, 1962., str. 186.

⁷⁰ ASVe, *V Savi*, II s., b. 63, *Ebrei ponentini: Università*, 16.1.1572. (1573.); Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez“, 1962., str. 190. Ponentini (zapadnjaci) skupni je naziv za sefardske Židove pristigle u Italiju mahom s Iberskog poluotoka nakon progona s kraja 15. stoljeća; usp. Jonathan Ray, „Iberian Jewry between West and East: Jewish Settlement in the Sixteenth-Century Mediterranean“, u: *Mediterranean Studies* 18 (2009.), str. 44–65.

⁷¹ Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez“, 1962., str. 188–189.

⁷² Ibid., str. 186 – 187; Morpurgo ne nalazi taj dokument, već ga pretpostavlja po kasnijoj molbi Daniela Rodrige (ASVe, *Senato, Deliberazioni, Mar*, filza (dalje: fz) 69, 13.1.1576. (1577.), koju prenosi na str. 204). Nisam uspio pronaći ništa što bi se odnosilo na molbu iz 1566. godine.

nica, no bez uspjeha.⁷³ U političko-ekonomskim prilikama neposredno prije Ciparskoga rata, Senat je u oba slučaja ostao nezainteresiran. Ipak, Rodriga od nauma nije odustajao i očito se proširila ideja o potencijalnim koristima trgovačke luke u Splitu. Tome svjedoči pismo kliškoga sandžakbega Ali-bega Sokolovića (1573. – 1576.) upućeno duždu Alvisu Mocenigu, zaprimljeno 13. listopada 1573., u kojemu kaže da bi u vremenu ponovnoga mira (Ciparski rat traje do ožujka 1573.) i sigurnosti koju on „pravično pruža svima podjednako” trebalo otvoriti splitsku skalu.⁷⁴

Rodriga se bio pokazao nezamjenjivom karikom u mletačkim odnosima s balkanskim begovima i pašama pa ga po završetku Ciparskoga rata Senat šalje da pregovara sa sandžak-begovima o pitanju razgraničenja i razmjene zarobljenika.⁷⁵ Naime, Turci nisu bili voljni vratiti posjede u Dalmaciji koje su stekli ratom, iako je u mirovnim pregovorima bilo određeno drugačije. To će prouzrokovati trzavice u međusobnim odnosima kroz cijelo desetljeće.⁷⁶ No, situacija u kojoj se našlo stanovništvo Splita, koji je bio neobranjiv i s neznatnim komunalnim teritorijem na kopnu, mogla se riješiti samo uspostavom trgovine.⁷⁷

Daniel Rodriga uvidio je prednosti Splita i 1577. godine predložio venecijanskome Senatu molbu u kojoj traži da se u Splitu otvori skala za trgovanje s Osmanskim Carstvom koja već ima preduvjet njegovoga prijateljstva s turskim pašama (prilog 1). Tvrdi da će Split zamijeniti Narentu,⁷⁸ Herceg Novi i Dubrovnik te da će se povećati sigurnost plovidbe Jadranom. Javni prihodi bit će povećani, kao i bogatstvo pučanstva. Traži slobodu tranzita poput one na Krfu i Zakintu, kao i sigurnost trgovaca; da se dozvoli podizanje lazareta unutar ili izvan gradskih zidina; trgovačke povlastice za Židove te priznanje vlastitih konzularnih povlastica. Zauzvrat bi trgovcima naplaćivao namet na pet godina u obliku naknade za izgradnju lazareta.⁷⁹ Prijedlog tarife za uvoz potpisali su, i projekt preporučili, kršćanski i židovski trgovci u dvije različite molbe, a sve zajedno poslano je na daljnje vještačenje. *Cinque Savi alla mercanzia*, ured petorice koji je bio zadužen za trgovačke poslove, savjetovao je Senat afirmativno, no u tome periodu još se raspravlja o smještaju lazareta podalje od grada, na mjestu napuštene opatije Sustipan.⁸⁰ Splitsko je plemstvo, barem većim dijelom, također bilo zainteresirano za uspostavu skale pa su u ime općine poslani Petar Cipci i Petar Tartaglia, koji pred Senatom kažu da će gradnja skale u Splitu rezultirati povećanim bogatstvom stanovništva i sigurnošću upropaštenoga grada.⁸¹

⁷³ Aron di Leone Leoni; António Manuel Lopes Andrade, „Daniel Rodriga: um dos grandes protagonistas das Nações Portuguesas do mediterrâneo” u: *Revista Portuguesa de História* 38 (2006.), str. 219–263 (233). Za prijevod s portugalskoga zahvaljujem Ines Ivić.

⁷⁴ Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez”, 1962., str. 191, donosi prijevod pisma iz: ASVe, *Lettere e scritture turchesche*, b. 3; fz. 3 (237 III: 11–12).

⁷⁵ Ibid., str. 192–197.

⁷⁶ Ibid., str. 200.

⁷⁷ Usp. izvještaj kneza i kapetana Splita Andree Michielija po povratku s dužnosti, ASVe, *Collegio, Relazioni finali di ambasciatori e pubblici rappresentanti* (dalje: *Relazioni*), b. 72, 28.5.1573.; objavljen u: Grga Novak (ur.), *Mletačka uputstva i izvještaji IV: od 1572.–1590.*, Zagreb: JAZU, 1964., str. 127–136.

⁷⁸ Gabela pored Čapljinine na Neretvi.

⁷⁹ ASVe, *Senato, Deliberazioni, Mar*, fz. 69, 13.1.1576. (1577.); prijevod u: Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez”, 1962., str. 204–205.

⁸⁰ Dokument *Opinione dei Cinque Savi alla Mercanzia con giuramento*, u: ASVe, *V Savi*, II serie, b. 162, 9.2.1576. (1577.).

⁸¹ ASVe, *Senato, Deliberazioni, Mar*, fz. 69, bez datuma (pridruženo Rodriginoj molbi); prijevod u: Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez”, 1962., str. 212.

Protivnici i odgoda realizacije projekta

Splitska skala bila bi projekt koji bi uzburkao ustaljene tokove kapitala, kao i stubokom promijenio odnose s Visokom Portom. Stoga se u Senatu projektu usprotivila grupacija okupljena oko Leonarda Donata,⁸² i Vincenza Morosinija, *equus consiliarius*, koji je 29. listopada 1577. predložio obustavu dan ranije prihvaćene Rodrigine molbe. No Senat im se usprotivio sa 105 glasova.⁸³ I nakon konačne potvrde Senata 1580. godine, njih su dvojica uložili prigovore. Ipak, moramo primijetiti da je stvarnost na terenu bila drugačija, što nam prenosi knez i kapetan Alvise Loredan po svome povratku iz Splita.⁸⁴ Primijećuje da grad može imati velike koristi od toga projekta, posebice uzevši u obzir trenutno bijedno stanje komune, no uviđa i opasnost od prodora Turaka s Klisa i ostalih obližnjih tvrđava. Naposljetku zaključuje da je najveći problem u židovskome kapitalu i naseljavanju Židova, ne zbog njegovoga protivljenja, već mnijenja lokalnoga stanovništva. Također, zbog toga što je roba već bila počela pristizati, uviđa i masivnost toga poduhvata pa smatra kako imovina jedne privatne osobe naprosto neće biti dovoljna za ostvarenje gradnje; a bez građevine nema ni skale, odnosno luke ni prometa. Također kaže da treba naći mjesto u luci za gradnju.⁸⁵ Kako se ispostavilo, Loredan je bio u pravu. Institucija zadužena za trgovinu – *Cinque Savi alla mercanzia* – preko Alvisea Contarinija, providura za trgovinu u Dalmaciji, zatražila je mišljenje Fabija da Canala, providura konjice u Dalmaciji tijekom Ciparskoga rata. Canal odgovara potvrdno, obrazlažući da će se povećati bogatstvo samoga grada i javnih financija, kao i sigurnost što zbog poboljšanja odnosa s Turcima, što zbog bolje opremljenosti arsenala (predlaže opremiti ga sa skale lojem i paklinom). Kaže da je problem konkurentске skale na Neretvi bio nizak vodostaj rijeke pa se često moralo čekati da poraste kako bi veći brodovi pristali, a spominje i raširenost malarije. Preporuča da se lazaret smjesti u varoši van grada pored morlačkih logora uz gradska vrata, što potpisuje i knez Zuan Battista Calbo.⁸⁶

Iz dokumenata 1582. doznajemo što se dogodilo nakon odluke potpisane 1580. godine. Rodriga je uložio sveukupno 600 dukata u projekt (građevinu na mjestu sklopa br. 1, sl. 14, i ostale troškove), no izvođač je umro, a nasljednici mu nisu mogli vratiti preostalih 170 dukata. Stoga, ostavši bez sredstava, piše Senatu 28. listopada 1582. da napušta Split i ide na skalu na Neretvi te da moli da se osigura jedna naoružana galija za redovitu pratnju brodova s Neretve.⁸⁷ Od Mletačke Republike traži da mu se od povišenja carinske zarade splitske fiskalne komore, do kojega je on doveo svojim savjetima i preporukama, isplati 600 dukata koje je ukupno uložio ili da mu država otkupi temelje započete građevine. Knez Alvise Loredan upitan je za mišljenje te

⁸² Renzo Paci, *La scala di Spalato*, 1971., str. 53.

⁸³ ASVe, *Senato, Deliberazioni, Mar*, fz. 69; Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez“, 1962., str. 216.

⁸⁴ ASVe, *Collegio, Relazioni*, b. 72, 1580.; Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez“, 1962., str. 221–223.

⁸⁵ Prihvaćen je prijedlog kneza Marca Cornera iz 1578. o mjestu gradnje. ASVe, *Senato, Deliberazioni, Secreta*, fz. 82, prevod: Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez“, 1962., str. 219.

⁸⁶ Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez“, 1962., str. 224–225; ASVe, *Senato, Deliberazioni, Mar*, fz. 69; Giovanni Battista Calbo bio je i knez i kapetan Šibenika i knez Pule, a u njegovu je čast kao splitskoga kneza Baranin Ante Prokulijan napisao pohvalu 1567. *Govor u pohvalu Splita: tekst Antuna Prokulijana objavljen 1567. godine prevela, kometirala i uvod napisala Ljerkica Šimunković*, Split: Hrvatsko-talijanska kulturna udruga Dante Alighieri, 2015.

⁸⁷ Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez“, 1962., str. 225–226.

potvrđuje da Rodriga zbog mnogih zasluga zaslužuje neku naknadu pošto je već potrošio 374 dukata samo na gradnju,⁸⁸ a *Cinque Savi alla mercanzia* presudili su da se Rodrigi, iako je trebao dovršiti gradnju, ne smije prepustiti carinarnica – stoga ona prelazi u državne ruke.⁸⁹ Trošak mu je nadoknađen tek 1584.⁹⁰

Giovanni Francesco Paruta, prorektor Omiša (1570. – 1573.) koji je čuo prijedlog na Senatu, usprotivio se smještanju skale u Split i predložio Omiš s vrlo solidnim argumentima mahom sigurnosne prirode. Njegovo mišljenje naposljetku nije bilo ni stavljeno na razmatranje.⁹¹

Nicolo Correr, knez i kapetan Splita (1580. – 1583.) tvrdi da bi skala donijela velike koristi i da se bez Rodrige ne može dovršiti. Također nabraja niz radova koje bi trebalo učiniti u osmanskome zaleđu poput popravka putova, gradnje mostova i konačišta; te da valja postići opću privolu na plaćanje nameta i prihvatiti da se trgovina seli s Neretve. Kako kaže, to može učiniti samo Rodriga, prijatelj *defterdara* Bosne Memiš-bega kojega je već prije bio naveo da odvrti trgovinu, a *defterdar* je naredio pojedinim općinama da poprave ceste, sagrađe mostove i karavansaraje te da osiguraju dovoljan broj konja.⁹²

12. Louis-François Cassas, Pogled na lazaret, 1802.

⁸⁸ ASVe, *Senato, Deliberazioni, Mar*, fz. 87, 7.11.1582.; prijevod: Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez“, 1962., str. 228 – 230. S iznosom od 374 dukata se nije mogla izgraditi ni bolja kuća.

⁸⁹ ASVe, *Senato, Deliberazioni, Mar*, fz. 87., 13.11.1582.; prijevod u: Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez“, 1962., str. 230.

⁹⁰ Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez“, 1962., str. 239.

⁹¹ Ibid., str. 212–213.

⁹² ASVe, *Collegio, Relazioni*, b. 72, 13.6.1583.; Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez“, 1962., str. 231. usp. Grga Novak (ur.), *Commissiones et relationes IV*, 1964.

Osmanski zagovornici skale

Uspostavljanje mletačko-osmanske trgovine preko Splita podvig je prvenstveno ekonomske i geopolitičke naravi, koji je po mišljenju Rodrige i mletačkih knezova trebao osigurati, osim javne i privatne financijske dobrobiti, i bolje odnose s Turcima te time veću sigurnost pučanstva i granice. Navedeno je bilo nemoguće ostvariti unilateralno, bez privole osmanskih službenika i postojanja određenih infrastrukturnih uvjeta. Stoga smijemo reći da je po pitanju splitske skale arhitektura posredno osiguravala mir i nastala kao primjer geopolitičkih gibanja i političke volje širih krugova. Ništa ne bi bilo moguće bez političke konjunktura koja je nastala u Osmanskom Carstvu na vrhuncu njegove ekspanzije i omogućila uspostavljanje projekta splitske skale. Prisjetimo se da kliški sandžakbeg Ali-beg Sokolović po završetku Ciparskoga rata piše duždu Alviseu Mocenigu da bi valjalo uspostaviti trgovačku skalu u Splitu.⁹³

Naime, radi se o mlađem bratu prethodnog kliškoga sandžak-bega Gazi Ferhad-paše Sokolovića (1566. – 1573.), potom sandžak-bega Bosne (1574. – 1580.) i prvog beglerbega Bosne (1580. – 1588.) i Budima (1588. – 1590.). Obojica su bili rodbina velikoga vezira Mehmet-paše Sokolovića (1565. – 1579.). Na građevinskome planu, Ferhad-paša zapamćen je po urbanizaciji Banja Luke i zadarskoga Zemunika te infrastrukturnim projektima u sjevernoj Bosni, dok će Mehmed-paša ostati zabilježen po čitavome nizu narudžbi, no za ovo istraživanje bitni su urbanizacija Beograda te čitav niz gradnji s ciljem poboljšanja cestovne infrastrukture na Balkanu.⁹⁴ Dakle na administrativnome planu, čitav kraj od Splita do Carigrada, na višim instancama vlasti, bio je u rukama jedne obitelji te je nemoguće da Ali-beg djeluje nezavisno prigodom preporuke za otvaranje skale. Također, urbani i prometni razvitak Bosanskoga pašaluka tražio je trgovačke putove za izvoz robe, a razgranata talijanska manufakturna proizvodnja nove sirovine i tržišta.

Postojale su i određene objektivne realnosti. Bosna se nalazi bliže Veneciji nego Istanbulu, a Venecija je bila jedini pravi industrijski centar na Jadranu. Ukoliko se roba prenosi preko Dubrovnika, prelazi se više granica, jer se prvenstveno firentinska ili engleska uvozna roba plasirala preko luka u Ankoni i Livornu, što povećava troškove.

Južne skale na osmanskom teritoriju (Neretva, Makarska) pokazale su se nedovoljnim. Stoga je Ferhad-paša, kada se činilo da je Rodrigina inicijativa propala, poduzeo svoj pothvat na ušćima Jadra i Žrnovnice gdje je poslao jednoga čauša s mnogo radnika zaduženih da sagrade pretovarišta i solane, o čemu nas izvještava Nicolò Correr po povratku s položaja kneza Splita.⁹⁵ U fondu osmanskih pisama Državnog arhiva u Veneciji nalazi se pismo Mehmed-paše Sokolovića adresirano na dužda Alvisea Moceniga (1570. – 1577.).⁹⁶ U njemu Mehmed-paša piše kako su

⁹³ Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez“, 1962., str. 191., iz: ASVe, *Lettere e scritture turchesche*, b. 3 (237 III: 11–12).

⁹⁴ Usp. Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Naučno društvo, 1957.; Ekrem Hakki Ayverdi, *Arupa'da Osmanlı mimari eserleri*, sv. 1., Istanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1977.; Gülru Necipoğlu, „Connectivity, Mobility, and Mediterranean “Portable Archaeology”: Pashas from the Dalmatian Hinterland as Cultural Mediators”, u: *Dalmatia and Mediterranean: Portable Archeology and the Poetics of Influence*, Alina Payne (ur.), Boston; Leiden: Brill, 2014., str. 313–381.

⁹⁵ ASVe, *Collegio, Relazioni*, b. 72, 13.6.1583.; prijevod: Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez“, 1962., str. 231.

⁹⁶ ASVe, *Lettere e scritture turchesche*, b. 3; fz. 3, pp. 41–43. Nažalost, sačuvan je samo talijanski prijevod, potpisan u Konstantinopolu datuma 7. kolovoza bez precizirane godine, no zasigurno nastao nakon Ciparskoga rata 1573. godine, a prije duždevoga samoubojstva u lipnju 1577.: *Noi Mehemet per da Dio gratia Bassa, supremo consigliere, Governator, et Luocotenente della potentissima et invittissima Imperial*

odaslali zapovijedi u sve svoje pogranične gradove koji se nalaze na moru u kojima strogo zabranjuju da njihovi trgovci trguju u Ankoni i ostalim mjestima podložnima njihovim neprijateljima, već isključivo u prijateljskim mjestima – to jest Veneciji (... *habbiamo ... prohibito che alcuno mercante suddito della potentissima Imperial Maestà non habbi ardire di portar mercantie in Ancona, ovvero altre parti di nostri nemici, ma solamente debbi portarle à gli amici di noi sinceramente amati, cioè a Venezia*). Mehmed-paša tvrdi da trgovci i dalje kriomice odlaze u Ankonu zbog povišenih naplata u Veneciji te traži razrješenje stanja na obostranu korist. Uslijed ovoga pisma jasno je da se Venecija našla u pogodnome položaju prilikom reformacije vanjske politike jedne imperije koja nastoji biti globalnoga doseg. Stoga je i infrastruktorno trebalo formirati jednu luku kroz koju bi tekla globalna trgovina.⁹⁷ Ipak, u toj konjunkturi ključna je figura bio Memiš-beg (u. 1585.), *defterdar* (financijski upravitelj provincije) Bosne i vjerojatno naručitelj Memi šahove džamije i medrese u Foči,⁹⁸ koji 1580. godine postaje prvi *defterdar* Bosanskoga pašaluka te kasnije Temišvarškoga pašaluka. Dokazao se kao blizak suradnik našem Rodrihi kada ga je jednom prilikom izvukao iz tamnice.⁹⁹ Doznajemo iz Correrovog izvještaja da je *defterdar* osobno naredio nižim instancama da uredi sve potrebno za put ka Splitu, od čega je Mlečane najviše morilo pitanje mostova na Cetini, kao i čišćenja perimetra oko putova od šuma što Rodriha treba ugovoriti direktno s kliškim sandžak-begom.¹⁰⁰ Okviri poslovanja i infrastruktorni zahtjevi time su postavljeni i prije no što je gradnja skale počela, no s hijatusom 1582. – 1588. godine ostali su nedovršeni. Kasniji sandžak-begovi bili su promjenjivoga interesa i zahtijevali uvijek dodatno mito, no do tada je *Serenissima* već uvidjela vlastitu korist, a i sama je Visoka Porta do 1590. godine prihvatila projekt na najvišoj instanci.¹⁰¹

O neprekinutome interesu Osmanlija za trgovinu preko Dalmacije još rječitije govori slučaj diplomatskoga posredovanja Ivana Petra Marchija (1663. – 1733.), osnivača Ilirske Akademije u Splitu,¹⁰² koji je okončanjem Morejskoga rata (1684. – 1699.) poslan u Bosnu da pregovara o raznim pitanjima s osmanskim službenicima. U do sada neobjavljenom opsežnom izvještaju, kopija kojega je poslana uredu *Cinque Savi* zbog ugovorenih trgovačkih pitanja, Marchi piše generalnome providuru da se sastao s raznim visokim dužnosnicima te opisuje stanje osmanskih krajeva po onome što je čuo i vidio tijekom svog jedanaestdnevnog putovanja. Pritom se najveći dio pregovora odnosio na pitanje lokacije i uređenja novih trgovačkih luka poput Risana i Čapljine; odnosno Herceg Novog.¹⁰³ Kao što vidimo u sljedećim zapisima, Mlečani su odmah prionuli gradnji novih skala.¹⁰⁴

M(aes)tà dei Turchi fra gli altri maggiori, et ser(enissi)mi Prencipi della Religion Christiana al ser(enissi)mo Prencipe Alvise Mocenigo Duce di Venetia...

⁹⁷ Izuzev perzijske svile, tome u značaj govori i to da kroz splitsku luku u najranijim danima prolazi i trgovina paprom, koji se u tome dobu uzgaja isključivo u Indiji i Indokini. Usp. Vera Costantini, „Fin dentro il paese turchesco“, 2014.

⁹⁸ što spominje i Evlija Čelebi u *Sejahtnami*; Evlija Čelebi, *Putopis: Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Hazim Šabanović (prev. i pril.), Sarajevo: IRO „Veselin Masleša“, 1979., str. 400.

⁹⁹ Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez“, 1962., str. 225–226, 231; po: ASVe, *Collegio, Relazioni*, b. 72, 13.6.1583.; ASVe, *Senato, Deliberazioni, Mar*, fz. 87, 28.10.1582.

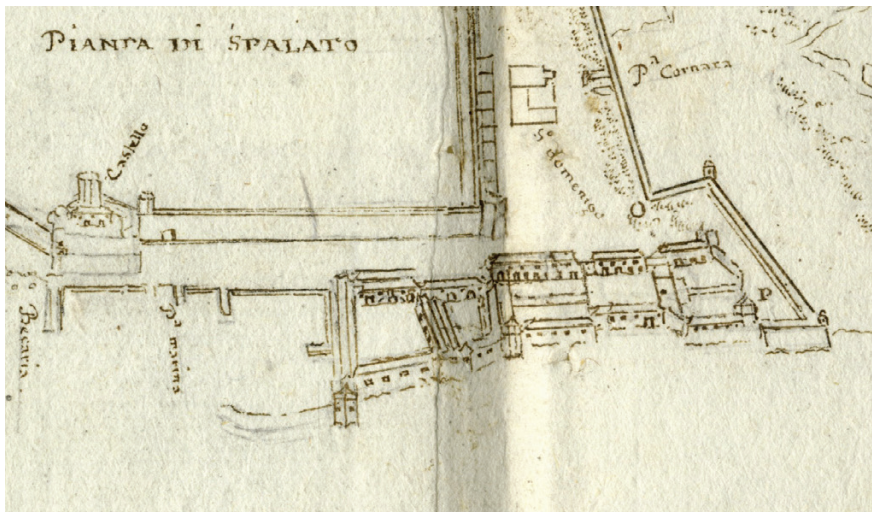
¹⁰⁰ ASVe, *V Savi*, II serie, b. 162, 16.6.1589. in Pregadi.

¹⁰¹ ASVe, *Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche* (dalje PTM), *Provveditore Generale in Dalmazia 1590*, b. 414, 12.5.1590.; prenosi Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez (nastavak)“, 1966., str. 408.

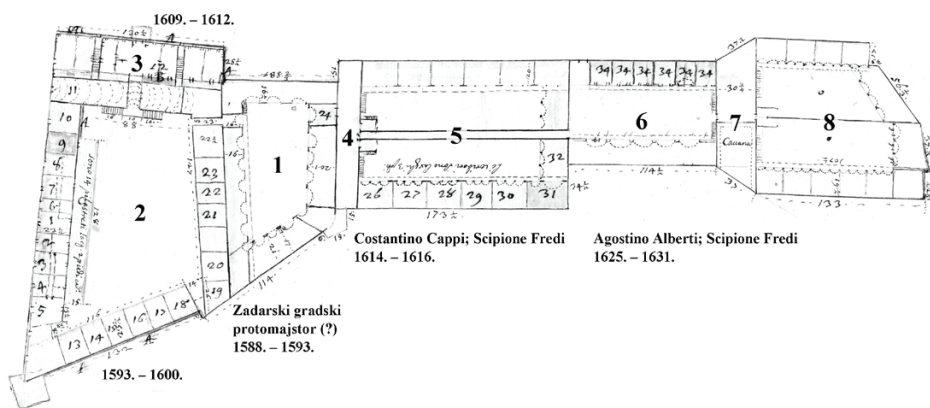
¹⁰² O Marchiju usp. Danica Božić Bužančić, „Ivan Petar Marchi – Markić: Njegovo djelovanje i njegova oporuka“, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 41 (1999.), str. 181–202.

¹⁰³ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, ff. 24v–32r, ultimo Ottobre 1699. di Gio Pietro Marchi, Spalato.

¹⁰⁴ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 31.10.1699.; u talijanskoj literaturi vlada iznenađenje brzinom podizanja novih lazareta na crnogorskoj primorju; usp. Domenica Carini, „I lazzaretti della Dalmazia veneta“, 2004., str. 235.

13. Stefano Buccò, Plan Splita – detalj s lukom i lazaretom, 1692.

14. Shema numeriranja s atribucijom i kronologijom gradnje dijelova sklopa

DRŽAVNO ULAGANJE I REALIZACIJA

Dovršetak Rodrigine carinarnice

Kako izvještava Cvito Fisković, Rodriga i splitski knez već su 1581. bili ugovorili gradnju sa splitskim meštrom Vickom Bugardelom i „nekim zadarskim protomajstorom“ koji je izveo nacрте, no gradnja nije daleko dogurala.¹⁰⁵ Naime, prilikom gradnje južnoga zida uvideno je da su u more položeni temelji slabi pa je zid napukao, što je dovelo do spora koji je upropastio Rodrigu, a u međuvremenu je i izvođač radova Bugardelo umro.¹⁰⁶

Nasreću, Republika je nakon Rodriginog bankrota odlučila nastaviti gradnju skale što vidimo iz pisma *Cinque Savi* splitskome knezu u kojemu se zanimaju za stanje građevine u luci, točnije – stupanj njene izgrađenosti. Usto, poseban je interes iskazan i za podizanje kamenih mostova na Cetini od strane kliškog sandžak-bega.¹⁰⁷ Ubrzo su u Zadru ovlašteni Šimun Mazzarello i Jakov Codolin da s bosanskim pašom i kliškim sandžak-begom pregovaraju o uređenju cesta i ostalome nužnome za bolju uspostavu trgovine,¹⁰⁸ dok će im u posebno osjetljivim poslovima uskočiti Matija Staro, „pouzdana i diskretna osoba koja ima prijatelje među turskim ministrima.“¹⁰⁹ S Osmanlijama su svi poslovi zaključeni u rujnu 1589. kada se Daniel Rodriga vraća iz Bosne u Split u društvu jednoga čauša.¹¹⁰

Kako je sada građevina u potpunosti prešla u državno vlasništvo, mletački je Senat na zasjedanju 4. lipnja 1588. godine odlučio da se u Splitu dovrši već započeta *dogana* (carinarnica; sl. 14, br. 1) kako je uostalom i bilo odlučeno da Rodriga napravi 1580. godine. Za taj cilj određuju da će se potrošiti maksimalno 3000 dukata preko ureda *Cinque Savi alla mercanzia*.¹¹¹ Odluka je poslana knezu nekoliko dana kasnije zajedno s nacrtima iz Venecije i 1500 dukata predumja koji se imaju potrošiti na gradnju „i ni na što drugo“.¹¹² Nadalje pišu da, ako u Splitu ne uspije pronaći stručne graditelje, knez može pisati u Zadar da ih tamo pronađu. Prije svega trebalo je revidirati stanje temelja i prilagoditi ih kako bi bili sposobni podnositi teret nove građevine, a nakon toga utvrditi stanje putova te smještajnih kapaciteta u gradu. Već 27. rujna *Cinque Savi* su se obradovali napretkom gradnje.¹¹³

¹⁰⁵ Cvito Fisković, „Umjetnički obrt u Splitu 15.–16. stoljeća“, 1950., str. 143.

¹⁰⁶ Da je i prva zgrada većim dijelom položena u moru dokazala je i arheologija. Više o tome: Ante Alajbeg; Nebojša Cingeli, „Arheološka istraživanja splitskih lazareta i baroknih bedema“ u: *Izdanja Hrvatskoga arheološkoga društva* 33 (2019.), str. 281–298. Presjek na crtežu Waltera Raugmanna iz 1814. isto dokazuje i za ulazno dvorište (sl. 26).

¹⁰⁷ Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez“, 1962., str. 242. Morpurgo pogrešno navodi datum i referencu; original se nalazi u ASVe, *V Savi*, I s., *Lettere*, b. 492, 11.2.1587. (1588.).

¹⁰⁸ ASVe, *V Savi*, I s., *Lettere*, b. 492, 21.6.1588.

¹⁰⁹ ASVe, *V Savi*, I s., *Lettere*, b. 492, 22.9. i 9.11.1588.

¹¹⁰ Renzo Paci, *La scala di Spalato*, 1971., str. 57.

¹¹¹ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 4.6.1588.; kopija odluke Senata: ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 24.6.1588.

¹¹² ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 13.6.1588.

¹¹³ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 27.9.1588. in Collegio.

Usporedno s trajanjem gradnje, Daniel Rodriga uspijeva pridobiti službenike Hercegovačkoga sandžakata pa Senat dobiva potvrdu da će *emin* (carinik) napustiti skalju na Neretvi u korist splitske. Kliški je sandžak-beg prionuo osiguravanju i uređivanju putova jer je bio zainteresiran za isporuke strateški bitne soli preko splitske skale.¹¹⁴ Kako bi novac čim prije potekao, građevina je dovršavana u sekvencama.¹¹⁵ Glavnina materijala dopijevala je iz Venecije galijama splitskih brodovlasnika, a iz daljnih pisama vidi se da se u nekoliko navrata šalju vratnice, ključevi i lokoti (*katanci*), kamini, opeke, grede za krov i crijep.¹¹⁶ U srpnju 1590. u Split je iz Zadra upućen neimenovani zadarski gradski *proto* (službenik zadužen za komunalne radove i gradnje) da preuzme nadzor nad gradilištem.¹¹⁷ Zbog toga što ga dokumenti navode *ex nihilo*, podrazumijevajući da je već poznat i upoznat s projektom, moguće je da se radi o istom anonimnom graditelju koji je po Fiskoviću 1581. izradio prve nacрте.

Kako bi skala mogla optimalno funkcionirati odobrene su sve zatražene povlastice židovskim trgovcima koji su naseljeni u Split,¹¹⁸ o čemu će biti riječi u zasebnome poglavlju. Jakov Rodriga, Danielov brat, ponudio je da se u Splitu trajno naseli s prijateljem Samuelom Cohenom i obiteljima, što im je zbog prirode posla odobreno na zadovoljstvo *Cinque Savi*.¹¹⁹

Iako je trgovina u Split već neko vrijeme pristizala, početkom 1592. godine građevina još nije bila dovršena pa je knezu poslano 300 dukata za jaružanje luke, gradnju cisterne i kule. Poslan je povjerenik *Cinque Savi* – Antonio dall'Oglio s ciljem da pruži mišljenje o poboljšanjima skale za dobro uredovanje i povećanje prometa. Ottavio dall'Oglio, sin ili bliski rođak koji dolazi zajedno s njim, postaje konzul u Bosni i mora nabaviti konje.¹²⁰ Tad se ustanovljuje i straža Poljičana od 100 momaka, zadužena za pratnju karavane od granice u Solinu do Splita te osiguravanje skale i luke pred njom.¹²¹

Izgleda da je u ovoj prvoj etapi gradnje zgrada carinarnice tek dobila obrise s upotrebljivim prostorijama samo za nužno funkcioniranje, a s obzirom na upite o smještajnim kapacitetima u gradu, trgovci su s robom najvjerojatnije bili smiještani po gradu u privatnim nekretninama koje je osiguravala straža.

¹¹⁴ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 16.6.1589. in Pregadi.

¹¹⁵ Što se vidi u otpremnicama materijala iz Venecije kada istodobno stižu vratnice, ključanice za namještaj, glinene cijevi i deseci tisuće opeka. Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez (nastavak)“, 1966., str. 406–407.

¹¹⁶ Otpremnice materijala nalaze se u ASVe, *V Savi*, I s., b. 492, *Lettere*, i II s., b. 162, a dijelom ih prenosi Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez (nastavak)“, 1966.

¹¹⁷ ASVe, *V Savi*, I s., *Lettere*, b. 492, 23.7.1590.

¹¹⁸ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 20.6.1590. in Pregadi.

¹¹⁹ ASVe, *V Savi*, I s., b. 492, 14.3.1592.; Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez (nastavak)“, 1966., str. 366.

¹²⁰ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 20.1.1591. (1592.) in Pregadi; 2.6.1597. godine dall'Oglio daje ostavku na mjesto konzula, a 19.8.1597. zamjenjuje ga Zuane Mutio, sin Francesca, dragomana u Konstantinopolu. 1.9.1604. privremeno je ustanovljen poseban konzulat za Sarajevo; u: ASVe, *V Savi*, II s., b. 26, *Consoli veneti in Levante*.

¹²¹ Barem u periodu do 1600. zapovjednik im je bio Mihovil Matijašević. Isplate u: DAZD, *Općina Split* (HR-DAZD-16), kutija 175.

Zamah gradnje 1595. godine

Iako je skala i službeno otvorena za promet u kolovozu 1592., početkom 1593. poslano je dodatnih 4000 dukata za dovršenje građevine, uređenje luke i podmićivanje osmanskih službenika.¹²² Otprilike od 1592. godine u izvještajima se spominje velika potreba za uvećanjem carinarnice i uz nju se prvi puta usporedno spominje lazaret. Uostalom, tek početkom 1593. ustanovljena je funkcija priora lazareta i nadzornika *dogane* (carinarnice). Kao prvi prior i nadzornik odabran je Marco Barisano, kojega je 1603. naslijedio Venecijanac Lorenzo Nascimben.¹²³ Uzevši u obzir prostornu i funkcionalnu prožetost dvaju prostora (sl. 14: 1, 2), tipološku sličnost, unakrsno i gotovo istovremeno funkcioniranje gradilišta te financijski plan u kojemu prihodi od carinarnice financiraju gradilište, može se zaključiti da su oba sklopa projektirana zajedno 1588. godine u Veneciji kada se *Cinque Savi* rasputuju o parceli, lokalnom graditeljskom tržištu i stanju temelja Rodrigine carinarnice te naposljetku šalju i nacrt. Iako se ne zna u kojoj mjeri se taj projekt referira na onaj iz Rodrigina vremena (koji osim dijela temelja nije realiziran), niti je li autor neki mletački inženjer ili spomenuti zadarski protomajstor, može ga se nedvosmisleno pozicionirati unutar šire mletačke tipologije sličnih građevina o čemu će biti riječi u zasebnome poglavlju.¹²⁴ Ipak, taj isti kompletan nacrt iz Venecije dobio je *proto* Bartolomeo Galese iz *Ufficio delle acque* i jedan stručnjak za jaružanje kanala i luka (*cavacanal*) kada su u ožujku 1593. poslani u Split da pregledaju teren, usustave gradilišta te postave okvire za njihovo dobro napredovanje (prilog 2).¹²⁵ Naime, kako je nova građevina (sl. 14, br. 2) koncipirana u istočnome dijelu luke, bilo je potrebno ne samo nasuti temelje i započeti gradnju, već i ponovno promisliti luku; isplanirati njezina pristaništa i mulove, provjeriti dubine što će se pokazati višedesetljetnim naporom.

Na sjednici Senata 21. ožujka 1595. godine zaključeno je da treba nastaviti gradnju carinarnice i lazareta. Zarade carina bile su tolike da su odmah odvojili 6000 dukata za zadovoljenje potreba u materijalu (drvo, željezo, kamen) i radnicima, kao i ostaloga što se učini potrebnim za nastavak radova prema modelu i uputama koji su poslani splitskome knezu.¹²⁶ Posao je napredovao te Senat preko ureda *Cinque Savi* šalje 1598. i početkom 1599. godine drvo i novac za plaće radnicima.¹²⁷ Treba napomenuti da Daniel Rodriga i dalje djeluje na splitskoj skali, iako tek kao trgovački posrednik, pa njemu koji je „*inventor della scala di Spalato*” Senat dodjeljuje godišnju rentu od 200 dukata na 20 godina, počevši od tekuće 1599.¹²⁸

¹²² ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 18.2.1592. (1593.) in Pregadi.

¹²³ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 12.7.1603.

¹²⁴ U slučaju zadarske provenijencije nacrt bi svedjedno bio poslan u Veneciju na pregled i korekcije.

¹²⁵ *Trovate in disegno tutta la doana et lazaretto con li debite misure, et distantie, cosi di quello che è fabricato come del loco, che si ha da fabricare* [...]. ASVe, *V Savi, Lettere*, I s., b. 492, 17.3.1593.; Bartolomeo Galese bio je inženjer pri *Savi ed esecutori alle acque*, uredu zaduženom za kanale, rive, brane, irigacijske sustave i sl. Usp. Elena Svalduz, „Al servizio del magistrato. I proti alle acque nel corso del primo secolo d'attività“ u: *Architetto sia l'ingegnere che discorre: Ingegneri, architetti e proti nell'età della Repubblica*, Giuliana Mazzi, Stefano Zaggia (ur.), Venecija: Marsilio, 2004., str. 233–268 (266).

¹²⁶ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 21.3.1595. in Pregadi.

¹²⁷ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 8.8.1598.; isto: 9.1.1598. (1599.).

¹²⁸ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 23.7.1599. in Pregadi. Rodriga je ranije, zbog svoga doprinosna, tražio mnoge povlastice i iskazivao nezadovoljstvo svojim položajem. Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez (nastavak)“, 1966., str. 386–387.

Znatan je bio doprinos kneza Leonarda Bollanija (1597. – 1600.) oko uređenja skale, što priznaje Senat kada njegovome nasljedniku predaje dodatnih 2000 dukata za dovršenje gradnje.¹²⁹ Iz Bollanijevog izvještaja doznajemo što je sagrađeno i kakav je izgled nove zgrade:

Skala je krasna i dobro ustanovljena. Ništa je ne može poremetiti osim rata, bolja je i sigurnija od dubrovačke te su trgovci na Dogani smješteni u udobne prostorije i dobro su tretirani. Također, galija za pratnju i ostale naoružane barke pružaju sigurnost plovidbi. Jedini problem mogu biti duža čekanja u Dogani, ponekad dva ili više mjeseci dok se galija ne vrati, a da [trgovci s robom] nisu prošli karantenu pa je naknadno moraju izvesti u Veneciju što uzrokuje veliko nezadovoljstvo. Događalo se da zbog toga skrenu za Dubrovnik. [...] Građevina nove Dogane je prekrasna; sadrži mnogo komotnih soba (24 na katu) i toliko skladišta u prizemlju na tri strane, dok je na četvrtoj nadsvodena konjušnica u kojoj su smješteni Morlaci s konjima za prijevoz robe. U prostranom prostoru nad konjušnicom također se ostavlja roba i smještaju trgovci. Postoji i lijepa i snažna kula na uglu građevine prema luci. Ta građevina [nova Dogana] čitava je izgrađena pod mojim nadzorom na komadu zida prve fasade koju sam našao do visine jedne stope od poda. Dvaput sam iskapao luku za potrebe galija koje sada dolaze pred sam zid Dogane na iskrcaj. Sve su ove gradnje izvršene brzo; u mnogo manje vremena no što se gradio stari lazaret.¹³⁰

Dakle, stara Rodrigina carinarnica prenamijenjena je u lazaret i nije bila dovoljno velika jer dio trgovaca ni ne prolazi karantenu (sl. 14, br. 1), a nova građevina projektirana je kao nova carinarnica sa sobama za trgovce (br. 2).

No iz zaključaka Senata vidi se da su neke građevine ostale nedovršene. Krajem 1602. godine luka i dalje zahtijeva otkopavanje, mulovi su oštećeni, a manjka i cisterna. Trebalo je pokriti krovom kulu koja je podignuta radi obrane nove *Dogane* koja je i sama na udaru garbina, pa treba sagrađiti i lukobran.¹³¹ Senat je izdvojio 1000 dukata na temelju izvještaja Andree Reniera, bivšega kneza i kapetana (1600. – 1602.), koji tvrdi da je sve na *dogani* dovršeno osim kule i cisterne. Nadalje, uvodi nas u sljedeću dogradnju tvrdnjom da je starome lazaretu u kojemu se odvija karantena potrebno, zbog uvećanja trgovine, nadograditi novo krilo nad skladištima na zapadnoj strani, a izvan lazareta načiniti zatvoreni prostor za smještaj karavana i njihovih vodiča koji su došli s osumnjičenom robom. Naime, smještaj unutra bio je jako uzak, a ponekad, piše Renier, u družini dođe i preko 200 konja. Tvrdi i da je povećao zdravstvenu sigurnost lazareta.¹³²

Luka se revno uređivala 1603. i 1604. godine, kada se gradi veliko pristanište (koje služi i kao lukobran) i popravljaju mulovi.¹³³ Iz Trogira je pozvan protomajstor Blaž Šibenčanin sa sinom Ivanom, a uposlena je splitska radionica Bugardelo predvođena majstorom kamenoklesarom (*maestro taiapietra*) Nikolom i njegovim sinom Ivanom te rođakom Dujmom. Senat uviđa da 1605. godine cisterna i kula nove *Dogane* još nisu dovršene pa preko *Cinque Savi* šalje

¹²⁹ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 12.6.1600. in Pregadi.

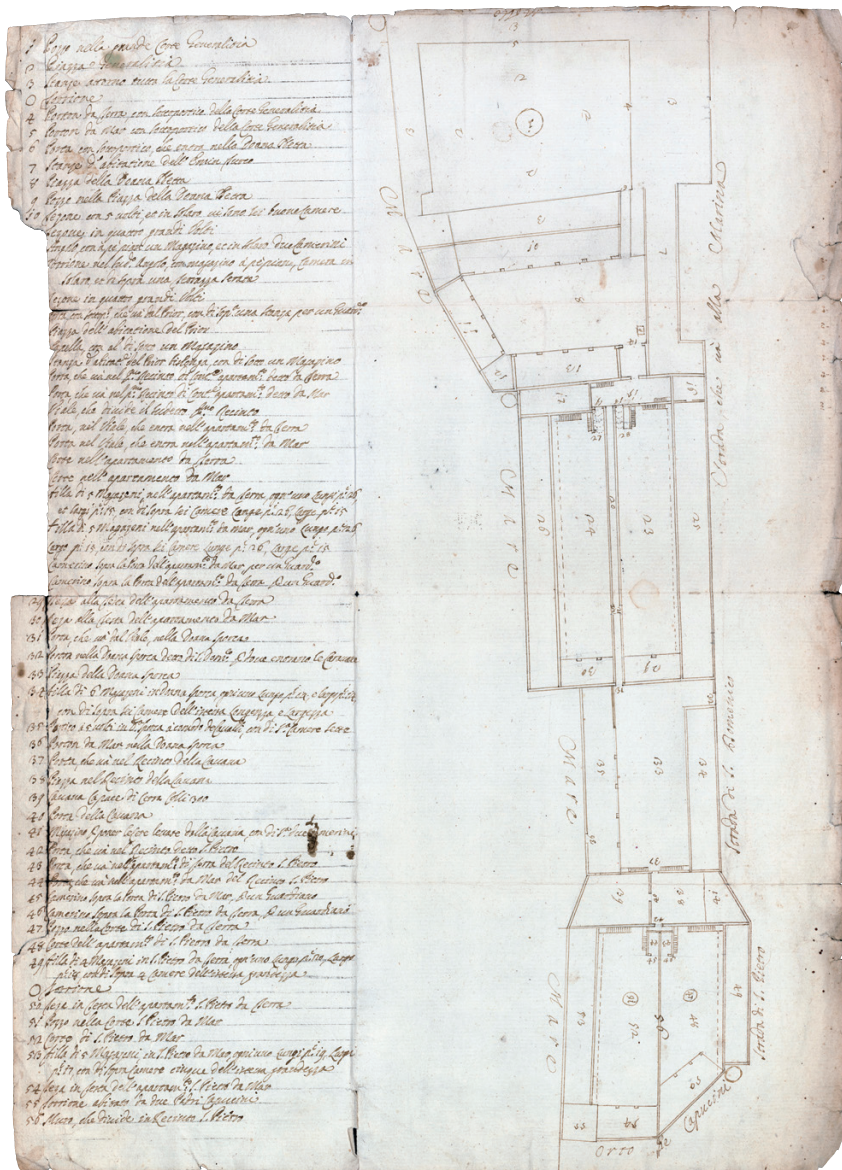
¹³⁰ ASVe, *Collegio, Relazioni*, b. 72, 3.4.1600.

¹³¹ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 18.12.1602. in Pregadi. Garbin odnosno lebić jugozapadni je vjetar i time jedini vjetar koji može uzburkati splitsku luku.

¹³² ASVe, *Collegio, Relazioni*, b. 72, 23.9.1602.

¹³³ DAZd, *Općina Split*, kut. 317, sv. 344, *Giugno 1604*. Radovi na luci morali su biti značajni jer je samo 1604. Nikola Bugardelo plaćen 1147 dukata, što je oveća svota za jednog klesara.

dotatnih 2000 dukata.¹³⁴ Kao što je predložio knez Andrea Renier, trebalo je povećati lazaret. Stoga Senat, kao što je splitski knez zamolio 27. studenog 1605., odobrava sredstva za uvećanje staroga lazareta (bivše Rodrigire carinarnice) za četiri nove sobe.¹³⁵

15. Nacrt lazareta (Proveditori alla sanità) nastao povodom kuge 1731.

¹³⁴ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 26.11.1605. in Pregadi; ista je situacija zabilježena i 1607.: ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 12.8.1607. in Pregadi.

¹³⁵ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 9.8.1606. in Pregadi.

Kuga 1607. godine i promjena pristupa

Međutim, već su 1607. sanitarne mjere podbacile i u gradu Splitu pojavila se kuga, vjerojatno se proširivši iz Sarajeva. Iako je prvi zabilježen slučaj bio u kući trgovca Polenija 27. ožujka, dokaz da je izolacija u lazaretu bila manjkava je činjenica da je već do 17. travnja ondje od kuge umrlo 57 ljudi; isto koliko u gradu i predgrađima zajedno.¹³⁶ Određen je poseban providur za zdravstvo, Giambattista Micheli, kojemu je naređeno da poboljša sanitarne uvjete i osigura da grad bude strogo odijeljen i zaštićen. Izgleda da je lazaret bio ostao bez krova pa se šalje i drvo za njegov popravak.¹³⁷ Moramo primijetiti da je to prvi put da se u dokumentima znatnije naglašava aspekt zdravstva. Odjednom, splitska se trgovačka luka opet našla u središtu diskusija u venecijanskim institucijama. Razmišlja se kako vratiti i povećati promet, ponajviše potaknuto dolaskom perzijskih karavana dupkom natovarenih svilom, nakon čega Venecija i službeno ugovara izravne trgovačke veze sa Perzijom preko Splita.¹³⁸

Izgleda da dva dvorišna sklopa skale, sada proširena, nisu bila dovoljna za opskrbu trgovine koja je prolazila kroz Split. Na to upućuje Ottavio dall'Oglio (Venecija, 1560. – 1627.) u funkciji *conduttore delle galee della mercanzia*¹³⁹ i prijašnji trgovački konzul u Bosni, koji početkom 1609. godine piše Senatu da se promet, koji je običavao dolaziti sa svih dijelova Balkana, Ugarske, Vlaške, Transilvanije i Moldavije, Male Azije te čak Perzije, sveo na niske grane i mahom prebacio na ostale skale te da to šteti Veneciji posebice zato što sada Firenca preko Dubrovnika izvozi više svojih proizvoda. Nadalje, osim lanske epidemije kuge, ističe ono što smatra presudnim za usavršavanje skale. Prvenstveno drži da lazarete treba uvećati i dovršiti stari lazaret (Rodrigin u kojemu se tada vrši karantena); zatim se osvrće da mulovi još nisu dovršeni te da luka mora biti iznova produbljena. Posebice kaže da treba urediti bunar jer, kako piše, Turcima naročito smeta što u Splitu nemaju vodu i smještaj kao u ostalim krajevima.¹⁴⁰ Njegovome je savjetu priloženo pismo trgovaca koji se žale na nedostatak osnovnih uvjeta.¹⁴¹

Prijedlog je upućen na razmatranje uredu *Cinque Savi* koji se slažu da je istina kako vlada manjak prostora jer trenutno manji lazaret služi karanteni, a veći (odnosno *Dogana*) za carinjenje i primanje robe i ljudi koji su već prošli karantenu. Zaključuju da bi oba sklopa trebala služiti karanteni i da bi ujedinjeni bili sposobniji primati toliku količinu robe. Odmah predlažu i mjesto za robu koja je prošla karantenu na Rivi (koju nazivaju Stradunom), između gradskih zidina i *Dogane* gdje će se sagraditi jedan natkriven uzdužni prostor dužine 23 koraka i širine 5,¹⁴² naslonjen na zid nove *Dogane* (sl. 14: 3). U Veneciji je napravljen projekt i drveni model koji je poslan na Kolegij zajedno s troškovnikom od 4000 dukata.¹⁴³ Nadalje, tvrde da bi ta gra-

¹³⁶ Grga Novak, *Povijest Splita II*, 1957., str. 131.

¹³⁷ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 1.6.1607.

¹³⁸ ASVe, *V Savi*, I s., b. 142, f. 99v, 4.9.1608.

¹³⁹ Dall'Oglio započeo je svoju trgovačku karijeru kao trgovački agent i prokurator u službi Alviža Papalica u Splitu, s kojim je nastavio usko surađivati. Papalici je bio vlasnik trgovačkoga društva i jedne od dviju trgovačkih galija koje je Senat ovlastio za prijevoz robe. Kasnije je sve galije zakupio dall'Oglio. Usp. Carla Pizzol dall'Olio, *Ottavio dall'Olio governor delle galere da mercanzia della Serenissima*, Vittorio Veneto: Tipse, 2011.

¹⁴⁰ ASVe, *Senato, Deliberazioni, Mar*, fz. 178, 8.2.1608. (1609.)

¹⁴¹ Ibid.

¹⁴² Veličina skladišta: 40x8.7m. Jedan venecijanski korak odgovara pet stopa.

¹⁴³ *Collegio dei Savi* jedan je od najstarijih i najviših organa mletačke vlasti. U suvremenijim demokratskim sistemima smatrao bi se vladom.

đevina bila sasvim dovoljna za sadašnje potrebe budući da bi proširenje nad morem koštalo previše i mijenjalo oblik luke, a i da je širina Rive umanjena s 14 koraka na 9 i dalje sasvim dovoljna za sve radnje.¹⁴⁴ Vidimo i da se o proširenju razmišljalo i pola godine ranije kada *Cinque Savi* nakon pregleda intenziteta prometa zaključuju da je povećanje nužno i obrazlažu kako bi novi projekt povećanja nad morem bio povoljniji po pitanju sigurnosti od izbijanja epidemije. Ipak, diskutiraju o tek kozmetičkome rješenju zamjene funkcija starog i novog – većega lazareta, koji trenutno služi trgovcima koji dolaze iz Venecije i pohrani robe nakon karantene te nadodaju da treba iznutra sagraditi nekoliko novih soba naslonjenih na zidine lazareta. Također, *emin* je bio nezadovoljan vlastitim smještajem pa predlažu da mu se sagradi nova kućica.¹⁴⁵

Senat je već 19. veljače 1609. zaključio da novi generalni providur, Marcantonio Venier, mora započeti s radovima na usavršavanju skale prema uputama i nacrtu koji mu je poslao ured *Cinque Savi* nakon konzultacije sa splitskim knezom koji je izvidio lazaret zajedno sa stručnjacima. Nadalje, providur mora što prije dati mišljenje o tome kako riješiti manjak prostora: objedinjavanjem obaju lazareta za službu raskušivanja i gradnjom novih skladišta ili proširenjem bilo kojeg od dva dvorišna sklopa. Po njegovome mišljenju ima se što hitnije prionuti izradi reljefnoga modela koji će biti poslan natrag providuru.¹⁴⁶

Providur je ubrzo razriješio sve nedoumice i *Cinque Savi* u studenome daju završne komentare. Naglašavaju da i nova skladišta sa sobama na katovima trebaju, kao i stari lazaret, biti takva da se u njima ne miješaju Turci (muslimani), Židovi i kršćani koji će tamo biti smješteni po povratku iz Venecije. Što se tiče novoga lazareta (sl. 14: 2), određuju neka se njegov zapadni dio odredi za one izašle iz karantene koji će ići za Veneciju i stoga neka se zazidaju sva vrata, prozori i balkoni što gledaju unutra na dvorište, a novi načine na vanjskim zidovima, prema moru.¹⁴⁷ Stoga, krajem godine Senat šalje detaljne upute i sredstva generalnome providuru, ali i Ottaviu dall'Ogliu na uvid. Nadalje, predložena je i nova raspodjela prostora. Nove bi prostorije (takozvana skladišta – *magazzini*) bile namijenjene trgovcima i robi pristiglima iz Venecije, a na zapadnome dijelu novoga lazareta (onoga većega, odnosno carinarnice) smjestili bi se oni izašli iz karantene, na putu prema Veneciji.¹⁴⁸

Nastali problemi vidljivi su u Venierovu odgovoru.¹⁴⁹ Postavio je temelje za nova skladišta, no stalna zapreka bila je u dovođenju pitke vode u lazarete. Budući da su lazareti smješteni na nasutome terenu, voda iz cisterni uvijek bi se pokazala prljava i slana pa je odlučeno da se provedu cijevi od fontane pored gradskoga kaštela, što se opet pokazalo problematičnim. Opskrba pitkom vodom predstavljala je problem i prije, što se posebno vidi u tzv. memorijalima koje su trgovci redovito slali nadležnim institucijama kako bi ukazali na probleme koje treba riješiti. Posebno su dugo Turci (pod njima treba razumjeti šaroliku muslimansku populaciju raznih etniciteta) trebali dokazivati da je baš njima čista voda najpotrebnija,¹⁵⁰ zasigurno zbog kulture čistoće i obrednoga pranja (*abdest*) koje muslimani u pravilu čine prije klanjanja (*namaz*) pet puta dnevno.

¹⁴⁴ ASVe, *Senato, Deliberazioni, Mar*, fz. 178, 18.2.1608. (1609.)

¹⁴⁵ ASVe, *Senato, Deliberazioni, Mar*, fz. 178, 4.6.1608.

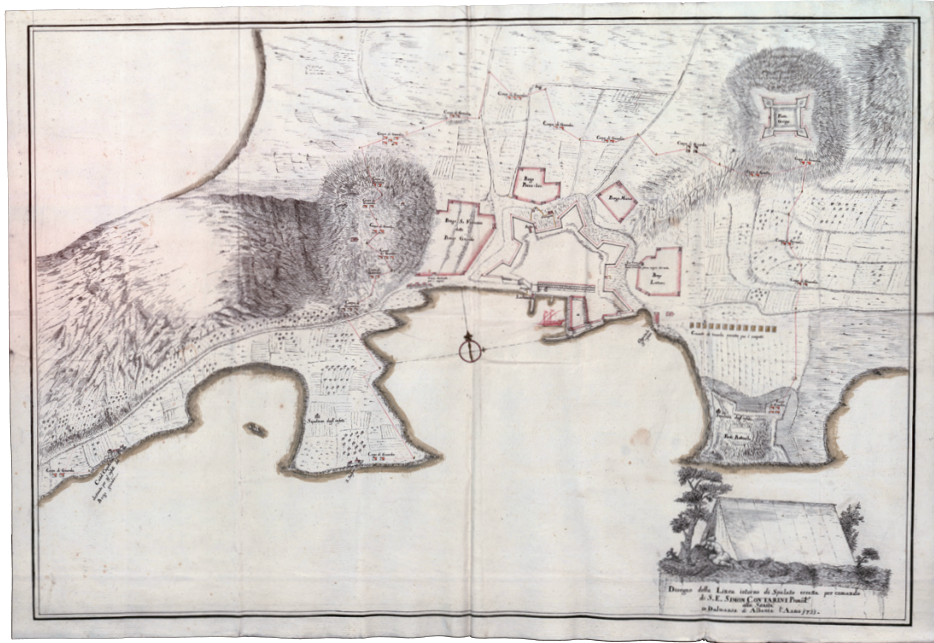
¹⁴⁶ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 19.2.1608. (1609.) in Pregadi; ASVe, *Senato, Dispacci, PTM*, b. 272, 19.2.1608. (1609.)

¹⁴⁷ ASVe, *V Savi*, I s., b. 142, f. 163r, 28.11.1609. *Spalato per la fabbrica dei lazzeretti*.

¹⁴⁸ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 7.12.1609. in Pregadi.

¹⁴⁹ ASVe, *Senato, Dispacci, PTM*, b. 272, 8.3.1610. da Marcantonio Venier.

¹⁵⁰ ASVe, *V Savi*, I s., b. 142, f. 102r–v.

16. Sanitarni kordon uspostavljen prilikom epidemije kuge 1731.

Poučen iskustvom kuge i protestima Splićana,¹⁵¹ Senat je 1610. godine odlučio poslati u Split posebnoga providura za zdravstvo Andreu Reniera sa zadaćom da provjeri i poboljša sanitarno funkcioniranje.¹⁵² Renier će kao rezultat sastaviti pravilnik *Ordini da osservarsi nel Lazaretto di Spalato* u 33 točke (prilog 3).¹⁵³

Izgleda da su navedene mjere (i zasigurno nagovor dall'Oglia) uzrokovale povrat trgovine na splitsku skalu pa Senat određuje da se nakratko napusti gradnja novih skladišnih i smještajnih kapaciteta (zidanje je u tom trenu gotovo, izostaje dovršenje krovista) i da knez odmah prione otkopavanju i uređivanju podruma Dioklecijanove palače (*grotte*) za smještaj robe pristigle iz Venecije, koja nije smatrana opasnom za grad i već je prodana.¹⁵⁴ U međuvremenu je napravljena promjena funkcija određenih dijelova dvaju sklopova prema uputama iz 1609. godine. Novi lazaret podijeljen je po pola jednom pregradom (*un solo travo*), što se pokazalo nedovoljnim po pitanju higijenske separacije. Kako se karantena sada odvijala u starom i istočnoj polovici novoga lazareta, Senat piše knezu da je potrebno sagraditi jedan čvrsti zid po sredini dvorišta novoga lazareta.¹⁵⁵

¹⁵¹ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 20.1.1609. (1610.).

¹⁵² ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 10.7.1610. in Pregadi.

¹⁵³ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 1.8.1610.

¹⁵⁴ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162., 12.2.1611. (1612.), in Pregadi. Na to je prvi ukazao Šime Ljubić, „O Markantunu Dominisu”, 1870., str. 67.

¹⁵⁵ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162., 28.9.1613. in Pregadi.

Izgradnja i oblikovanje luke

U međuvremenu su brojni radovi poduzeti u luci, koja je jaružana i produbljivana u više navrata (1596. – 1598., 1604., 1618. – 1621.) no najveći su radovi napravljeni 1613. – 1615. kada je veliki mul (današnji gat sv. Nikole) povišen i produžen te još jednom nadopunjen kao lukobran za obranu luke od valova, a sagrađen je i dodatni manji gat. Na krajnjem istoku uz mletačku kulu sagrađen je novi mul koji je također služio kao manji lukobran. Poduzet je ambiciozan projekt jaružanja luke „jednom za svagda“ te iz opisa, kao i slijeda sličnih poduhvata, znamo kako je tekao.¹⁵⁶ S namjerom da se posao učini temeljito, primijenjen je venecijanski model koji je predvidio podjelu luke u dva drenažna bazena, ograđena hidroizoliranom palisadom te potom isušena. Unutar takvih konstrukcija teren bi se potom jednostavno prokopao ručno.¹⁵⁷ Za vanjske i dublje dijelove luke upotrebljavale su se posebne lađe za jaružanje. Za uređenje luke bio je zadužen inženjer i stručnjak za hidrauliku Scipione Fredi iz Marana,¹⁵⁸ kojeg je generalni providur u Zadru čini se često zapošljavao, a kao voditelj radova (protomajstor) bit će angažiran i na daljnjoj izgradnji lazareta.¹⁵⁹ Upravo tim radnjama spomenuti Blaž Šibenčanin iz Trogira (*sic!*) i Scipione Fredi oblikuju splitsku luku kakva će ona ostati do kraja mletačkoga doba, uz važne tehničke intervencije *cavacanal*a Carla Silvestrinija 1640-ih (usp. sl. 17).¹⁶⁰

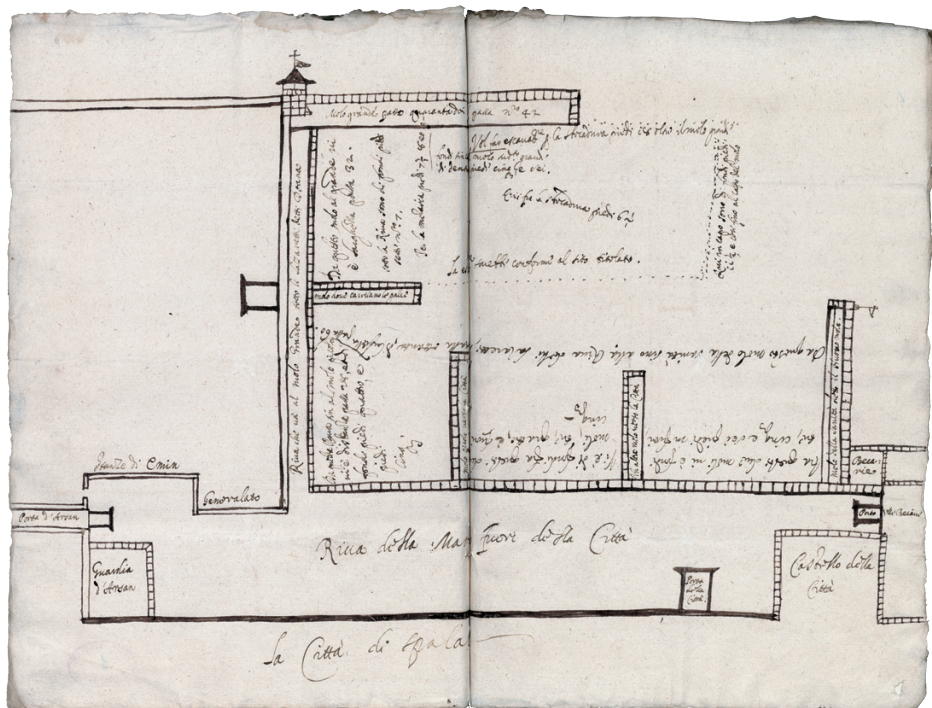
¹⁵⁶ ASVe, *V Savi*, I s., b. 143, 12.2.1612. (1613.)

¹⁵⁷ Rita Binaghi, „Le machine del porto“, u: *Sopra i porti di mare I: Il trattato di Teofilo Gallaccini e la concezione architettonica dei porti dal Rinascimento alla restaurazione*, Giorgio Simoncini (ur.); Firenze: Leo S. Olschki, 1993., str. 130–136.

¹⁵⁸ U vezi s uređivanjem luke 1613. godine prvi ga spominje Grga Novak, *Povijest Splita* II, 1961. [1957.], str. 439; 1593. Fredi je bio inženjer zadužen za izvedbu jednoga od bastiona novih bedema Palmanove u Furlaniji, Antonio Manno, „Il governo del cantiere: Istituzioni, patrizi, soldati, tecnici e operai durante la costruzione di Palmanova“ u: *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed arti: Classe di scienze morali, lettere ed arti*, sv. 151/4, 1992., str. 1061–1102 (1083–1084).

¹⁵⁹ DAZd, *Općina Split*, kut. 317 – Blagajničke knjige 1603.–1641.; sv. 344, 30.4.1614.

¹⁶⁰ Donatella Calabi, „Città e territorio nel dominio da mar“, 1994., str. 961. Calabi metodološki uzorno iznosi temeljni argument koji ponavljam, no u nedostatku građe pogrešno iznosi podatke.

17. Splitska luka – projekt iskapanja, 1641.

Lazareti i dovišetak skale

Kuga iz 1607. pokazala je manjkavosti dotadašnjega rješenja. U slučaju izbijanja epidemije, lazaret i grad trebali su biti tako odvojeni da bi jedan od njih ostao pošteđen (sl. 16). Nije poznat niti jedan slučaj u kojem je lazaret splitske trgovačke skale bio korišten za oboljelo ili izolirano građanstvo. Kako su i same mletačke institucije ranije priznale, kad-tad bilo je potrebno novo proširenje.¹⁶¹ Najveći problem, kako je obrazloženo u diskusijama 1608. – 1609., predstavljali su previsoki troškovi nasipanja i širenja nad morem. Ukoliko bi se lazareti proširili na zapad, umanjio bi se prostor luke, dok bi na istoku ostali van gradskih zidina. Ipak, Senat na poticaj *Cinque Savi* 1614. godine odlučuje da je potrebno sagraditi novu zgradu prema istoku „ne samo zbog boljeg raskušivanja, već i zbog zadovoljstva trgovaca.“¹⁶² Tome je izravno prethodio dolazak u Split i Veneciju izaslanstva perzijskoga šaha, opet popraćeno karavanama natovarenih ponajboljom svilom.¹⁶³ Stoga Senat nalaže generalnome providuru koji će preuzeti službu da, uz suradnju providura za zdravstvo u Dalmaciji Marina Mudazza (knez i kapetan Splita 1611. – 1613.), pronade mjesto za novu građevinu na Rivi uz more kako bi ukrcaj na brodove bio lakši. Nakon tri mjeseca odlučeno je da se na „onome dijelu lazareta koji izlazi na more prema svetom Dominiku“ započne s nasipavanjem temelja u moru (sl. 14: 4, 5).¹⁶⁴ Prema ustaljenoj praksi, generalni providur trebao je započeti s radovima i osigurati da se mogu uspješno nastaviti pod rukovođenjem lokalnoga kneza. Naređeno je inženjeru Costantinu Cappiju da iz Venecije što prije ode u Split, no kako njegov troškovnik nije bio prihvaćen, jedan mletački plemić poslan je da ustanovi jesu li troškovi opravdani.¹⁶⁵

Izgleda da je troškovnik radova uskoro usuglašen jer se gradnja intenzivira od travnja 1615. godine pod nadzorom Scipionea Fredija (*proto*),¹⁶⁶ ali i strogom paskom inženjera Cappija koji se nalazio u Splitu,¹⁶⁷ te intervencijom glavnog inženjera Camillija koji pregledava nacrt i čini tek manje korekcije.¹⁶⁸ Kako je priznao knez Jacopo Contarini (1613. – 1615.), zbog ograničenja terena, kombinacije materijala i brzine gradnje, radilo se o izrazito zahtjevnome projektu. Stoga ni ne čudi prisutnost trojice inženjera.

¹⁶¹ Isto predlaže i knez Cesare Dolfin, *Relazione di Cesare Dolfin tornato di Conte e capitano a Spalato 22 aprile 1611*; u: ASVe, *Collegio, Relazioni*, b. 72; te Marin Mudazzo, koji piše da se trenutno stanje preuskih prostora „gadi trgovcima“, u: ASVe, *Collegio, Relazioni*, b. 72, 26.6.1614.

¹⁶² ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 1.5.1614. in Pregadi. Posebno nalažu da nova zgrada mora biti opremljena za primanje vune i glomazne robe oblikovanjem prostranih skladišta.

¹⁶³ ASVe, *V Savi*, I s., b. 143, 5.3.1613. Malo je reći da je ured *Cinque Savi* bio oduševljen prigodom da se lukrativna trgovina s Perzijom što bolje i redovitije uspostavi, stoga pišu da su im voljni izaći u susret koliko god budu mogli te s izaslanicima diskutiraju kako može biti opasnije ići preko Hormuza u Egipat ili uokolo Afrike, a komotnije na Split.

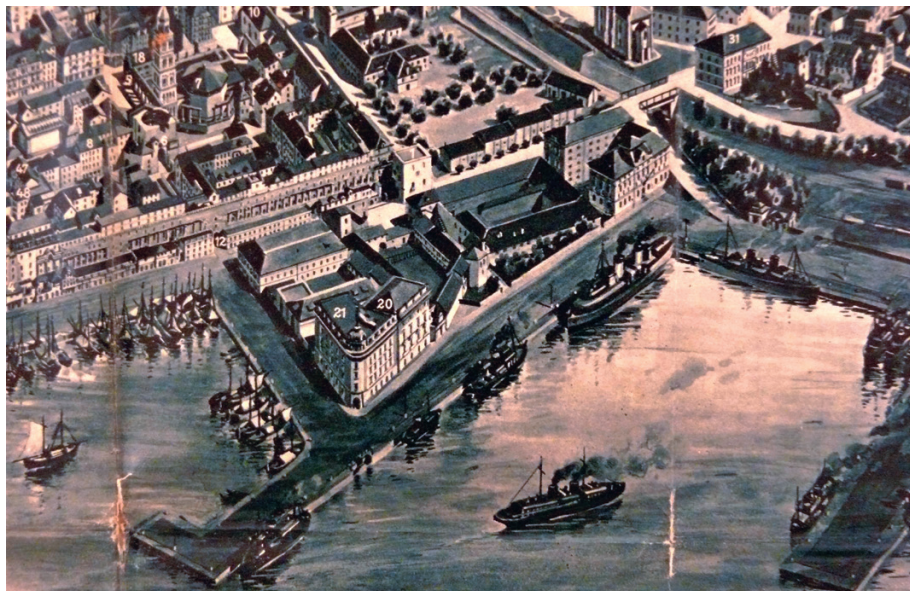
¹⁶⁴ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 9.8.1614. in Pregadi.

¹⁶⁵ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 12.8.1614. in Pregadi.

¹⁶⁶ DAZd, *Općina Split*, kut. 317, sv. 347, 26.10.1615.

¹⁶⁷ Grga Novak, *Povijest Splita II*, 1961., str. 434; navodi podatke koje je potrebno ispraviti i nadomjestiti zbog postojanja knjige troškovnika gradnje u DAZd, *Općina Split*, kut. 317, sv. 347, gdje se aludira na projekt inženjera Cappija.

¹⁶⁸ Grga Novak, *Povijest Splita II*, 1961., str. 434; Snježana Perojević, „Izgradnja lazareta“, 2002., str. 128.

18. Detalj s „Mentor“ plana (vidljivi carinarnica, priorat i prvo dvorište lazareta), 1926.

19. Fotografija carinarnice i prvog dvorišta lazareta, oko 1930.

Izravno se nastavljajući na radove u luci, mahom isti Fredijev tim napreduje koristeći za zatrpavanje terena i polaganje temelja štu iz podruma i kamen vađen s marjanskih litica kod crkvice svetoga Jerolima, na Trsteniku i obližnjem Katalinića brigu. Prvo su sagrađene sobe u dvorištu priora lazareta (sl. 14: 4); za izvedbu stropa plaćeni su majstori Petar i Jerolim Tomić iz Omiša u listopadu 1614. godine.¹⁶⁹ Scipione Fredi odlazi u Korčulu naručiti klesane kamene dijelove za prozore i vrata.¹⁷⁰

¹⁶⁹ DAZd, *Općina Split*, kut. 317, sv. 347, f. 17r.

¹⁷⁰ DAZd, *Općina Split*, kut. 317, sv. 347, f. 17v, 20.6.1615.

Gradilište je bilo ogromno, s više od stotinu najrazličitijih radnika i dobavljača prisutnih u bilo kojem trenutku. Stoga i ne čudi što su priorov stan i novi dvorišni sklop dovršeni u malo više od godinu dana. Kao majstori graditelji zaposleni su Battista i Domenico iz Venecije, Ivan iz Omiša, Dujam Mutović, Nikola Drvodilić (*Drivodilich taiapietra*), Pjero Matković, uz već redovitu prisutnost splitske graditeljske radionice Bugardelo (majstor Ivan Nikolin) čija se imena uvijek spominju prva i najbolje su plaćeni. Također je prisutna radionica obitelji Bokanić (Ivan, Stipe, Nikola, Petar) i u manjoj mjeri Macanović (Nikola, Vinko).¹⁷¹ Radionica Ivana iz Omiša popravlja krovove svih građevina skale.¹⁷² Bračanin Stipe Bokanić i njegova radionica izvodili su i dovozili zahtjevnije dijelove poput uglova građevine, stepenica, dovratnika i doprozornika te „modiljona“ (kockasta konzolica najčešće dekorativnoga karaktera; u ovome slučaju može se raditi o bilo kakvoj, pa i strukturnoj konzoli). Majstori uređuju i Dioklecijanove podrumne (*grotte*) za skladišta, učvršćujući stare svodove gredama i zategama, nadopunjujući ih laganim tufom.¹⁷³ Iz zabilješke troškovnika 14. ožujka 1616. doznajemo da su neke prethodno kupljene daske proslijeđene anonimnome inženjeru kako bi napravio drveni model u Splitu. Najvjerojatnije se radi o već navedenome mletačkome inženjeru Costantinu Cappiju za koga dokumenti aludiraju da je autor projekta.¹⁷⁴ O njemu za sada tek znamo da je 1623. godine bio uposlen da obnovi zidine sjevernoistarske Muggie, kada se upleo u nekakve tučnjave i skandale.¹⁷⁵

Brzo dovršenje građevine potvrđuje i knez Marino de Gorzoni (1616. – 1619.) koji, uz iscrpne podatke o visini carine za pojedinu robu, po povratku s dužnosti piše da je najnoviji dio lazareta dovršen do njegova stupanja na dužnost.¹⁷⁶ Gradnjom ovog novog odjeljenja (sl. 14: 5), splitska je skala napokon dobila primjeren lazaret. Po novoj koncepciji dvije su starije zgrade izuzete iz karantene i prenamijenjene u carinarnicu, skladišne i smještajne prostore. Između novog i starih dijelova uređeno je prijelazno dvorište za smještaj priora i glavnoga čuvara (gvardijana ključeva; sl. 14: 4) na najzapadnijemu dijelu nove zgrade lazareta s kojom tlocrtno čini cjelinu.

Pronađeni zapisi iz fonda odluka Senata, koji je odlučivao o ulaganju državnih sredstava, govore tek o manjim zahvatima koji su uslijedili. Ipak, pojavljuje se ime inženjera Cesarea Malacrede (r. 1561.) koji je došao iz Zadra dati mišljenje o uređenju gatova i pristaništa.¹⁷⁷ Luka te cisterna i sobe unutar lazareta uređivane su 1621. i 1622. godine, mahom po njegovim planovima.¹⁷⁸ Sljedeće godine dogodili su se neočekivani problemi u opskrbi lazareta vodom, a tre-

¹⁷¹ DAZd, *Općina Split*, kut. 317, sv. 347, gradnja lazareta od f. 14r.

¹⁷² DAZd, *Općina Split*, kut. 317, sv. 347, f. 24r.

¹⁷³ DAZd, *Općina Split*, kut. 317, sv. 347, 6.10.1615., f. 29r „...spese per comprar tuffo et piancastro per far le fasse per mantener il volto vecchio nelle grotte dove si hanno da far li magazeni...“ Tuf je kupljen od Petra iz Primorja. Stoga je i ovaj put došao iz Žrnovnice, kao i prilikom gradnje palače s obzirom na to da se pod taponimom Primorje podrazumijevao kraj između Splita i Poljica, odnosno ušće rijeke Žrnovnice.

¹⁷⁴ DAZd, *Općina Split*, kut. 317, sv. 347, f. 41r.

¹⁷⁵ Matteo Chiarot, *Lidra dalle temerarie teste: Venezia e il contrabbando del sale istriano fra Cinque e Seicento*, diplomski rad, Venecija: Sveučilište Ca' Foscari, Odsjek za povijest, ak. god. 2014./2015., nenumerirano. Autor ga nasumično naziva Copi, Capi, Coppi.

¹⁷⁶ Relacija kneza Garzonija na povratku iz Splita, pročitana na Kologiju 19. prosinca 1619., u: Grga Novak (ur.), *Mletačka uputstva i izvještaji VI*, Zagreb: JAZU, 1970., str. 285–289.

¹⁷⁷ DAZd, *Općina Split*, kut. 317, van sveska, 1620., f. 45r.; Cesare Malacreda mletački je inženjer izabran od Senata za nadzor fortifikacija 1618. godine; sin mnogo poznatijeg arhitekta Francesca Malacrede iz Verone. Giuseppe Cadorin, *Pareri di XV architetti e notizie storiche intorno al palazzo ducale di Venezia*, Venecija: Pietro Milesi, 1858., str. 66–69.

¹⁷⁸ Snježana Perojević, „Izgradnja lazareta“, 2002., str. 129; po: Alessandra Sartori, *Spalato Rinascimentale II*, 1986.–1987., str. 70.

balo je postaviti i novu metalnu pregradu i urediti ulaz te popraviti narušenu statiku gatova. Iz Zadra je hitno poslan inženjer Scipione Fredi koji preuzima gradilište.¹⁷⁹ Veliki mul će učvrstiti već uhodana družina Ivana Bugardela, Dujma Mutovića, Nikole Drvodilića, Šime Gašperovića, Ivana iz Omiša i Ivana Krstitelja iz Zadra, otvorit će novi prolaz na gat i izraditi dvije krune bunara.¹⁸⁰

Snježana Perojević bilježi da su planovi za novo proširenje postavljeni krajem 1624.; sljedeće se godine započelo s trasiranjem temelja da bi novi dvorišni sklop bio potpuno dovršen u lipnju 1627.¹⁸¹ Novom reorganizacijom, on postaje ulazni (sl. 14: 6). Ipak, ta se građevna faza nije ograničila samo na taj dvorišni sklop. Nešto ranije bilježimo djelatnost inženjera Agostina Albertija u Dalmaciji, gdje mahom surađuje na usavršavanju fortifikacija, no zapisuje i da radi na „prepoznavanju najboljeg mjesta za smještaj novih lazareta u Splitu.“¹⁸²

Novopronađeni dokumenti iz državnih arhiva u Zadru i Veneciji dopuštaju nam da u potpunosti rekonstruiramo tijek rasprave i realizirani projekt koji je obuhvaćao sva tri istočna dvorišna sklopa (sl. 14: 6 – 8). Kako je bilo uobičajeno, razna mišljenja i prijedloge sakupio je generalni providur u Zadru i poslao ih na razmatranje uredu *Cinque Savi* koji bi pak odabrani projekt predložio Senatu na potvrdu.¹⁸³ U ovome slučaju, ured je odlučivao između projekata koje su predložili inženjeri Nikola Kandid (*Candido*),¹⁸⁴ Agostino Alberti i Scipione Fredi, uzevši u obzir razmatranja koja im je poslao prior lazareta Antonio Valutello.¹⁸⁵ Projekti inženjera Kandida i Fredija predlagali su da se nove građevine dislociraju od glavnoga korpusa; jedan predlaže na teren dominikanskoga samostana sjeveroistočno od postojećih, dok drugi predlaže kompleksno rješenje na položaju dalje na istok i spajanje dvama mostovima. Naposljetku je kao uistinu najpraktičniji prihvaćen projekt Agostina Albertija da se građevina produži na istok nad morem, izravno se nastavljajući na prijašnji sklop. Važan argument bio je što bi se time mogla iskopati i jedna cisterna koja bi bila djelomično položena u kamenu živcu, čime bi se napokon riješio problem pitke vode.¹⁸⁶

U Državnome arhivu u Zadru sačuvane su detaljne računске knjige (*Libri della fabbrica*) iz kojih je razvidno da su radovi trajali točno od 1. ožujka 1625. do 4. kolovoza 1631.¹⁸⁷ Prvi unos bilježi da je za gradnju prvoga novoga dvorišta Senat izdvojio pozamašnu svotu od 24 800 du-

¹⁷⁹ DAZd, *Općina Split*, kut. 317, sv. 344, f. 55r, 1622.

¹⁸⁰ DAZd, *Općina Split*, kut. 320/a, Blagajničke knjige 1614.–1631., sv. 358, f. 55r, 1622.

¹⁸¹ Snježana Perojević, „Izgradnja lazareta“, 2002., str. 129, po: Alessandra Sartori, *Spalato Rinascimentale II*, 1986.–1987., str. 71–72.

¹⁸² Darka Bilić, „I protagonisti dell'edilizia militare in Dalmazia nei secoli XVII e XVIII“, u: *L'architettura militare di Venezia in Terraferma e in Adriatico fra XVI e XVII secolo*, zbornik radova znanstvenog skupa (Palmanova, 8.–10.11.2013.), Francesco Paolo Fiore (ur.), Firenze: Leo S. Olschki, 2014., str. 359–380 (360).

¹⁸³ ASVe, *V Savi*, I s., b. 146, *Risposte*, 26.3.1624.

¹⁸⁴ Nikola Kandid hvarski je inženjer kojega je Senat 1625. godine poslao u Split da napravi izvještaj o stanju fortifikacija. Predložiti će produženje bedema tako da obuhvate i lazaret, te se zauzeti za podizanje tvrđave Gripe. Arsen Duplančić, *Splitske zidine u 17. i 18. stoljeću*, Zagreb: Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2007., str. 9.

¹⁸⁵ U spisima *Cinque Savi* Antonija Valutella (često i Velutello) kao priora nalazimo najranije 1616. godine i ponovno 1623., ASVe, *V Savi*, I s., b. 146, f. 16r, 2.5.1623. Za ovo istraživanje još je zanimljivije što je Valutello upitan za mišljenje o uređenju venecijanskoga *Fondaco dei Turchi* u: ASVe, *V Savi*, I s., b. 151, ff. 1r–3v, 6.10.1636.

¹⁸⁶ ASVe, *V Savi*, I s., b. 146, *Risposte*, 26.3.1624.

¹⁸⁷ DAZd, *Općina Split*, kut. 323, sv. 359, *Giornale del Libro doppio della fabbrica del Lazaretto novissimo di Spalato*.

kata pa se već početkom travnja započelo s nasipavanjem temelja, opet pod vodstvom inženjera Scipiona Fredija kao nadglednika radova, odnosno nadzornog inženjera (*proto*). Ispuni podaci omogućuju nam i da rekonstruiramo organizaciju jednoga velikoga dalmatinskoga gradilišta, rasvijetlimo imena radnika, dobavljača, nabavu materijala i općenito funkcioniranje. Među meštrima-zidarima pojavljuju se zanimljiva imena. Ističu se dva Šibenčanina (Luka Ljubović i Mihovil Pročić) te Splićanin Šime Gašperović sa svojim šegrtom Dujmom Bugardelom (u. 1685.),¹⁸⁸ no tijekom pet godina gradnje pojavljivali su se i mnogi drugi. Ipak, treba istaknuti djelatnost graditeljske radionice obitelji Macanović (*Raguseo*), čiji su članovi (braća Ivan i Rade, Ivanov sin Frane (u. 1697.), Ante Paškov i još jedan Ivan) činili većinu među majstorima. Obitelj će se netom prije iz Dubrovnika prvo preseliti u Split gdje će Rade 1643. krstiti kćer Katu, a mladi Frane oženiti Vinku 1645. godine.¹⁸⁹ Kasnije će se Frane preseliti u Trogir gdje će postati gradski protomajstor.

Za dovoz materijala bile su unajmljene barke nekoliko omiških vlasnika. Očito je postojala ustanovljena praksa upotrebe određenih materijala, što je naglašeno narudžbama uvijek s istih mjesta, preko raznih dobavljača. Tako su vapno i zemlja (*terra rossa*) dobavljani sa Šolte,¹⁹⁰ građevinski kamen (*sasso*) sa Čiova, dok je za dovratnike i doprozornike, balkone, balustrade, stepenice, vijence, strehe, uglove i ostale istaknutije dijelove gotovo uvijek korišten brački kamen (*pietra*) nabavljan od Radojkovića, Grega i Bokanića. Na gradilištu je čitavo vrijeme bio prisutan inženjer Alberti za kojega je unajmljena jedna kuća u gradu.¹⁹¹

Prigodom dovršenja dvorišnoga sklopa postavljen je na južnoj, morskoj fasadi posvetni natpis datiran 1626. godine koji je zbog gradnje željezničke pruge 1875. godine prenesen u splitski Arheološki muzej (sl. 20).¹⁹² Pritom se *Serenissima*, nazivajući se Adrijom, prezentira kao kraljica mora; a u tom narativu pozicionira Split kao dio Jadrana, odnosno Venecijanskoga zaljeva. Provenijencija natpisa je nepoznata, no iz Venecije je poslano pet grbova koji su namješteni na građevinu.¹⁹³

¹⁸⁸ Dujam je član stare splitske graditeljske obitelji Bugardelo od kojih je spomenuti Vicko zidao prvu zgradu lazareta. Mladi Dujam kasnije će se oženiti i skrasiti u Omišu gdje će sudjelovati na svim važnijim graditeljskim poduhvatima, poput utvrđenja i gradskoga sata. Usp. Vanja Kovačić, „Toranj gradskog sata u Omišu“ u: *Omiški ljetopis* 5 (2009.), str. 79–91.

¹⁸⁹ Cvito Fisković, „Ignacije Macanović i njegov krug“, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 9/1 (1955.), str. 198–268 (205). Najpoznatiji predstavnik obitelji zasigurno je Franin unuk Ignacije (1727.–1807.), trogirski protomajstor, poznat po sudjelovanju u gradnji kninske i sinjske tvrđave te franjevačke crkve, župnih crkava u Nerežišću i Kaštel Štafiliću te pomičnoga čiovskoga mosta.

¹⁹⁰ Pod nazivom *terra rossa* vjerojatno se ne misli na lokalnu crvenicu, već na tlo s visokim udjelom gline koje se miješalo s vapnom da bi se dobila hidrofobna žbuka.

¹⁹¹ Ovaj inženjer nepotpune biografije prisutan je na više gradilišta u Dalmaciji te autor nekoliko sačuvanih nacrti (utvrđenja Visa, Komiže, Vrpolja i Boke Kotorske), a sudeći po korespondenciji s providurovom kancelarijom i naplati putnih troškova, tokom boravka u Splitu intervenirao je na nizu građevina u gradu i u splitskome bazenu. Vjerojatno se radi o istome mletačkome graditelju koji je 30ih godina 17. st. zabilježen kao vojni inženjer u Španjolskoj. Sin mu je Marcantonio također bio vojni inženjer. Usp. Darka Bilić, *Inženjeri u službi Mletačke Republike*, 2013., str. 21–22; 51–52; Ambroz Tudor, „Dvije viške crkve i njihovo utvrđivanje u 17. stoljeću“, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 34 (1994.), str. 285–302; Leone A. Maggiorotti, *Gli architetti militari* 3, Rim: Libreria dello Stato, 1939., str. 194.

¹⁹² [H]IC VBI PONTVS ERAT CONSVRGVNT MAENIA TVRRES
SIC NEPTVNE TVIS ADRIA REGNAT AQVIS
M DC XX VI

u: Arsen Duplančić, „Natpis iz lazareta“, kat. jed. 91, inv. br. 38387, u: *Split u Arheološkome muzeju u Splitu*, katalog izložbe (Split, Arheološki muzej, 2007.), Zrinka Buljević (ur.), Split: Arheološki muzej, 2007., str. 55.

¹⁹³ DAZD, *Općina Split*, kut. 317, sv. 344, 9.11.1626. Možda bi njima trebalo pridružiti i izvrstan reljef mletačkoga lava iz Muzeja grada Splita (sl. 8); više: Elvira Šarić Kostić, *Splitski grbovi: Kameni grbovi iz Muzeja grada Splita*, katalog izložbe, Split: Muzej grada, 2018., str. 73–75; usp. Arsen Duplančić, „Mletački lavovi u Splitu“, u: *Kulturna baština* 18 (1988.), str. 28–37.

20. Natpis s južnog pročelja lazareta, 1626.

21. Kasnogotički lav namješten na jugoistočnu kulu lazareta

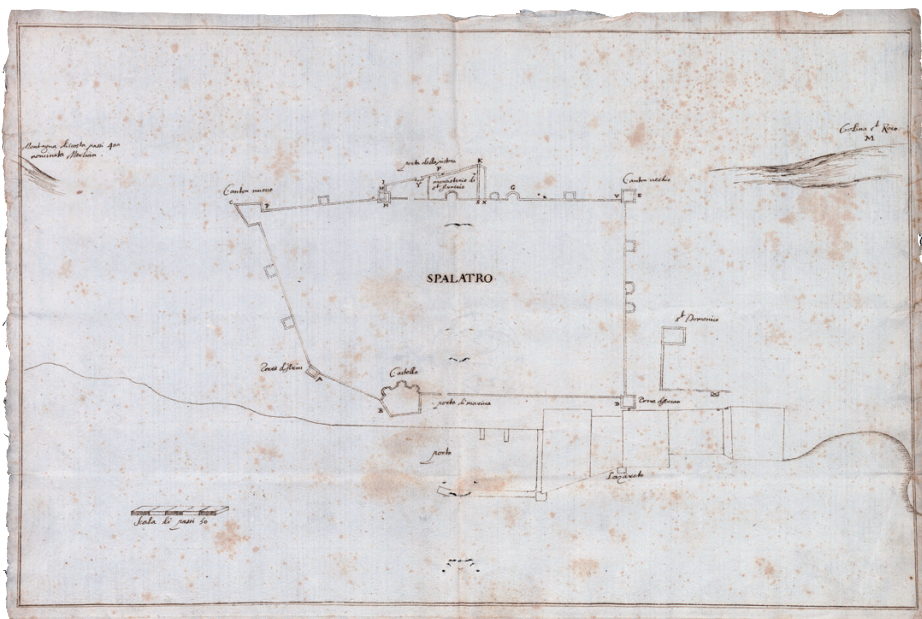
Sredinom sljedeće 1627. godine nastavlja se u istome mahu gradnja sklopa imena *cavana* (sl. 14: 7) koji će služiti natapanju voska na tzv. gradelama potopljenima u bazen morske vode,¹⁹⁴ a nakon nekoliko mjeseci i usporedno sa završnim radovima u *cavani* dodjeljuje se ukupno 20 000 dukata za početak gradnje najnovijega i posljednjega sklopa (*lazzaretto novissimo*) dalje na istok (sl. 14: 8).¹⁹⁵ Do lipnja sljedeće godine *cavana* je već bila potpuno dovršena, a radilo se već i na kulama posljednjega sklopa (sl. 21).¹⁹⁶ U listopadu te 1628. godine prethodni je sklop (sl. 14: 6) bio u potpunosti opremljen i dovršen pa se u njemu smjestio i nadglednik Scipione Fredi te više nije bilo potrebe za unajmljivanjem stana u gradu.¹⁹⁷ Travanj 1629. bit će obilježen

¹⁹⁴ DAZd, *Općina Split*, kut. 317, sv. 344, 31.7.1627.

¹⁹⁵ DAZd, *Općina Split*, kut. 317, sv. 344, 6.10.1627.; zapravo se već nekoliko mjeseci ranije počelo sa uređivanjem dviju podzemnih cisterni na tom položaju od strane određenoga *bunardžije* (*pozzaro*) Andrije. Izvori jasno razlikuju da on radi na cisterni, a kolega mu Donato Pastor (?) na bunaru (*pozzo*) u prethodnome dvorištu. DAZd, *Općina Split*, kut. 317, sv. 344, 31.7.1627.

¹⁹⁶ DAZd, *Općina Split*, kut. 317, sv. 344, 20.6.1628. nabavljaju *kanavace* za pranje poda.

¹⁹⁷ DAZd, *Općina Split*, kut. 317, sv. 344, 9.4.1629.

22. Antoine de Ville, Plan Splita, 1630.

uređivanjem pristupnoga puta do ulaznog „lazareta za depozit“ za koji su vlasti otkupile dio vrta dominikanskoga samostana, pritom uredno plaćajući dodatnu odštetu za svaku voćku koja se nalazila na terenu.¹⁹⁸ Radovi su žustro napredovali pa knez Bartolomeo Pisani (1627. – 1629.) već na ljetu 1629. godine izvještava Senat da je nova građevina gotovo dovršena (usp. sl. 22).¹⁹⁹ Sljedeće dvije godine mahom su obilježene postavljanjem krovova, podova, manjim ispravcima, polaganjem namještaja i čišćenjima pa na ljetu 1631. blagajnik Nikola Marchi zatvara troškownik gradnje.

Prva temeljita obnova (*restauratione*) uslijedila je već na ljetu 1639. godine naredbom Senata i trajala je dvije godine. Mahom se odnosila na dovršavanje dijelova najistočnijega sklopa (*San Pietro*) poput dviju kula, gradnje zida posred dvorišta, unutarnjih pregrada te pokrivanje podova opekom.²⁰⁰ Naime, nije bila rijetkost da su se splitski knezovi u svojim završnim izvještajima hvalili kako su „gotovo“ ili „u potpunosti“ dovršili određene građevine kada bi one u stvari bile jedva useljive. Stoga se takvi izvori trebaju uzimati sa zadržkom.

Ipak, možemo zaključiti kako je splitska skala, podijeljena u sedam dvorišta i jedne skladišne prostore po funkcionalnoj raspodjeli, građena u četiri primarne faze; uz razne ispravke, manje dogradnje i preoblikovanja. Polivalentni dvorišni sklopovi na zapadu građeni su jedan za drugim; istočniji je dovršavan dok su temelji zapadnijeg nasipavani. Osmislili su ih zajedno već 1588. godine (manje vjerojatno 1581.) institucija *Cinque Savi alla mercanzia* i neki nepoznati mletački inženjer ili spomenuti zadarski protomajstor, uz neodređen doprinos Daniela Rodriga i mletačkog inženjera Bartolomea Galesea njihovoj provedbi. Po pitanju autorstva projekta,

¹⁹⁸ Ibid.

¹⁹⁹ Snježana Perojević, „Izgradnja lazareta“, 2002., str. 129.

²⁰⁰ DAZd, *Općina Split*, kut. 317, sv. 349, f. 113r, 18.6.1639.

proto se u kasnijim dokumentima naziva osoba koja po nacrtima drugoga projektanta rukovodi gradnjom na terenu kao nadzorni inženjer, a znamo da su nacrti i drveni model poslani izravno iz Venecije. Zbog toga predloženu zadarsku provenijenciju valja uzeti sa zadržkom. Prvo se dvorište može smatrati dovršenim do 1593. kada se već započinje s trasiranjem temelja nove građevine na zapadu gdje će se gradnja intenzivirati od 1595. godine i manje-više dovršiti do 1600. Sljedeća značajna faza bila je reorganizacija 1609. – 1610. godine uz usporenu gradnju novih smještajnih i skladišnih prostora na Rivi u narednih nekoliko godina. Lazareti u pravome smislu riječi grade se 1614. – 1616. godine po projektu Costantina Cappija i pod nadzorom Scipionea Fredija kada se formira i usko priorovo dvorište s crkvicom svetoga Roka. Sljedeća tri sklopa lazareta izgrađena su zajedno 1625. – 1631. po projektu Agostina Albertija, ponovno uz Fredijev nadzor. Na svakoj od građevina radili su gotovo u potpunosti lokalni zidari i kamenoklesari poput radionica Bugardelo, Bokanić i Macanović, koji će se potom raspršiti po Dalmaciji, šireći time vrijedna tehnička iskustva stečena na zahtjevnome splitskome projektu.

REKONSTRUKCIJA IZVORNOG IZGLEDA

Slikovni izvori za rekonstrukciju skale

Si su poznati crteži koji prikazuju građevine skale nastali nakon njezina dovršetka te nam zajedno s opisima pružaju jasnu sliku izgleda sklopa i unutarnjeg rasporeda prostorija. Možemo ih podijeliti u nekoliko skupina.²⁰¹ Najraniji su oni koji skalju sumarno prikazuju na planovima grada poput onih Antoineta de Villea (1630.; sl. 22), Alessandra Maglija (1648.; sl. 29), Joana Blaeua (1656./1657.; sl. 31) i Giorgia Calergija (1675.).²⁰² Iako naglasak većinom stavljaju na fortifikacije, poštuju organizacijsku shemu skale podijeljene u dvorišne sklopove i omogućuju nam shvaćanje njezinog položaja spram grada, njegovih prometnica i bedema. Posebno su zanimljivi oni nastali prije rušenja sjeveroistočnoga dijela lazareta prilikom gradnje novih bedema 1660-ih godina. Među ranijim prikazima valja istaknuti planove popraćene vedutama Giuseppa Santinija (1666.; sl. 32, 33), Napoleona Francesca Erauta (1682.; sl. 5, 6) i Giuseppa Justera (1708.; sl. 48, 49) te onaj Stefana Buccò (1692.; sl. 13) koji na planu prikazuje lazarete u elevaciji.²⁰³ Važan je i plan Francesca Melchiorija koji 1732. predviđa izgradnju karavanskog sanitarnog koridora kroz predgrađa (sl. 50).²⁰⁴

Najvažniji izvor za rekonstrukciju građevine svakako su tlocrti. Nije nam poznat niti jedan nacrt koji bi nastao prije vrlo skicoznog plana inženjera Giuseppa d'Andrésa iz 1714. godine (sl. 23),²⁰⁵ zasigurno poslanog u Veneciju samo kao orijentacijski prikaz. Prvi je pouzdan onaj inženjera Giovannija Battiste Camozzinija iz 1728. godine, nastao prilikom nešto temeljitije obnove (sl. 47).²⁰⁶ Ovaj precizan tlocrt u mletačkim stopama detaljno bilježi mjere i unutarnji raspored prostorija, njihovo svodjenje, stubišta i galerije. Po njemu, moguće je izračunati da je skala pokrivala površinu od oko 8 200 m², ne računavši prostore na katovima. Duljina građevine na morskoj strani bila bi oko 245 metara (704 stope), prema Rivi 233 metra (670 stopa), a naj-

²⁰¹ Poštujući strukturu koju je uspostavila Snježana Perojević, „Izgradnja lazareta“, 2002.

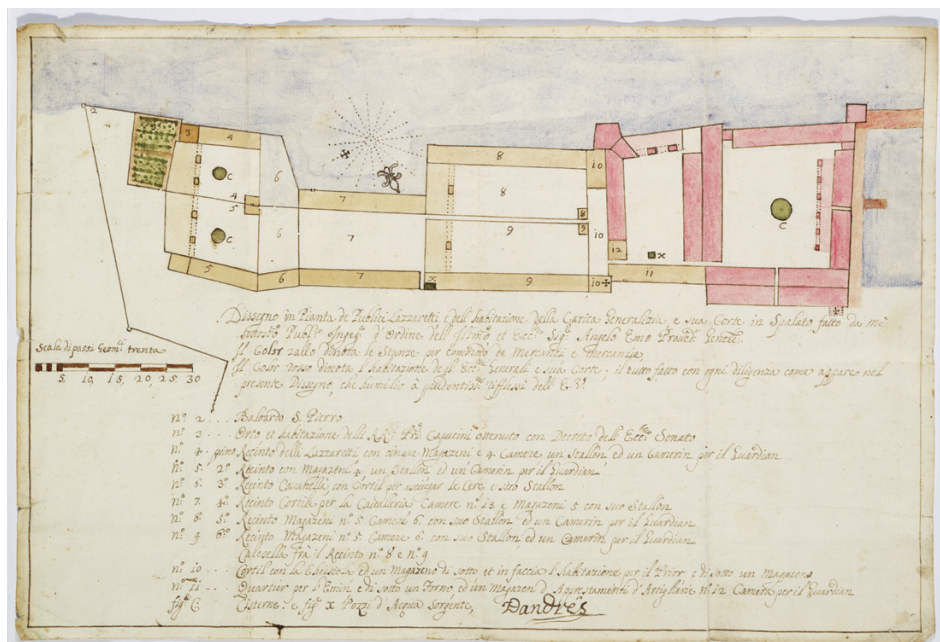
²⁰² Ponešto o navedenim crtežima i umjetnicima: Jerko Marasović, „Prilog proučavanju slike Splita Giro-lama da Santacrocè“, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 36/1 (1996.), str. 223–243; Duško Kečkemet, „Grafike dalmatinskih gradova Joana Blaeua“, u: *Radovi centra JAZU u Zadru* XXII – XXIII (1976.), str. 153–180; Arsen Duplančić, *Splitske zidine*, 2007.; Viktor Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 2009.; Snježana Perojević, „Tvrđava Gripe u Splitu: Izgradnja od 1647. do 1682. godine“, u: *Prostor* 21/1 (2013.), str. 2–13.

²⁰³ Usp. Duško Kečkemet, „Mapa crteža dalmatinskih gradova ing. Josipa Santinija“, 1953.; Isti, „Plan i veduta Splita iz početka osamnaestoga stoljeća“, u: *Kulturna baština* 11–12 (1981.), str. 87–94; Arsen Duplančić, „Prinos dokumentaciji urbanističkog razvitka Splita“, 1994.–1995.; Snježana Perojević, „Nova saznanja o splitskom lazaretu“, 2006.

²⁰⁴ Arsen Duplančić, „Prinos dokumentaciji urbanističkog razvitka Splita“, 1994.–1995.

²⁰⁵ Objavljen kao slika 9 u: Duško Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, 1971., no obrađen tek u: Duško Kečkemet, „Prilog opisu i povijesti splitskog lazareta“, 1975., str. 379.

²⁰⁶ Joško Kovačić, „Mjernik i graditelj Giovanni Battista Camozzini“, u: *Kulturna baština* 24–25 (1994.), str. 85–101 (93).

23. Giuseppe d'Andrés, Plan lazareta, 1714.

širi dio, onaj prema luci, imao je približno 93 metra (268 stopa). Potom se valja osvrnuti na tri godine mladi tlocrt, nastao po nalogu providura za zdravstvo Simonea Contarinija za epidemije kuge 1731. godine, čijemu je izvještaju i priložen (sl. 15).²⁰⁷ Iako skicozan, točno prenosi prostorne odnose, a pridružena legenda precizno donosi mjere, broj i funkcije dijelova. Prvi iscrpan tlocrt (bez Generalata) izradio je inženjer Giovanni Cristoforo Moser de Filseck 1778. godine (sl. 28).²⁰⁸ Poneke informacije o posljednjem dvorišnom odjeljku pruža nam prikaz elevacije njegovog sjeveroistočnog dijela s kulom Giovannija Battiste Giovannizija iz 1787 (sl. 34).²⁰⁹

Posebno su zanimljiva dva do sada neatribuirana nacrti nastala 1814. godine, dolaskom druge austrijske uprave (sl. 26, 27).²¹⁰ Osim što su iznimno vrijedni za proučavanje mijena na spomeniku, popraćeni su presjekom ulaznog sklopa, crtežom krova i iscrpnom legendom na njemačkome jeziku. Umetnuti su u izvještaj o karavanskim putovima priora Angela Frarija nastalog prilikom austrijskog promišljanja sanitarnog kordona u Dalmaciji, zajedno s tlocrtom dubrovačkih lazareta (sl. 46) čiji se autor potpisao na poledini nešto čitljivije nego na splitskim primjerima.²¹¹ Crtač

²⁰⁷ Duško Kečkemet, „Zaštita od epidemija u Splitu“, u: *Sanitarni kordon nekad i danas, Zbornik radova Simpozija održanog u povodu 250. obljetnice Sanitarnog kordona*, Janko Vodopija (ur.), Zagreb: Zbor liječnika Hrvatske, 1978., str. 74–90. Kečkemet ga datira 1731.–1732. po godinama kuge, no prilog je Contarinijevu izvještaju iz 1731., pa je morao nastati prije. Autor se u izvještaju ne spominje. ASVe, *Prov. sanita*, b. 417, bez numeracije.

²⁰⁸ Duško Kečkemet, „Prilog opisu i povijesti splitskog lazareta“, 1975., bilj. 35; Arsen Duplančić, „Neobjavljeni nacrti i opisi splitskog lazareta“, 1994., str. 165; Darka Bilić, *Inženjeri u službi Mletačke Republike*, 2013., str. 83.

²⁰⁹ Arsen Duplančić, „Prilog poznavanju luke i pomorstva Splita“, 1988., str. 69.

²¹⁰ DAZd, *Miscellanea* (HR-DAZD-377), sv. 1, poz. D, l. 104, l. 105. Bilješka na poledini: *Agram am 28 Juni 1814*. Nacrt je pronašao i obradio Arsen Duplančić, „Neobjavljeni nacrti i opisi splitskog lazareta“, 1994., ali se nije pozabavio opisima kojima su priloženi.

²¹¹ DAZd, *Miscellanea*, sv. 1, poz. D, l. 107 – 17 Juni 1814.

je stoga inženjer Walter Raughmann, vjerojatno vojni inženjer u pratnji pridošle austrijske vojske, o kojemu nema dostupnih podataka.

Naposljetku, u Državnom arhivu u Zadru postoji i pet nedovršenih, nedatiranih i nepotpisanih tlocrta prizemlja i prvog kata te jedan presjek zgrade Generalata,²¹² uz tlocrt čitavoga sklopa u poprilično lošem stanju koji je ovdje donosimo prvi put (sl. 24).²¹³ Od najranijih istraživanja poznat je tlocrt Vicka Andrića (original 1817.; kopija 1819. – sl. 4), nastao prilikom promišljanja prenamjene dijela lazareta u zatvore.²¹⁴

Vedute grada Splita često su priložene planu grada, kao na prikazima Santinija, Justera i Erauta, no valja istaknuti i prikaz grada s matrikule bratovštine sv. Dujma iz 1688. iz riznice katedrale (sl. 1). Vedute nam omogućuju da vizualiziramo građevine u elevaciji, a one ranije i manje realistične simboličkim naglašavanjem određenih objekata, svakako i lazareta, svjedoče o njihovoj važnosti. Za istraživanje splitske skale posebno su važne one pridružene Santinijevim, Justerovim i Erautovim planovima, veduta na grafici s prikazom osvajanja Leonarda Foscola (1651.; sl. 30), *Pogled na lazarete* Louis-Françoisa Cassasa

24. Nacrt iz Zbirke Kurir, Državni arhiv u Zadru, 18. stoljeće.

²¹² DAZd, *Nacrta građevinskih objekata* (HR-DAZD-384), X/y, crteži 1–5.

²¹³ DAZd, *Mape obitelji Kurir*, mapa 150. Nacrt je teško datirati i atribuirati, no pridružio bih ga korpusu crteža iz 18. stoljeća.

²¹⁴ Cvito Fisković, „Splitski lazaret“, 1953., str. 13–15. Fisković koristi izvorni crtež iz 1817. koji se čuva u Konzervatorskom odjelu u Splitu; autorska kopija iz 1819. čuva se u Državnom arhivu u Zadru (*Nacrta građevinskih objekata*, X/o).

(1782., objavljen 1802.; sl. 12) i crtež lazareta iz Konzervatorskog odjela u Splitu (1875.; sl. 3).²¹⁵

Jedini poznati prikazi unutrašnjih dvorišta crteži su Jeana Baptista van Moera (1819. – 1884.) nastali 1858. godine (sl. 39 – 41).²¹⁶ Iako gledani romansiranim okom zapadnoga promatrača, magarad i konji osedlani samarima, brkati Morlaci u nošnjama i turbani na glavama trgovaca ipak svjedoče o orijentalnoj enklavi na Jadranu što može biti pretjerano, ali nije neistinito.

Zapanjuje manjak materijalnih ostataka. Nedavno su u arheološkim iskapanjima pronađeni drveni potpornji i četiri mletačka plemićka grba, no nemoguće je znati jesu li izvorno stajali na građevini ili su tek odbačeni kao štuta s bedema ili neke od javnih građevina.²¹⁷ Posvetni natpis providura Antonija Barbara, o kojemu će još biti riječi, poznat je po prijepisu i čuva se u depou Arheološkoga muzeja, zajedno s natpisom o obnovi kapucinskog hospicija iz 1791. godine. U istome muzeju je i ranije obrađeni posvetni natpis iz 1626. (sl. 20), kao i mletački

25. Franz Thiard de Laforest, Veduta Splita, oko 1875.

²¹⁵ Trijumfalni prikaz Foscola s vedutama gradova objavio je Jerko Marasović, „Prilog proučavanju slike Splita“, 1996., str. 230. Za ostale, manje pouzdane vedute usp. John Gardner Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro* I, London: John Murray, 1848., str. 114–115; Nela Žižić, *Splitski slikari amateri: Barač, Zečević i Bratanić: kulturno umjetnički fenomeni u Splitu prije Preporoda*, katalog izložbe, Split: Muzej grada, 2004.; Arsen Duplančić; Radoslav Tomić, *Zbirka slika Arheološkog muzeja u Splitu*, Split: Arheološki muzej, 2004.; Marina Rakić, „Splitski spomenici u putopisu Cassasa i Lavalléa“, u: *Kulturna baština* 36 (2010.), str. 59–82; Katrina O’Loughlin; Ana Šverko; Elke Katharina Wittich (ur.), *Discovering Dalmatia: Dalmatia in travelogues, images, and photographs*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2019.

²¹⁶ Usp. Duško Kečkemet, „Crteži Splita i okolice Jana Baptista van Moera iz 1858.“, u: *Kulturna baština* X/15 (1984.), str. 102–111. Radi se o nevjerođostojnim skicama na kojima crtač proizvoljno asemblira arhitektonske elemente radi postizanja orijentalnog dojma. Usporedbom s tlocrtima i okolnim prostornim orijentirima proizlazi da niti jedan od crteža ne odgovara (samo jednom) dvorištu. Jasenka Gudelj, „Tra l’Italia e la Grecia. L’architettura, l’antico e la scoperta francese dell’Istria e della Dalmazia“, u: *À travers l’Italie/Attraverso l’Italia. Édifices, villes, paysages dans les voyages des architectes français. Edifici, città, paesaggi nei viaggi degli architetti francesi 1750-1850*, Antonio Bruculeri, Cristina Cuneo (ur.), Cinisello Balsamo: Silvana editoriale, 2020., str. 352–367.

²¹⁷ Usp. Ante Alajbeg; Nebojša Cingeli, „Arheološka istraživanja splitskih lazareta“, 2019.

lav s jugoistočne kule lazareta. Stilski, ikonografski i paleografski, reljef lava sasvim je sigurno kasnogotički, ponovno upotrijebljen na kuli (sl. 21).

Drugi mletački lav, po predaji sa zgrade Generalata, raskomadani je u dva dijela pa nije lako utvrditi je li kvalitetno oblikovana glava naknadno dodana (sl. 8).²¹⁸ Čuva se u Muzeju grada Splita kao dio stalnog postava, zajedno s jednim kantarom (tzv. rimska vaga; sl. 11) i dvama kliještima za raskuživanje za koje se također smatra da su iz lazareta. Arheološka istraživanja 2015. – 2016. otkrila su i jedan tordirani polustup koji je ostavljen na mjestu nalaska, pored južnog zida Rodrigine carinarnice. Moguće ga je zamisliti uz istaknutije prostore skale poput portala crkvice ili Generalata, no konačan zaključak nemoguće je donijeti. Osim navedenoga, o poznim godinama skale svjedoče brojne fotografije i razglednice iz fundusa Muzeja grada Splita, Konzervatorskog odjela i Nacionalne i sveučilišne knjižnice (sl. 18, 19, 25, 38, 52 – 54).²¹⁹

²¹⁸ Arsen Duplančić, „Mletački lavovi u Split“, 1988., str. 34.

²¹⁹ Čitatelj objavljene i dodatne fotografije iz fundusa Muzeja grada Splita može pronaći u: Goran Borčić, *Povijest pisana svjetlom: Split od Prisce do Adriane*, sv. 1, Split: Muzej grada, 2013.

Opisi, inventari i izgled splitske skale

Kako nam je cilj što vjernije rekonstruirati izvorni izgled splitske skale, služiti ćemo se dvama najranijim tlocrtima (Camozzini, 1728. i *Provveditori alla sanità*, 1731.; sl. 15, 47). Njih ćemo u većoj mjeri nadopuniti opisom lazareta iz 1719. godine, koji prior Andrea Marcobruni šalje u Veneciju (prilog 4).²²⁰ On ne prenosi izgled Generalata, koji nam je srećom poznat iz ranije prenesene relacije kneza Leonarda Bollandija. Raughmannov nacrt prvog kata zapadne polovice skale iz 1814. (sl. 27) potvrdit će navedene opise. Za okvirnu vizualizaciju vanjskog izgleda poslužiti će reprodukcije veduta na koje ćemo se kraće osvrnuti te prikazi dvorišta J. B. van Moera (sl. 39 – 41). Konačno, inventar priora Bernarda Bazziolija i blagajnika Carla Antonija Passettija nastao po naredbi providura Girolama Marije Balbija nakon obnove 1751. godine pružit će uvid u opremu prostora.²²¹

Splitska je skala bila sastavljena od nekoliko dvorišnih sklopova u nizu koji se pružao od zapada prema istoku. Najstariji sklop, u dokumentima poznat kao *dogana* – carinarnica (sl. 14, br. 1), drugi je u nizu, uz kojeg je na zapadu dograđen prostraniji sklop koji će postati poznat kao Generalat (sl. 14, br. 2) na sjevernoj strani kojeg su dograđena skladišta sa sobama na katu (sl. 14, br. 3). Istočno od carinarnice slijedi sklop sastavljen od uskoga dvorišta priorata (sl. 14, br. 4) nakon kojega slijedi prvo dvorište karantene, odnosno prvo dvorište lazareta (sl. 14, br. 5). Ta dva dvorišta, iako čine tlocrtnu cjelinu i građeni su zajedno, u opisima su tretirani odvojeno zbog različitih funkcija i međusobne separacije, stoga ćemo ovdje poštovati logiku dokumenata. Slijedio je peti, ulazni, sklop (sl. 14, br. 6), nakon kojega je slijedio užii sklop s bazenom – *cavana* (sl. 14, br. 7) na koji se nastavljalo posljednje dvorište lazareta – *San Pietro* (sl. 14, br. 8). Generalna dispozicija prostora bila je takva da su prva dva zapadna odjeljka bili centralno organizirani prostori oko dvorišta s prostorijama na sve četiri strane, dok su ostali odjeljci na istoku bili longitudinalni – s prostorijama na sjeveru i jugu, sličnije lazaretima u ostatku mletačkoga *Stato da Mar* i Dubrovniku.

Najzapadnije dvorište nazvano je Generalat jer je služilo smještaju generalnoga providura i njegove administracije tijekom čestih posjeta Splitu. Iako je pod tim imenom poznat već na crtežu luke iz 1641. godine (sl. 17), providur i ostatak državne uprave čitavo su dvorište preuzeli nekad tokom 18. stoljeća. Već 1778. inženjer Moser de Filseck ne drži potrebnim prikazati ga s ostatkom sklopa (sl. 28). Izvorno nazvano *Dogana nuova*, radilo se o najvećem dvorišnom sklopu s 24 skladišta u prizemlju i isto toliko soba na katu dok se na sjevernoj strani po čitavoj dužini prizemlja nalazila nadvođena konjušnica. Nad konjušnicom je opet ponovljena tlocrtna raspodjela s prostranim jednodijelnim prostorom za dodatan smještaj ljudi i robe. Na jugozapadnom uglu također se nalazila niska kvadratna kula. Čitav je sklop prvotno zamišljen za novu carinarnicu kada je stara postala lazaret, smještaju onih trgovaca i robe koji su izašli iz karantene (dakle fondak), onih pristiglih iz Venecije te za smještaj priora. Stoga je imao i dvojna vrata, na Rivi i u luci, prema kojoj je bio otvoren visoko postavljenim prozorima (sl. 49).

Uz njega, a na Rivi, sagrađena je dvokatnica s četiri velika skladišta u prizemlju i više soba na katu i u potkrovlju primarno namijenjena trgovcima pristiglima iz Venecije na putu za Bosnu.

²²⁰ ASVe, *Provveditori e sopravveditori alla sanità*, b. 452, 22.6.1719.

²²¹ ASVe, *Provveditori e sopravveditori alla sanità*, b. 391, 18.11.1751.

Rodrigina carinarnica služila je smještaju ljudi i robe nakon karantene te naplati carina i kontroli robe, skladištenju hrane i sijena te kao stan opskrbljivača (*vivandiera*). U vremenskom rasponu od otprilike 1600. do 1616. (možda i do 1631.) korištena je kao lazaret. Nakon preoblike u carinarnicu, čitavo je sjeverno krilo zauzimao *emin* – osmanski carinik i neslužbeni konzul. Sa skladištima u prizemlju i nadgrađem prvoga kata, ovi su prostori služili stanovanju emina, naplati osmanskih carina, njihovoj poštanskoj službi i špedicijama državnih narudžbi. Na južnoj su se strani nalazila skladišta bez kata koja su služila naplati mletačkih nameta. Na jugozapadnom uglu nalazilo se maleno kutno skladište s dvije sobe na katu. Prizemlje čitave zapadne strane činilo je veliko skladište (*na pet svodova*) nad kojim se nalazilo šest soba do kojih se pristupalo trijemom. Na jugoistočnome uglu s morske strane sazidana je niska poligonalna kula u kojoj se nalazilo skladište u prizemlju, soba na katu i zatvorena terasa na vrhu. Na istoku – prema ostatku lazareta – nalazilo se još jedno skladište (*na četiri svoda*).²²² Samo dijelovi sklopa imali su katove, koji su dodavani po potrebi, kao 1606. i 1608. kada se nadograđuju nove sobe (sl. 18, 19, 27). U ovome je dvorištu pod stanom *emina* u 18. stoljeću sazidana velika pekarska peć pa se počelo nazivati i *recinto del forno*. Opis 19. stoljeća kojega je obradio Cvito Fisković obavještava nas da je *eminu* naknadno sagrađena kućica s vanjske strane ulaza u carinarnicu, uz čuvarevu jednokatnicu. Tada su u tome dvorištu stanovali i trgovački predstavnici, a znamo i da se uz malen gat uz kulu nalazio ured carinskoga predstavnika. Važna su bila i skladišta soli, zacijelo prebačena u carinarnicu zbog smanjena obima trgovine solju.²²³ I u 19. stoljeću u ovome su sklopu mogli stanovati trgovci izašli iz karantene u slučaju da ne nađu smještaj u gradu.²²⁴

Kroz prolaz nad kojim je bila soba glavnog čuvara, prelazilo se iz Rodrigine carinarnice u usko dvorište priorata za koje Marcobruni kaže da je „više koridor negoli dvorište.“ Na južnoj strani nalazio se stan priora i njegovih, a na sjevernom katu malena crkva sv. Roka pod kojom je bilo jedno skladište. Crkva je na oltaru imala palu s likom Bogorodice, sv. Roka i Sebastijana, zaštitnicima od kuge; zatim drveni kip Ante Padovanskog i po sliku Navještenja, Krista s dvije Marije i svetoga Frane uz skromnu liturgijsku opremu. Bila je podijeljena rešetkom (*un restello grande*) kako bi misu mogli slušati oni u karanteni odvojeno od ostatka vjernika.

Četvrto je dvorište ujedno i prvo dvorište lazareta – služilo je dekontaminaciji, prvenstveno vune. Bilo je podijeljeno po dužini jednim ozidanim hodnikom (sl. 18) koji je vodio od priorata do petog – ulaznog dvorišta kako bi prior neometano i bez kontakta mogao dočekati karavane, podijeliti goste po dvorištima i odrediti im dužinu karantene. Južni dio zvao se morsko dvorište, a sjeverni kopneno. Jednako su bili raspodijeljeni sa po pet velikih skladišta duljine 26 i širine 15 stopa (8.7x5.2m), zapremnine 15 – 16 milijara vune (oko 7,5 tona). Smatrano je da zbog raskušivanja trebaju biti prozračnima pa je svako bilo rastvoreno velikim vratima i dvama prozorima. Pored niza skladišta, na istočnim uglovima, nalazila se po jedna štala veličine skladišta. Na katu se nalazilo šest prostranih soba iste veličine i rasporeda kao i skladišta, do kojih se pristupalo trijemom izvana. Smatrano je da sobe također mogu poslužiti raskušivanju robe jer su isto tako bile rastvorene parovima prozora i vratima. Za razliku od skladišta, broj soba bio je i više no dovoljan za potrebe trgovaca. Iako su karavane dolazile u kolonama duljima od 100 životinja i skoro toliko ljudi, većina bi se vratila natrag odmah nakon istovara dok bi ostavili tek pokojega čovjeka od povjerenja da prođe karantenu i dovrši poslovanje. Također, svako je

²²² ASVe, *Provveditori e soppravveditori alla sanità*, b. 452, 22.6.1719.

²²³ Cvito Fisković, „Splitski lazaret“, 1953., str. 12–13.

²²⁴ DAZd, *Miscellanea*, sv. 1, poz. D, 13.7.1816 – *Relazione di Angelo Frari direttore*.

dvorište imalo po nadstrešnicu za robu koja se čuvala na otvorenome. Osim toga, na ulazima iz priorata nalazile su se prostorijice za čuvare, kao i dvije sobe za opskrbu i razgovor s osobama van lazareta (*parlatoi*), osigurane rešetkama.

Peti se prostor zvao Prljava carinarnica (*Doana sporca*) ili karavansko dvorište jer su se tamo zaprimale karavane. Dvorište je moglo zaprimiti do 300 konja. U skladu s time, na čitavoj južnoj strani nalazila se štala u obliku lučno rastvorenog trijema poviše koje je bilo sedam velikih soba u potkrovlju.²²⁵ Nasuprot se nalazilo šest skladišta sa šest velikih soba na katu veličine 14x14 stopa (4.9m). Ovo je dvorište dodatno bilo izolirano od ostalih jer je služilo kratkoročnom boravku trgovaca koji su čekali na odlazak u karantenu ili onih koji su ostajali noć-dvije dok ne istovare robu i krenu natrag. Zbog toga je postojala još jedna prostorija za komunikaciju preko rešetke s četvrtim dvorištem.²²⁶ Postojao je i pristan za manje brodove na morskoj strani štale, sagrađen u 19. stoljeću.

Šesti prostor sastojao se od bazena (*cavana*) za dekontaminaciju voska u slanoj vodi zapremnine 300 paketa (*colli veneziani*) te dvorišta i jednog skladišta podijeljenog po pola, koje je služilo za pohranu voska i nad kojima su bile dvije sobice. Pored bazena nalazila se malena fontana, zapravo bazenčić sa slatkom vodom zapremnine 20 paketa, koji je služio pranju voska nakon natakanja u *cavani* te jedna rešetka za njegovo sušenje. Kako se radilo o potopljenoj površini tik uz more, naziv je preuzet iz venecijanskoga dijalekta gdje *cavana* označava natkriveno pristanište za brodove, slično orsanima dubrovačke okolice.

Posljednji dvorišni sklop (recinkt) nazvan je *San Pietro da Terra* i *San Pietro da Mar* jer je također bio podijeljen jednim zidom po dužini.²²⁷ Kopneno dvorište imalo je nanizana četiri skladišta (20x18 stopa; 7x6.3m) i jednu nadstrešnicu na istoku, a morsko pet velikih skladišta (19x17 stopa, odnosno 6.6x7m) i nadstrešnicu. Sobe istih dimenzija bile su na katu, povezane galerijom (sl. 34). Dvije visoke trokatne kule flankirale su dvorište na istočnim uglovima. Po opisu, ukupan broj uporabnih prostora u zatvorenome (raskužnom) dijelu lazareta bio je 19 skladišta, 21 soba i četiri velike nadstrešnice.²²⁸

Prior Marcobruni u opisu se pozabavio i vodoopskrbom, koja je u poslovanju skale predstavljala velik problem. Doznajemo da su postojala četiri bunara. Onaj u Generalatu opskrbljivao se kišnicom s krovova i imao je zasebnu cisternu. Drugi je bio u staroj carinarnici i vodu je crpio iz podzemnog izvora, no ona nikada nije bila dobra za piće. Treći je bio u *San Pietro da Terra*, a četvrti u *San Pietro da Mar*, a samo ovaj posljednji sadržavao je pitku vodu. Inženjer d'Andrés jasno razlikuje cisterne (opskrbljene kišnicom) i bunare pa cisterne nalazi u Generalatu i dvama dvorištama posljednjega recinkta, dok bunare bilježi u *dogani* i na sjeveroistočnom uglu prvoga dvorišta karantene (sl. 23).

Osim opisa, inventar popisana 1751. godine, za vrijeme priora Bernarda Bazziolija, pruža uvid u opremu pojedinih dijelova.²²⁹ Doznaje se da su sobe mahom bile popločane opekama (*pietra cotta*) i da je većina imala kamin. Kada zapisivač prelazi u tri dvorišna sklopa lazareta, opisuju

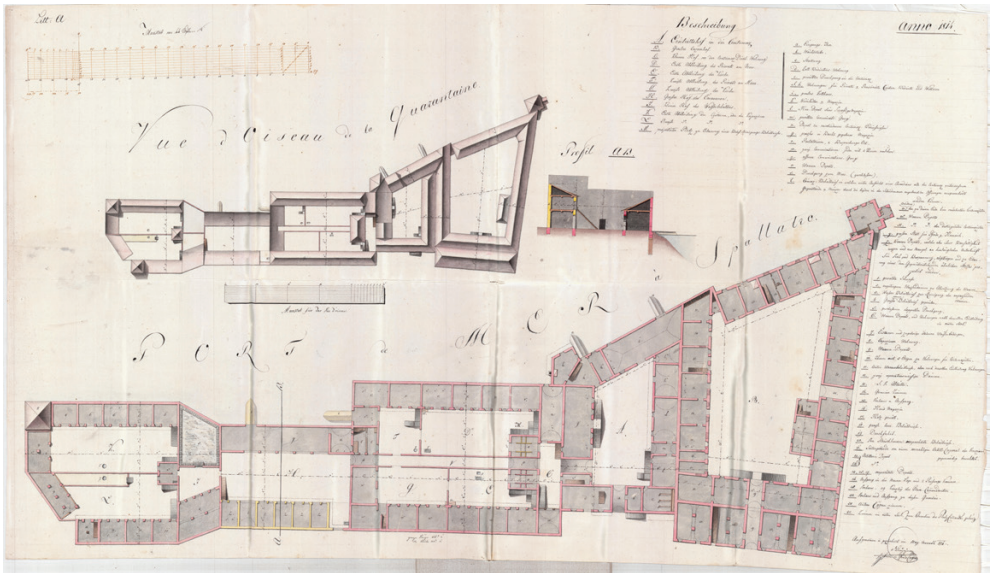
²²⁵ Kata više nema na presjeku iz 1814., no tamošnje su sobe prisutne u opisu iz 1719., legendi nacrtu iz 1731., a Camozzini prikazuje stubište na toj strani (sl. 15, 47).

²²⁶ Cvito Fisković, „Splitski lazaret“, 1953., str. 14.

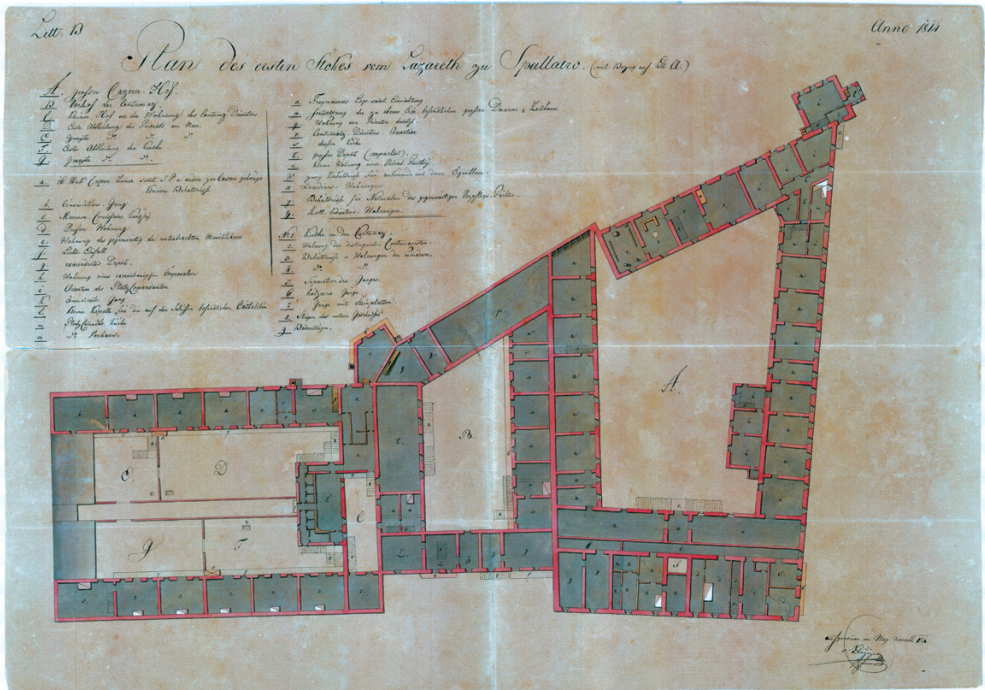
²²⁷ Kroz 18. stoljeće prozvano je kapucinskim (južno) i dvorištem od cisterne (sjeverno).

²²⁸ ASVe, *Provveditori e sopravveditori alla sanità*, b. 452, 22.6.1719.

²²⁹ ASVe, *Provveditori e sopravveditori alla sanità*, b. 391, 18.11.1751.

26. Walter Raughmann, Nacr prizemlja i krova lazareta, 1814.

27. Walter Raughmann, Nacr prvog kata Generalata, carinarnice, priorata i prvog dvorišta karantene, 1814.

da su sobe dobro razračene s po dva prozora i vratima, kao i skladišta koja imaju isti broj većih otvora. Nadalje, provjerava stanje svakoga lokota i brave te kvalitetu vode u bunarima. Spominje i zahode (*luogo commun*) koji su se u svakome dvorištu nalazili u prizemlju ispod stepenica.

Izvjestaji i nacrti s početka 19. stoljeća mahom potvrđuju zatečenu prostornu raspodjelu, uz manje funkcionalne izmjene i pregradnju pokojega skladišta. Raughmannov nacrt iz 1814. bilježi i jednu kapelu za kontumante u ulaznome dvorištu. Doznajemo i o znatnim kapacitetima lazareta koji je i u smanjenom obimu ljeti mogao zaprimiti 400, a zimi do 600 osoba.²³⁰

Osvrnemo li se na vedute grada Splita, primjetna je gotovo fortifikacijska priroda visokih i debelih morskih zidina lazareta, s visoko položenim prozorčićima i kulama. Kada je zgrada građena, uistinu je vladao strah od gusara, no skalju je osiguravao grad, a kule i zidovi nisu građeni da izdrže napad topništva, već da spriječe ulazak i izlazak te su dio opće tipologije lazareta o čemu će biti riječi u zasebnom poglavlju.

²³⁰ DAZd, *Miscellanea*, sv. 1, poz. D, 13.7.1816.

KARANTENA, RASKUŽIVANJE I METODE DEKONTAMINACIJE

Karantena – *quaranta giorni di contumacia*, vremenski je proces raskuživanja osumnjičenih ljudi, životinja i robe koji je prvi put uspostavila Dubrovačka Republika 1377. godine kako bi se izolirali pojedinci i dekontaminirala roba tijekom pretpostavljenoga perioda inkubacije bolesti. Venecija je sustav implementirala 1423. godine odlukom o gradnji prvih lazareta na svijetu, proširivši ga na teritorije gradnjom lazareta na Krfu, Zakintosu (*Zante*) i Splitu krajem 16. stoljeća.²³¹ Treba uočiti da su svi važniji dalmatinski gradovi implementirali sustav lazareta u 15. stoljeću, no radilo se o hospicijima za oboljele, odnosno prostorima izolacije zaraženog stanovništva, a ne o trgovačkim lazaretima.²³²

Uvijek valja podsjetiti da je tadašnji sustav zdravstvene prevencije djelovao između iskustva i nadrealnoga jer pravi uzročnici raznih bolesti (odreda nazivanih kugom) nisu bili poznati. Kolalo je nekoliko teorija o načinu zaraze te je tako tumačeno da se bolest prenosi dodirnom, što i nije bilo nelogično s obzirom da je bilo primijećeno kako su gotovo uvijek svi zaraženi bili iz istoga kućanstva ili družine.²³³ No, u novovjekovnoj znanosti ta teorija, iako prisutna, nije bila najpopularnija. To mjesto je sve do 19. stoljeća zauzimala teorija o *mijazmi* (gr. *μιασμα*: skrnavljenje, onečišćenje), koja je najviše utjecala na proces dekontaminacije. Po njoj je uzrok bolesti loš zrak, odnosno razna isparavanja iz tla, močvara, leševa, kvarnih tvari, potencijalno čak i južina i slični okolišni faktori.²³⁴ Važan izvor za povijest medicine je traktat o kugi Lodovica Muratorija u kojemu već u predgovoru obrazlaže slaganje s rimskim povjesničarom Amijanom Marcelinom da su loša isparavanja iz tla uzrok kuge, ipak primijetivši da prvo pomru životinje.²³⁵ Tijekom posljednje velike epidemije kuge u Splitu 1783. – 1784., koju je opisao Julije Bajamonti, vladalo je mišljenje da će obješeni sušeni komoran kućanstvo zaštititi od zaraze, a da se njen uzrok može pronaći u čudnoj magli koja se nadvila nad Dalmacijom.²³⁶

²³¹ Važnija literatura o mletačkim lazaretima navedena je u poglavlju o bibliografiji; dok za one u grčkoj usp. Katerina Konstantinidou, *Lazzaretti veneziani in Grecia*, Padova: Elzeviro, 2015. U istoj literaturi postoji konzenus oko etimologije na koji valja podsjetiti jer i dalje vlada popularno mišljenje da naziv lazaret potječe od sv. Lazara prosjaka (zaštitnika gubavaca) ili sv. Lazara iz Betanije (uskrslag). Ipak, izvorni naziv za lazaret je nazaret zato što se venecijanski *Lazaretto Vecchio* smjestio na otoku *Santa Maria di Nazareth* pa je toponim postao opći termin. Tek koje stoljeće kasnije, kada sustav postaje raširen u Europi, došlo je do stapanja termina sa sv. Lazarom prosjakom iz čega dobivamo današnji pojam.

²³² Usp. Sabine Florence Fabijanec, „Hygiene and commerce: the example of Dalmatian lazarets from the fourteenth until the sixteenth century“ u: *Ekonomika i ekohistorija* 4 (2008.), str. 125–133.

²³³ Usp. John Howard, *An Account of the Principal Lazarettos in Europe*, London, 1789.

²³⁴ S tom teorijom bio je upoznat svaki inženjer i arhitekt posredstvom Vitruvija. Marcus Vitruvius Pollio, *De architectura* I, 4.1. ...*cum enim aurae matutinae cum sole oriente ad oppidum pervenient et his ortae nebulae adiunguntur spiritusque bestiarum palustrium venenatos cum neula mixtos in habitatorum corpora flatu spargent, efficient locum pestilentem. item si secundum mare erunt moenia spectabuntque ad meridiem aut occidentem non erunt salubria, quod per aestatem caelum meridianum sole exoriente calescit meridiem ardet, item quod spectat ad occidentem sole exorte tepescit meridiei calet vespere fervet.* Usp. Vitruvije, *Deset knjiga o arhitekturi*, Matija Lopac; Vladimir Bedenko (prev.), Zagreb: Golden marketing; Institut građevinarstva Hrvatske, 1999.

²³⁵ Lodovico Muratori, *Del governo della peste e delle maniere di guardarsene*, Modena, 1714.

²³⁶ Što je zabilježio putopisac Baltazar Hacquet. Ivan Pederin (prev. i prijev.), *Njemački putopisi po Dalmaciji*, Logos: Split, 1989., str. 32; za izvještaj o kugi usp. John Howard, *An Account of the Principal Lazarettos in Europe*, London, 1789., str. 45–51; kao i Giulio Bajamonti, *Storia della peste che regnò in Dalmazia negli*

Trgovci su ovisno o tome odakle dolaze i kolika je tamo sumnja na bolest morali provesti određen period u karanteni – tjedan do dva, 21 dan ili 40 – 42 dana; po odluci priora. Sumnja se utvrđivala širokom mrežom mletačkih sanitarnih doušnika koji su dojavljivali o pojavi kuge,²³⁷ čime se ponekad i manipuliralo da bi se postigao bojkot, na primjer Dubrovčana. Zbog povezanosti s Bosnom, kuga se u Dalmaciju gotovo uvijek proširivala iz tih krajeva, i čim bi se pojavila u Bosni za ostatak svijeta su i dalmatinski brodovi smatrani osumnjičenima i morali su izdržavati karantenu.²³⁸ Roba je po svojstvima određena u nekoliko rizičnih skupina koje su mogle biti smatrane bezopasnima, manje ili više opasnima. Stoga je određena roba poput vune, krzna i raznih tekstila raskuživana provjetranjem, a papir i pisma dimljenjem mirodijama. Određene su robe (vosak, rijetki metali, kovani novac...) dezinficirane umakanjem u slanu vodu ili ocat na određeni period, a i životinje su se prale na isti način. Željezo i srodne tvari nisu smatrane opasnima po sebi, no bile bi izvađene iz omota te provučene kroz vatru kako bi se uklonile nečistoće.

Lazaretom je upravljao prior biran u Veneciji, pod kojim su bili više i niže pozicionirani čuvari (*guardiani*). Važan čimbenik bili su raskuživači (*sboradori*; *sboro=disinfezione*) koji su baratali robom pri dezinfekciji. Niži sanitarni činovnici nazivani su podvornicima (*fanti*), a na dnu ljestvice bili su nosači – manualni radnici (*fachini*, *bastazi*).²³⁹ Sve do zrelog 18. stoljeća izbjegavalo se (i zabranjivalo) zapošljavati Splitskane i ostale Dalmatince zbog straha od krijumčarenja i izbijanja epidemije pa je većina zaposlenih bila iz raznih krajeva Italije (ponajmanje venecijanskih), uz znatan broj Židova.

Po dolasku u lazaret, prior bi popunio formular za pojedine trgovce navodeći im ime i prezime (odnosno patronim i podrijetlo), odakle dolaze, zdravstveno stanje, robu, period karantene, dodijelio im čuvara koji je bio izravno zadužen za nekoliko trgovaca istovremeno te bi im osiguravao sve potrebno tijekom karantene. Sve osobne stvari osim onih najnužnijih bile bi oduzete i raskužene. Kontakt s fondakom i vanjskim svijetom, kao i poslovanje, bio je omogućen u nadziranim prostorima s rešetkama (*Parlatoi*). Po završetku karantene, trgovcima bi bila izdana potvrđnica (*Fede di sanità*) potrebna za ulazak na zapadna tržišta i gradove, odlazili bi u susjedni fondak i poslovali u gradu, a prostori gdje su boravili bili bi očišćeni slanom ili vapnenom vodom i octom.

Spomenuti pravilnik providura za zdravstvo Andree Reniera iz 1610. prvi je pravilnik koji je uredio raskuživanje u splitskim lazaretima u skladu s tadašnjim sanitarnim normama (prilog 3). Posebnu je pozornost posvetio separaciji osoba i zaposlenika kojima je strogo zabranjeno izlaziti iz dodijeljene im raskužne zone, kako korisnicima, tako i zaposlenicima. Komunikacija među zonama, ugovaranje poslova i razmjena živežnih namirnica bila je omogućena isključivo preko rešetki u sobi za komunikaciju, uz nadzor nadležnoga čuvara koji je trebao spriječiti prisnost i fizički dodir (točke 1 – 3). Hrana se zbog mogućnosti kontaminacije čuvala van prostora karantene (kasnije u *Dogani*) (točka 5).

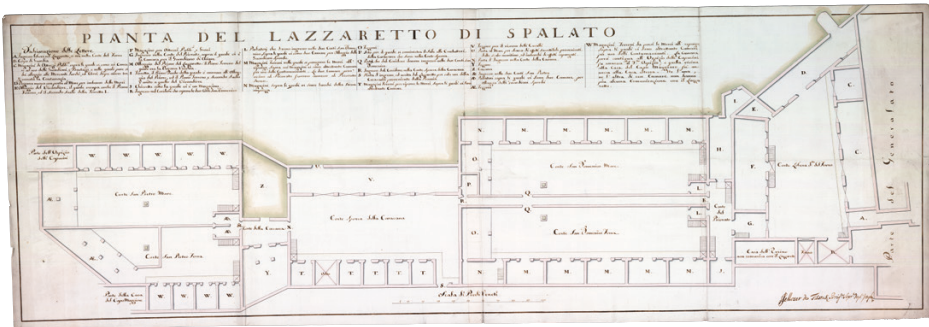
anni 1783–1784, Venecija, 1786. Howard bilježi (str. 47) da je lazaret tada posebno izoliran od grada da bi se zaštitili trgovci. Jedna kuća na Lučcu služila za bolnicu, a samostani na Sustipanu i dominikanski na Pazaru kao karantene za osumnjičene.

²³⁷ Usp. Paolo Preto, „Lo spionaggio sanitario“ u: *Rotte mediterranee e baluardi di sanità. Venezia e i lazzeretti mediterranei*, Nelli Elena Vanzan Marchini (ur.), 2004., str. 69–73.

²³⁸ Danica Božić-Bužančić, „Prilog poznavanju uloge mora, vode i brodova u suzbijanju kuge u Dalmaciji“, 1997., str. 270.

²³⁹ Nataša Bajić-Žarko, „Zvanja i zanimanja u lazaretu krajem XVI st. do tridesetih godina XVII st.“, u: *Kulturna baština* 14 (1983.), str. 90–91.

Najviše korištena metoda raskuživanja bilo je provjetravanje (ventilacija), koje se činilo za vunu, krzno, kože i kožuhe (*Cordoani*), gruba sukna (*Zambellotti, Schiavine*) i ona finija, lan, pamuk, platna i svile. Redom bi bili vađeni iz kutija, omota i ambalaža (koje su ponekad smatrane opasnijima od same robe), slagani u hrpe, stupce ili rasuti na otvorenome. Potom bi se nekoliko puta tjedno (pamuk četiri puta dnevno) premještali, miješali i preslagivali da bi se bolje provjetrili. Skladišta za takve materijale imala su široka vrata i po dva prozora, koja su čuvari svako jutro otvarali i ostavljali tako do sumraka (točka 8). Vosak je odvajao od ambalaže i užeta te polagan u slanu vodu (točka 23), kao i novac za koji se mogao koristiti ocat (točka 25). Začini i lijekovi smatrani su čistima, no ambalaža je trebala biti uklonjena i pregledana (točka 24). Po potrebi ih se smjelo iznositi i unositi preko rešetke; uvijek rasute. Kod pisama najopasniji dio bile su vezice kojima su se privezivala (točka 26). One bi bile uklonjene i spaljene, pisma bi se pregledala da unutra ne sadrže opasne tvari te bi bila prodimljena tamjanom (fumigacija). Životinje su po dolasku bile sakupljene van lazareta i temeljito oprane u moru (točka 27). I ovoga puta more se pokazalo važnom karikom u raskuživanju. Ukoliko bi se ijedna osoba u lazaretu razboljela, odmah bi bio pozvan liječnik te bi po njegovome savjetu prior zapovijedio izolaciju oboljeloga i njegovih stvari. Karantena bi bila nanovo započeta za sve prisutne u lazaretu. Ukoliko bi bolesnik ozdravio (ili češće umro), soba u kojoj se nalazio bila bi očišćena pa raskužena mionirisima (točke 29, 30). Naposljetku, najstrože je zabranjeno Splićanima i Dalmatincima obavljati poslove dekontaminacije u ovom splitskom lazaretu.

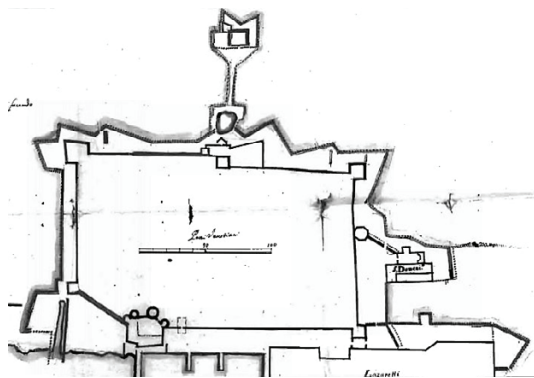
28. Giovanni Cristoforo Moser de Filseck, Plan lazareta, 1778.

NEPREKIDNO GRADILIŠTE

Gradske zidine i skala

Iako je veliki val gradnji utvrda u 16. stoljeću zaobišao Split, čitavo je 17. stoljeće u ovome gradu obilježeno velikim javnim projektima.²⁴⁰ Kako je skala dovršena 1631. godine, dobar dio te građevine našao se izvan zidina. Usporedno s gradnjom posljednjih dvorišta lazareta, Senat je 1625. godine u Split poslao Hvaranina Nikolu Kandida da napravi izvještaj o stanju fortifikacija.²⁴¹ Providuri Antonio Pisani (1627.) i Alvise Zorzi (1629.) vrše manje radove i dovršavaju bastion koji su započeli inženjeri Agostino Alberti i Sforza Pallavicino, a providur Zorzi 1630. godine dovršava bastion Zorzi pred glavnim gradskim vratima od Pisture (na sjeveru, završetak Bosanske ulice). Prvi konkretan prijedlog i plan izradit će providur Antonio Pisani zajedno s inženjerom Antoineom de Villeom koji kažu da treba sagraditi utvrdu s bastionima (Pisani), grad okružiti s pet velikih bastiona i posebnom utvrdom za lazaret (de Ville), a vrata na Pisturi dodatno utvrditi.²⁴²

Kada je Osmansko Carstvo 1645. godine proglasilo rat Veneciji s ciljem zauzimanja Krete, Dalmacija je postala poprište vojnih operacija. Gradske vlasti 1647. godine u Veneciju šalju izaslanike moleći gradnju bedema pri kojoj će grad pomoći koliko god bude mogao.²⁴³ Senat je – svjestan stanja, no ipak izravno neponukan navedenom molbom – iste godine odlučio grad okružiti suvremenim obrambenim sustavom. Za prokuratora je namješten Leonardo Foscolo, general najzaslužniji za mletačke pobjede u Dalmaciji, koji započinje gradnju tvrđave Gripe.²⁴⁴ Nove planove crta Alessandro Magli, inženjer koji će postati poznatiji po pregradnjama Kliške tvrđave, 1648. godine (sl. 29).²⁴⁵

29. Alessandro Magli, Plan utvđenja Splita – detalj, 1648.

²⁴⁰ Nazive i kronologiju gradnje fortifikacija najlakše je pratiti uz sliku 36.

²⁴¹ Arsen Duplančić, *Splitske zidine u 17. i 18. stoljeću*, 2007., str. 9.

²⁴² Ibid., str. 10.

²⁴³ Sandi Bulimbašić, „Povijest splitskih baroknih utvrda“, u: Joško Belamarić (ur.), *Obnova bastiona Priuli – Konzervatorska studija*, Split: Konzervatorski odjel, 2003., str. 14–24 (15).

²⁴⁴ Arsen Duplančić, *Splitske zidine u 17. i 18. stoljeću*, 2007., str. 11.

²⁴⁵ Sandi Bulimbašić, „Povijest splitskih baroknih utvrda“, 2003, str. 17.

Gradnja se intenzivira u narednom desetljeću dolaskom inženjera i generala Camila Gonzage, providura Antonija Bernarda zajedno s intendantom dalmatinskih utvrda – Onofrijem del Campom, koji se 1657. godine dogovaraju oko projekta koji predviđa gradnju mezaluna pored dominikanskog samostana, vrata na Pisturi i na zapadu prema Marjanu.²⁴⁶ Planira se protubaterija uz baluard Zorzi, polubaluarde uz kulu Rim na zapadu i kulu Arsan na istoku, ukopana utvrđenja uz lazaret te skriveni ophod oko zidina. Ipak, kako je predvidio još de Ville, za obranu grada presudna je bila tvrđava Gripe pa su prvotni naponi usmjereni njenom dovršetku. U izvještaju iz iste 1657. godine zabilježeno je da je tvrđava Gripe upotrebljiva, a da će tvrđava Bačvice, koja čuva ulaz u luku, uskoro biti.²⁴⁷ General Innocenzo Conti 1660. godine radi preinaku izvornoga plana, predviđajući tri bastiona i dva polubastiona koji ostvaruje providur Andrea Corner (1660. – 1662.) dovršavajući sjeverni bastion (bastion Zorzi) i gradeći istočni bastion sv. Jeronima (bastion Contarini) koji će dovršiti Girolamo Contarini (1662. – 1664.).²⁴⁸ Upravo je Contijeva revizija plana uzrokovala rušenje sjeveroistočnoga dijela lazareta kako bi se ispoštovala pravilna forma. Iako je Contijev bio posljednji projekt u nizu, Andrej Žmegač ispravno uspostavlja idejnu poveznicu još od prvih de Villeovih sugestija do kasnije izvedbe okolnih tvrđava i pet bastiona, no shvaća da je bastionski sustav odgađan ne toliko zbog velikoga troška koliko zbog ograničenog obrambenog efekta.²⁴⁹

Providur Catarino Corner (1664. – 1667.) pobrinut će se za dovršenje zapadnoga polubastiona kraj crkve svetog Frane (kojeg izvodi inženjer Tomaso Moretti), dok će inženjer Giuseppe Santini 1666. godine izraditi najpoznatiji crtež novih bedema (sl. 32) i započeti bastion providura Antonija Priulija (1667. – 1669.) koji će dovršiti inženjeri Moretti i Francesco Barbieri te protomajstor Andrija Šore.²⁵⁰ Završetkom Kandijskoga rata 1669. godine u kojemu je Venecija proširila dalmatinske posjede (osvajanje Klisa 1648.), ali izgubila Kretu, splitske zidine ostavljene su djelomično završene. Kameni okviri bastiona su ostavljeni bez dovoljne zemljane ispune, a kortine koje ih spajaju nisu dovoljno povišene.

Izbijanjem Morejskoga rata (1684. – 1699.) Mlečani su proširili svoje stečevine duboko u unutrašnjost (*acquisto nuovo*) te je s pomicanjem granice i krizom Osmanskoga Carstva prestala svaka realna opasnost za Split pa su bedemi ostavljeni zubu vremena. Tome je pridonijela činjenica da je grad prema tadašnjemu načinu ratovanja ionako bio u dometu artiljerije s brojnih okolnih uzvisina i da je za obranu ustvari mnogo važniji bio položaj obližnje tvrđave Gripe. Naposlijetku su zidine davane u zakup privatnicima koji na njih naslanjaju kuće i sade vrtove, a konačno će biti probijene 1806. godine za francuske uprave i sve više kroz 19. stoljeće kada su istinu predstavljale prepreku širenju modernoga grada. Gradnja baroknih bedema opteretila je grad i čitavu regiju ogromnim troškovima, a uvedena je i radna obveza.²⁵¹ Primijetimo i da je

²⁴⁶ Usp. Miroslav Bertoša (prii.), *Tvrđavni spisi Onofrija Del Campa: traktati i memorabilije jednoga kon-dotjera u Dalmaciji u doba Kandijskoga rata*, Rijeka: Državni arhiv, 2003.

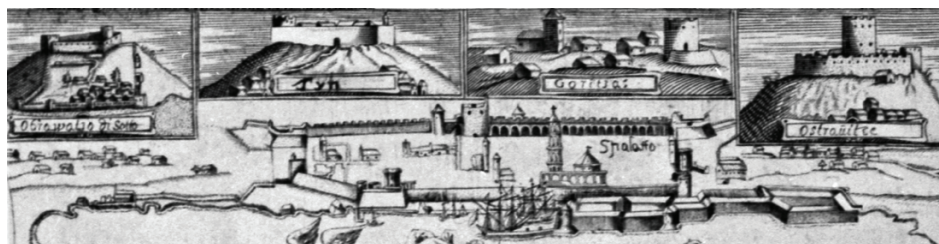
²⁴⁷ Arsen Duplančić, *Splitske zidine u 17. i 18. stoljeću*, 2007., str. 13; bilj. 64. Po tome planu napreduje inženjer Vincenzo Benaglio koji 1658. godine ubrzano radi na dovršetku tvrđave Gripe te popravlja krov lazareta i pokušava ga utvrditi. Prema DAZd, *Općina Split*, kut. 347, sv. 401.

²⁴⁸ Arsen Duplančić, *Splitske zidine u 17. i 18. stoljeću*, 2007., str. 14.

²⁴⁹ Andrej Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, Zagreb: Školska knjiga; Institut za povijest umjetnosti, 2009., str. 87.

²⁵⁰ Arsen Duplančić, *Splitske zidine u 17. i 18. stoljeću*, 2007., str. 16–18.

²⁵¹ Joško Belamarić, *Split: od carske palače do grada: kulturno-povijesni vodič*, Split: Konzervatorski odjel, 1997., str. 39. Belamarić tvrdi da taj teret uzrokuje nemogućnost bilo kakvog drugog građevnog pothvata.

30. Trijumf generala Foscola – detalj, 1651.

31. Joan Blaeu, Plan Splita - detalj, 1656./1657.

Del Campo, nadglednik tvrđava u Dalmaciji, o izvedenom Contijevome projektu rekao da je to „najveći građevni pothvat kojega se Republika prihvatila još od vremena Palmanove.“²⁵²

Osvrnimo se na odnos splitskog obrambenoga sustava prema skali. U ranijim koncepcijama koje se napose bave provedbom zaštitnog pojasa putova, palisada, jaraka i nasipa (Magli, 1648.; sl. 29), obrambeni bi se sustav prilagođavao obliku grada i nadopunjavao postojeće zidine.²⁵³ Položaj lazareta u tom bi slučaju bio unutar pojasa isturenog na istok, a zidovi dominikanskoga samostana i samih lazareta pripojeni na sustav obrane. Zanimljivo je riješeno pitanje neometanoga prolaza karavana. Naime, Magli se namjerava poslužiti postojećom sjevernom osmero-

²⁵² Miroslav Bertoša (prir.), *Tvrđavni spisi*, 2003., str. 87; Andrej Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 2009., str. 88.

²⁵³ Andrej Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 2009., str. 81–82, 89.

stranom kulom Srebrenih vrata te je zidom spojiti sa sjeverozapadnim uglom samostana. Jasno, u zidu je sugeriran prolaz čime bi karavane i dalje mogle pristupati lazaretima bez da se dotiču grada. Nadalje, istočno od kule Arsan pretpostavljena je nova prepreka s koridorom koji vodi do starih dvostrukih vrata između lazareta i kule Arsan, zvanih vratima od Turaka (*porta d'Arसान* na crtežu luke, sl. 17) Karavane bi potom ulazile na Rivu (*Stradun*) odakle bi išle u carinarnicu (tzv. *Lazaretto Vecchio*), gdje bi se odvijala carina uz *eminov* stan. Roba bi dalje bila upućivana na raskušivanje u određene dijelove lazareta. Postojao je i alternativni put na istoku koji bi vodio kroz najistočnije obrambeno izbočenje (*terrapienta*) i prolazio prateći tri istočna recinkta lazareta te bi se na trapezoidnoj poljanici pred kulom Arsan sastajao sa sjevernim putem (sl. 31).

Provedba Maglijeva plana barem je djelomično izvedena, što vidimo na grafici s prikazom Foscolovih osvajanja (sl. 30) na kojoj je osmerokutna kula jedina toga tipa koja je prikazana (osim nje, samo kutne) na koju se nastavlja niska zidana konstrukcija. Nadalje, uspostavljena je i palisada od dominikanskoga samostana do sjeveroistočne kule palače. Plan Splita Joana Blaeua iz 1656. – 1657. (sl. 31) detaljnije obrazlaže situaciju time što jasno prikazuje ceste. Izgleda da je s vanjske strane kule Arsan, između nje i lazareta gdje se susreću dvije ceste, formiran „prijelazni trg“ time što je postavljena stalna, vanjska zidna struktura prema istoku što zaključujemo po tome što je prikazana posve jednako gradskim zidinama, za razliku od tankih linija zidova lazareta i dominikanskoga samostana. Navedeni Maglijev plan nudio je minimalne intruzije u gradsko tkivo i iskorištavao postojeće stanje.

32. Giuseppe Santini, Plan Splita, 1666.

33. Giuseppe Santini, Veduta Splita – detalj, 1666.

Naposljetku će predvladati Contijev idealistički projekt zvjezdolike utvrde oko grada, koji je zapravo revizija Gonzagिनोगा i Bernardijevoga projekta.²⁵⁴ Time se Split pridružuje Nicossiji i Palmanovi; zvjezdolikim tvrđavama 16. stoljeća, perioda zamaha utvrđivanja mletačkih posjeda.²⁵⁵ Naime, sam Conti tvrdi da su utvrde utoliko bolje koliko su bliže pravilnom obliku.²⁵⁶ Nadalje, zbog potrebe da se očisti gradilište i perimetar oko zidina, srušene su brojne privatne kuće, kao i franjevački i dominikanski samostani te crkva svetog Križa u Velom Varošu, a da bi se postigao pravilan oblik, srušen je i sjeveroistočni dio posljednjega sklopa lazareta. Ustanovljena je i nova komunikacija kroz vrata Corner koja su smještena između istoimenoga bastiona i polubastiona sv. Petra uz lazaret (što vidimo na Santinijevu planu, sl. 32). Ipak, ona se pokazala opasnom po pitanju zdravstvene izolacije što je dovelo do novog rješenja drvenim prilazom s pokretnim mostovima koji je nakon nekoliko godina propao (sl. 5, 6).²⁵⁷ Neometan i siguran prolaz karavana predložio je 1732. inženjer Francesco Melchiori tunelom kroz kapucinski bastion i ograđenim koridorom kroz predgrađa (sl. 50), no njegov plan nije proveden.²⁵⁸ Primijetimo da je postojao i paralelan prijedlog Onofrija del Campa koji je Contijevu pravilnu zvjezdoliku tvrđavu kružne osnove zamijenio nepravilnom elipsom i time lazarete uključivao u potpunosti unutar perimetra bez potrebe rušenja. Ovaj projekt nije prihvaćen pa je došlo do rušenja sjeveroistočnog ugla 1660-ih godina.²⁵⁹

²⁵⁴ Andrej Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, 2009., str. 88.

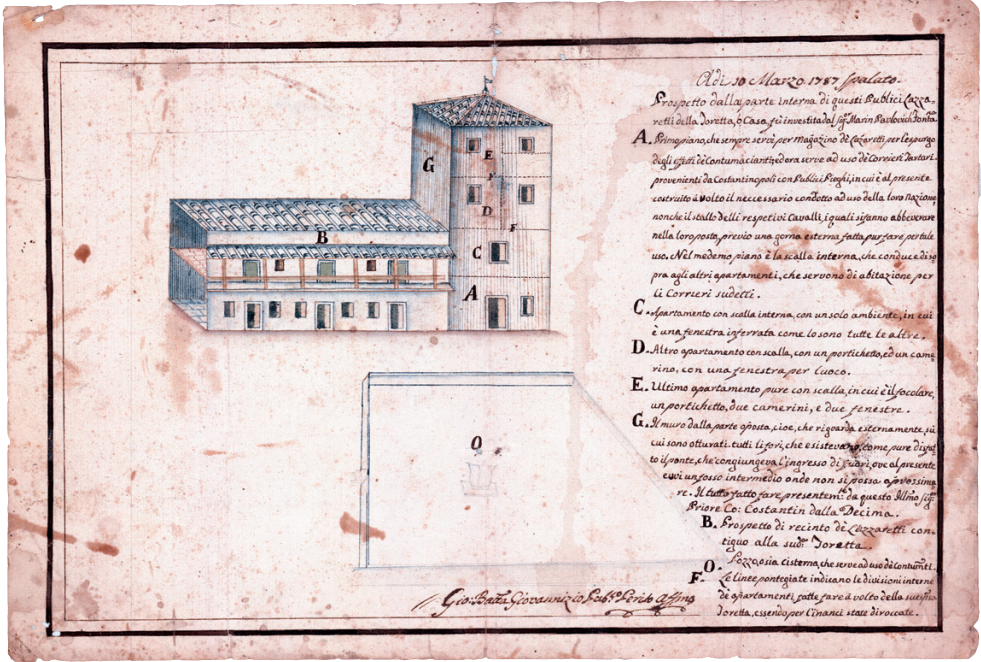
²⁵⁵ Ibid., str. 90.

²⁵⁶ Ibid., str. 87. prema ASVe, *Senato, Dispacci, PTM*, fz. 487, 24.5.1660.

²⁵⁷ Usp. Snježana Perojević, „Nova saznanja o splitskom lazaretu“, 2006.

²⁵⁸ Arsen Duplančić, „Prinos dokumentaciji urbanističkog razvitka Splita“, 1994.–1995. Plan je atribuirala Darka Bilić, *Inženjeri u službi Mletačke Republike*, 2013., str. 83.

²⁵⁹ Darka Bilić, „I protagonisti dell'edilizia militare“, 2014., str. 366.

34. Giovanni Battista Giovannizio, Crtež sjeveroistočne kule lazareta, 1787.

35. Reljef s prikazom Splita na pročelju crkve Santa Maria Zobenigo

Do obnove najistočnijega dvorišnoga sklopa lazareta došlo je za vrijeme generalnih providura Antonija Priulija (1667. – 1669.) i Antonija Barbara (1669. – 1671.).²⁶⁰ Kako se Priuli u završnom izvještaju 1670. žali na opasnosti od prolaska karavana kroz grad i okruženost lazareta utvrđenjima,²⁶¹ zamislivo je da je Barbaro, prilikom reorganizacije skale 1670. godine,²⁶² uredio i novi pristup s morske strane. Podigao je i novu kulu na sada suženom sjeveroistočnom uglu posljednjega recinkta (sl. 34) o čemu svjedoči natpis u kojemu se prilično samouvjereno uspoređuje s carem Dioklecijanom.²⁶³ Natpis je, zajedno s onim spomenutim iz 1626. godine, zanimljiv zbog simboličkoga naboja legitimizacije putem rimske baštine. Time dobivamo simboličku historijsku binarnost, no još je zanimljiviji ukoliko ga dovedemo u vezu s venecijanskom crkvom Santa Maria Zobenigo koju je 1678. godine naručio upravo Antonio Barbaro, tada admiral mletačke mornarice.²⁶⁴ Na njezinome pročelju koje se doima apoteozom obitelji Barbaro na način neviđen u republikanskoj Veneciji, među reljefima Kandije, Zadra, Rima, Padove i Krfa u kojima je Barbaro služio, nalazimo i obrise grada Splita s jasno istaknutim građevinama skale (sl. 35).

Gradnja splitske trgovačke luke, lazareta, skladišta, carinarnice, smještajnih kapaciteta i potom impozantnih baroknih bedema, pretvorila je Split u periodu od 1580. – 1670. u najveće gradilište u Dalmaciji, što je u grad privuklo velik broj majstora graditelja čije se radionice formiraju na gradilištima koja su nadgledali inženjeri u službi generalnoga providura. Završetkom graditeljskoga zamaha, radionice obitelji Bugardelo, Macanović (*raguseo*) i Bokanić raspršit će se po istočnoj jadranskoj obali, no važna graditeljska saznanja itekako će obilježiti Split i u narednome stoljeću kada nastupa zamah privatnih narudžbi.

²⁶⁰ Snježana Perojević, „Nova saznanja o splitskom lazaretu“, 2006., str. 103.

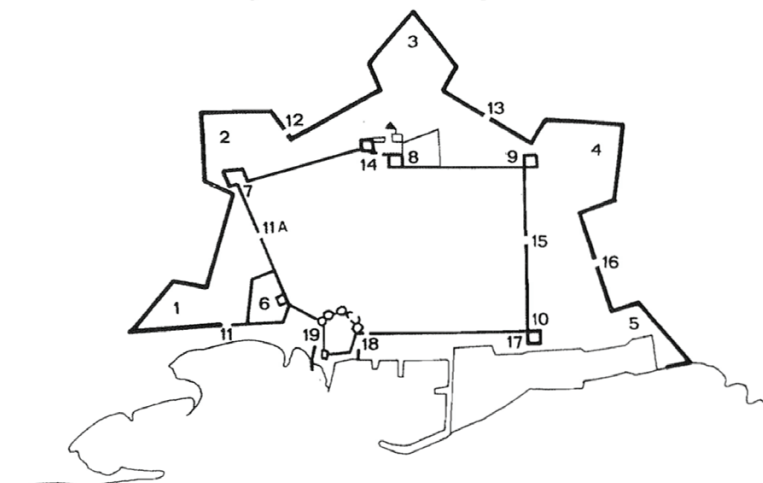
²⁶¹ Relacija generalnog providura Dalmacije i Albanije Antonija Priulija od 16. ožujka 1670. godine, u: Grga Novak (prev. i pril.), *Mletačke upute i izvještaji 8: od 1620. do 1680.*, Zagreb: JAZU, 1977., str. 14–40.

²⁶² O čemu, kao i tome da je drveni most uništen, izvještava nas providur Giustin da Riva kada ponovno uspostavlja Barbarove regule nakon velike obnove providura Marina Zuana 1704. godine, u: ASVe, *V Savi*, II s., b. 163, ff. 14v–16v, 5.9.1707.

²⁶³ ANTONIVS BARBARO PROVINCIARUM SVMO CVM IMPE.IO LEGATVS/ SVPREMA BELLICE VIRTVTIS PREMIA PROMERITVS/HEC SPECIOSA ET SPATIOSA PACIS COMODA INFERIORI BELLO PENE COLLAPSA./PRISTINO DECORI RESTITVTA ORNAMENTIS AVCTA/VNIVERSO ORIENTALI ORBI REDDIDIT./QVO PATRIAM AC CIVES SVARVM DELICIVM. AC DIVITIARVM POSSESS.ES. REDDERET/DIOCLETIANE/HABES VIRTVTVM TVARVM SVCESSOREM. QVI AD MAIOREM TVI NOM.IS GLORIA/VRBEM SVBVRBANAS DELICIAS TVAS VRBANO TOTIVS ORIENTIS THESAVRO/ILLVSTRAVIT. Mihovil Glavinic, „Iscrizioni dalmate d'epoca veneziana“, u: *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 7, 1880., str. 99–101 (101).

²⁶⁴ Usp. Martin Gaier, *Facciate sacre a scopo profano. Venezia e la politica dei monumenti dal Quattrocento al Settecento*, Venecija: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 2002.

Plan Splita s nazivima utvrda i gradskih vrata

Legenda uz crtež – plan zidina:

Utvrdbe		
SANTINI 1666.	ERAUT 1682.	CORONELLI oko 1694.
1 sv. Ante	1 Corner (Cattarino)	1 Cornaro (T. 65), Corner (T. 66)
2 sv. Marina	2 Priuli	2 Priuli
3 Cornaro	3 Corner (Andrea)	3 Corner
4 Contarino	4 Contarini	4 Contarini
5 sv. Juraj	5 Corner (Cattarino)	5 Cornaro (T. 65), Corner (T. 66)
6 Bernardi	6 /	6 Bernardi
7 /	7 /	7 /
8 /	8 /	8 /
9 /	9 /	9 /
10 /	10 /	10 /
ROSSINI 1749.	F. GIRONCI 1784.	
1 sv. Ante	1 sv. Ante	
2 Priuli	2 Priuli	
3 Contarini	3 Contarini	
4 Corner	4 Corner	
5 sv. Petar ili kapucina	5 sv. Petar	
6 Bondumier	6 Bernardo	
7 položaj Zorzi	7 položaj Zorzi	
8 položaj sv. Armira	8 /	
9 položaj Židova	9 položaj Židova	
10 položaj Arsan	10 položaj Arsan	
SANTINI 1666.	ERAUT 1682.	CORONELLI oko 1694.
11 /	11 /	11 /
/	11a /	11a /
12 /	12 Priuli	12 Pistora (T. 65), / (T. 66)
13 /	13 /	13 Priuli (T. 65), Priuli (T. 66)
14 Pistora	14 Pistora	14 /
15 /	15 /	15 /
16 Cornaro	16 Corner	16 Cornaro (T. 65)
17 Vrata sv. Dominika	17 /	17 /
18 Vrata luke	18 Vrata luke	18 Vrata luke
19 Vrata mesnice	19 /	19 /
ROSSINI 1749.	F. GIRONCI 1784.	P. GIRONCI 1784.
11 /	11 /	11 Breča (Brechia)
/	11a Breča (Brechia)	11a /
12 Priuli	12 Priuli	12 Priuli
13 /	13 /13	/
14 Vrata sv. Armira	14 Vrata sv. Armira	14 Vrata sv. Armira
15 /	15 Vrata sv. Dominika	15 Vrata sv. Dominika
16 Corner	16 Corner	16 Corner
17 /	17 Vrata «od Turaka»	17 Vrata lazareta
18 Vrata luke	18 Vrata luke	18 Vrata luke
19 /	19 Vrata mesnice	19 Vrata mesnice

Providuri

Antonio Bernardo (1656-1660)
 Andrea Corner (1660-1662)
 Girolamo Contarini (1662-1664)
 Cattarino Corner (1664-1667)
 Antonio Priuli (1667-1669)

Gradske palače

Ukoliko govorimo o plemićkoj kulturi grada Splita, primjetan je procvat gradnje gradskih palača počevši od sredine 17. stoljeća. Na usko napućenome teritoriju stare antičke palače i zapadnog predgrađa, u stoljeće i pol niknulo je dvadesetak, što novih, što preuređenih, građevina. Inovacije se detektiraju prvenstveno na dekorativnome repertoaru pročelja koji se približava elementima poznatima s mletačkih baroknih palača, ali i na prostornome planu dolazi do određenih noviteta. Dvorište se znatno reducira i postepeno prestaje biti nodalnim prostorom koje dominira dispozicijom. Ono će funkcionalno postati svjetlarnikom, uvodi se ulazni atrij, a stepeništa postaju zasebnim arhitektonskim elementom uvučenim u unutarnji prostor.

Kuća Dragišić de Caris prva je privatna gradnja koja sredinom 17. stoljeća uvodi stilske novosti poput (i dalje vanjskog) stubišta T-oblika u sada reduciranome dvorištu. Ipak, njezina barokna dekoracija ponešto slabije izvedbe i nesigurne forme još traži elaboraciju koja će uslijediti narednim gradnjama. Jednokatna stara nadbiskupska palača koju 1671. godine gradi nadbiskup Bonifacije Albani (1668. – 1678.) uvodi portal snažno naglašen rustikom,²⁶⁵ a isti će motiv biti znatno razrađeniji na palači Marchi, čiji bunjato portal nastaje u prvim dvama desetljećima 18. stoljeća. Kuća Benedetti (po natpisu datirana 1680. godine) prva uvodi aksijalnost u tlocrtu, s dugačkim atrijem – dvorištem u osi portal – spiralno stubište. Palača Tartaglia iz prve polovice 18. stoljeća dodatno razrađuje baroknu sceničnost centralnim pozicioniranjem stubišta T-oblika u reduciranom dvorištu iza atrija (koje je visine dviju etaža). Ova građevina u raspored katova uvodi mezanin, a prostorna dispozicija, unatoč nepravilnom tlocrtu, organizirana je oko osi atrij – dvorište – stubište. Pročelje je simetrično i izrazito vertikalno naglašeno te kvalitetne arhitektonske dekoracije.²⁶⁶ Iako inovativna i u potpunosti barata jezikom novoga stila, palača Tartaglia ipak ne nadilazi lokalni kontekst. Taj primat imaju palače Milesi, Cipci i Cindro – ostvarenja bez premca u dalmatinskoj stambenoj arhitekturi ranoga novoga vijeka.

Prva stvar koju tadašnji putnik s mora vidi po ulasku u grad je palača Milesi (1701. – 1713.), koju možemo smatrati izvorištem zrelijih formi zbog dekorativnih motiva i ritmizacije pročelja.²⁶⁷ Glavni portal izmiče na bočnu fasadu tako da je čitavo glavno pročelje u donjoj zoni rastvoreno vratima na koljeno i ustupljeno obrtnicima i trgovcima na Voćnome trgu, što dovoljno govori o karakteru grada toga doba i dodatnoj želji za zaradom. I kod samih vrata na koljeno vođeno je računa o simetriji, pa su ona centralna simetrična – *na dva koljena*. Kruno Prijatelj valorizirao je koncepciju pročelja kao visokorenesansnu zbog naglašene horizontalne podjele, a opći dojam kao „kubičan, vandredno masivan, sveukupno provincijalan.“²⁶⁸ Ipak, iz pažljivog

²⁶⁵ Zgrada *Stare biskupije* slabo je poznata jer je izgorjela u požaru 1924. godine, a nalazila se na danas praznom prostoru sjeverno i zapadno od katedrale. Nakon izvorne gradnje nadbiskupa Albanija, proširena je nekoliko puta. Usp. Ljubo Karaman, „O starom domu splitskih nadbiskupa“, u: *Novo doba* (Božić, 1935.), str. 17–20; Kruno Prijatelj, *Barok u Splitu*, Split: Ivan Lozica, 1947.

²⁶⁶ Viki Jakaša-Borić, *Reprezentativna stambena arhitektura 17. i 18. stoljeća u Splitu*, magistarski rad, Zagreb: Filozofski fakultet, 2002.; Viki Jakaša, „Barokna stambena arhitektura u Splitu“, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 26 (2002.), str. 57–68. Autorica vješto uspostavlja kronologije gradnje i mijenu stilskih karakteristika. Katarina Horvat-Levaj, *Barokna arhitektura*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2015., str. 668.

²⁶⁷ Viki Jakaša, „Barokna stambena arhitektura u Splitu“, 2002., str. 65.

²⁶⁸ „Osjeća se i na njima fini smisao za ritam, za prostor, za varijacije punih i praznih prostora na plohi fasade, ali je to nekako zamorno, teško, tromo.“ Kruno Prijatelj, *Barok u Splitu*, Split: Ivan Lozica, 1947., str. 23.

37. Palača Cindro

odabira i izvedbe suvremene arhitektonske dekoracije, vertikalnog naglašavanja putem lumina-ra i zabata koji prelaze iznad tankih vijenca u gornju zonu, simetričnosti te izvrsne ritmizacije pročelja, postiže se rijetko viđena ravnoteža koja u obzir uzima i trg kojim dominira. U ovome slučaju nikako se ne može raditi o retardaciji stila, niti o nesvjesnom preuzimanju baroknog dekorativnog repertoara, već o dobro promišljenom projektu koji komunicira između lokalnog i internacionalnog, to jest o splitskome rješenju barokne palače.²⁶⁹

Valja istaknuti palaču Cindro (sl. 37) iz prve polovice 18. stoljeća kao najzrelije rješenje koje nadahnuće izgledno nalazi u tadašnjim pregledima arhitekture u Veneciji, poput Coronellijeve *Singularità di Venezia*.²⁷⁰ Jedina je to palača organizirana u četiri krila oko središnjeg dvorišta, uspješno prilagođujući ograničenja parcele i ranijih gradnji koje ujedinjuje novim pročeljem. Zbog dekorativnosti i rastvorenosti pročelja, povezivana je s venecijanskim patricijskim palačama koje su projektirali Sansovino i učenici, poput palača obitelji Papadopoli i Mocenigo (*Casa Nuova*),²⁷¹ ali je najbližnja palači Michiel dalle Colonne, čije je pročelje najvećim dijelom ponovno podigao Antonio Gaspari 1697. godine.²⁷² Po upotrebi određenih elemenata (plitki

²⁶⁹ Nešto veća tektoničnost rezultat je tradicionalna korištenja fino klesana kamena. Da je pročelje ožbukano i obojano, dobila bi se tipična venecijanska bikromija i dojam bi bio potpuno drugačiji. Valja dodati da je rješenje, iako originalno, ipak duhom sedamnaestostoljetno i time ponešto anakrono.

²⁷⁰ Vincenzo Maria Coronelli, *Singularità di Venezia, I palazzi, La Brenta*, Venecija; Vincenzo Coronelli, 1708.–1709.; također usp. Luca Carlevarijs, *Le fabbriche e vedute di Venetia disegnate, poste in prospettiva et intagliate da L. C.*, Venecija: Giovanni Battista Finazzi, 1703.–1707.

²⁷¹ Kruno Prijatelj, *Barok u Splitu*, 1947., str. 22.

²⁷² Katarina Horvat-Levaj, *Barokna arhitektura*, 2015., str. 662, 666.

vijenci, krući amorfnu balustru, kvadratni glatki okviri serlijane, reducirani i kubični kapiteli), bliska je racionalističkim stremljenjima tadašnje venecijanske arhitekture,²⁷³ dok se drugim elementima (atika, dekorirane konzole, prozorski okviri *s ušima*, prekinuti zabati, maskeroni) približava tradicionalnijim baroknim motivima koje koriste Domenico Rossi i Antonio Gaspari. Upravo je Gaspari onaj arhitekt koji je pritom najviše eksperimentirao, ujedinjujući venecijanska i rimska rješenja, što je često rezultiralo kritiziranim i bizarnim kompozicijama.²⁷⁴ Tako je i palača Cindro zapravo produkt onovremenih rasprava u Veneciji oko toga kakva to suvremena arhitektura treba biti.

Posebno je zanimljiva pregradnja palače Cipci koju Viki Jakaša na temelju stilskih karakteristika smješta u sredinu 18. stoljeća.²⁷⁵ Istočno, barokno pročelje vješto je aksijalno ugrađeno u četiri (izvorno tek u južna dva) interkolumnija Peristila, čineći tako jedinu primjenu velikoga reda u baroknoj arhitekturi istočne jadranske obale. Time se donosi intrigantno novo rješenje na polju kompozicije, no što se dekoracije tiče, ponavljaju se rješenja već prisutna na palači Cindro.

Na polju reprezentacije ljestvica je odjednom bila postavljena više nego prije. Osim prisutnosti niza stranih inženjera i arhitekata, na primjeru spomenutih baroknih palača, a posebice aktivnosti splitskog slikara i graditelja Mihovila Luposignolija (1693. – 1750.),²⁷⁶ vidimo da domaća sredina itekako razumije barokno oblikovanje. Uzmemo li u obzir kompozicijska rješenja, prisutnost i izvedbu pojedinih motiva te pažljivu ritmizaciju pročelja na splitskim primjerima, oni naprosto kvalitetom nadilaze onovremene narudžbe stambene arhitekture bilo gdje u Dalmaciji (pa i u Dubrovniku) te su zasigurno nastali izravnim ugledanjem na Veneciju.²⁷⁷ Arhitektonske narudžbe takve razine grade se tek kad ih ima tko razumjeti, a lokalna sredina to očito može.

²⁷³ Usp. Elena Bassi, *L'architettura del Sei e Settecento a Venezia*, Napulj: Edizioni Scientifiche Italiane, 1962.; Elena Bassi, „Andrea Musalo“, u: *Piranesi: tra Venetia e l'Europa*, Alessandro Bettagno (ur.), Firenze: Leo S. Olschki, 1983.; Fulvio Lenzo, „Venezia“ u: *Il settecento: Storia dell'architettura nel Veneto*, Venecija: Marsilio, 2012. Unatoč iskrivljenoj slici koju daju sinteze povijesti umjetnosti, većina mletačke arhitekture *cinque, sei i settecenta* realizirana je *krutim* (zvan i *racionalističkim*) stilom namjerno reducirane dekoracije što najbolje problematizira Manfredo Tafuri, *Venezia e il Rinascimento*, Torino: Einaudi, 1985. na Sansovinovu primjeru.

²⁷⁴ Usp. Massimo Favilla; Ruggero Rugolo, „La verità sul caso Gaspari“, u: *Studi veneziani*, n.s., XLV (2003.), str. 243–262; Massimo Favilla, Ruggero Rugolo, „Progetti di Antonio Gaspari, architetto della Venezia barocca“, u: *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* 165 (2007.), str. 139–191; Augusto Roca De Amicis, „Antonio Gaspari e un dialogo con il barocco romano“, u: *Storia dell'architettura nel Veneto: il Seicento*, Augusto Roca de Amicis (ur.), Venecija: Marsilio Editori, 2008., str. 206–221.

²⁷⁵ Viki Jakaša-Borić, *Reprezentativna stambena arhitektura 17. i 18. stoljeća u Splitu*, 2002., str. 62.

²⁷⁶ O Luposignoliju: Kruno Prijatelj, *Barok u Splitu*, 1947.; Arsen Duplancić, „O Mihovilu Luposignoliju, vojnim inženjerima i mjernicima u Dalmaciji u 18. stoljeću“, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 29/1 (1990.), str. 261 – 268; Lovorka Čoralić; Ivana Prijatelj-Pavičić, „Prilog poznavanju splitske crkvice Gospe od Zvonika“, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 39/1 (2005.), str. 355–377; Darka Bilić, *Inženjeri u službi Mletačke Republike*, 2013. Više puta je objavljen njegov *longhenijanski* projekt za novu crkvu i franjevački samostan Gospe od Zdravlja u Splitu.

²⁷⁷ Usp. bilj. 9 u: Viki Jakaša, „Barokna stambena arhitektura“, 2002.

38. Rezső Goldberger, *Veduta Splita*, oko 1864.

Vizualni identitet Splita polako se odmiče od narativa po kojem se grad pozicionira isključivo rimskom baštinom²⁷⁸ prema identitetu jedne etablirane sredine koja baroknim vokabularom govori da je i njoj mjesto u modernoj Europi. Stoga možemo zaključiti kako je razvijena graditeljska djelatnost u Splitu svoj novi odraz našla u palačama kojima plemstvo i građanstvo izražavaju vlastitu sofisticiranost omogućenu akumulacijom kapitala i osjećajem fizičke sigurnosti unutar modernoga sustava bedema.

²⁷⁸ Usp. Neven Jovanović, „Marulić i *laudationes urbium*“, u: *Colloquia Maruliana XX* (2011.), str. 141–165; Jasenka Gudelj; Petar Strunje, „Palladio i Dioklecijanova palača: renesansni arhitektonski crteži splitskog sklopa“, u: *Ars Adriatica* 5 (2015.), str. 127–140. Jasenka Gudelj, „Progettare per la periferia cattolica: i disegni romani per il mancato ampliamento settecentesco della cattedrale di Spalato“, u: *Il Capitale Culturale* 10 (2014.), str. 349–366; Ista, „Pula and Split: The Early Modern Tale(s) of Two Ancient Cities“, u: *A Handbook to Classical Reception in Eastern and Central Europe*, Zara Martirosova Torlone, Dana LaCourse Munteanu, and Dorota Dutsch (ur.), Blackwells: John Wiley & Sons, 2017., str. 21–34.

LUKA I GRAD

Istraživači su se pri proučavanju utjecaja splitske skale na grad mahom povelili za Braudelovim postulatima o globalnom sjeveru i jugu te bi u tom kontekstu Split bio tek mjesto kroz koje je kapital bio usisavan iz osmanskih krajeva na sjever Italije, a njegovo građanstvo pasivizirano ili tek marginalizirani potpomagač.²⁷⁹ Njegove će ideje dati dodatan zamah Grgi Novaku, koji je intelektualno stasao u dobu talijansko-slavenskog nacionalnog trvenja, kojega će slijediti Cvito Fisković i Duško Kečkemet. Naposljetku, Tomislav Raukar, jedan od najvećih hrvatskih predstavnika brodelijanske škole Anala, utvrdit će da mletačka vlast ne uzrokuje prekid privrednoga razvoja niti ranijih tendencija, već tek „zaostajanje za stvarnim mogućnostima gospodarskoga razvoja.“²⁸⁰ No grad i skala ne žive odvojeno, ni pored sanitarne opasnosti koja je vrebala od pristigle trgovine. Grad pruža sigurnost u slučaju pljačkaških napada te osigurava prijeko potrebnu infrastrukturu.

Na primjer, mletački trgovci nisu trebali ostajati u lazaretu; dapače, postojala je opasnost od zaraze ukoliko ostanu. Isto tako, osmanski trgovci nakon karantene mogli su vršiti ograničeno poslovanje u Splitu. Također, povećanje trgovine, kao što smo vidjeli u diskusijama prvoga desetljeća 17. stoljeća, uzrokovalo je manjak prostora pa je „slobodnu robu“ trebalo smjestiti mahom po privatnim skladištima. Nadalje, prvenstveno je splitska trgovačka flota sa svojim kapetanima bila zadužena za prijevoz robe, za što se plaćao poseban namet (*mezzi noll*).²⁸¹

Neporecive su bile i sekundarne prednosti. Prestali su veći osmanski pljačkaški upadi pa se stanovništvo moglo posvetiti obrađivanju zemljišta, a i zbog same trgovine došlo je do povećanja upliva raznih proizvoda, kao i sirovina za obrtničke *botteghe*. Grad je bio prepun stranaca, vladala je nestašica stanova i porasle su cijene stanarine.²⁸² Uostalom, tome u prilog govore i sitne netrpeljivosti. Svećenik Bernardo Bonitio ostavlja kuću jednoj bratovštini pod uvjetom da se ne smije iznajmiti ni Turčinu ni Židovu, a isti uvjet ponavlja kapetan Ivan Filipović 1629. godine u svojoj oporuci.²⁸³

Znakovit je primjer dviju splitskih obitelji talijanskoga podrijetla čije bogaćenje pratimo u dobu uspostavljanja skale. Krajem 16. stoljeća, u grupi trgovaca ovlaštenih da iz dalmatinskih gradova izvoze u Veneciju nalazimo braću Giacomu i Bartolomea Capogrossa, koje knez Marco Barbarigo 1586. godine navodi kao „najbogatije u Dalmaciji.“²⁸⁴ Prihvatimo li tezu da je Venecija favorizirala svoje i osmanske trgovce (koji su mahom Bosanci), ipak moramo primijetiti da je velik dio trgovine žitaricama bio u rukama dalmatinskih trgovaca u razgranatoj poslovnoj mreži.²⁸⁵ Među njima nalazimo obitelj Kavanjin koja se pod Markom Kavanjinom

²⁷⁹ Usp. Fernand Braudel, *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Époque de Philippe II*, Pariz: Armand Colin, 1949. Braudel piše o skali u Splitu kako bi opravdao tezu o porastu kontinentalnoga prometa u smjeru Zapada, te o židovskom kapitalu (Daniela naziva Michele Rodriga). Iznosi zanimljivu tezu da Dubrovnik profitira od porasta prometa do kojeg je dovelo uspostavljanje splitske skale. Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II*, London: Harper Collins, 1992., str. 208–212.

²⁸⁰ Tomislav Raukar, „Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u XV i XVI stoljeću“, u: *Radovi* 10 (1977.), str. 203–225 (224).

²⁸¹ Renzo Paci, *La scala di Spalato*, 1971., str. 108, nalazi odluke generalnoga providura iz 1618.

²⁸² Grga Novak, *Povijest Splita II*, 1978. str. 1080.

²⁸³ Lovre Katić, „Iz knjiga oporuka splitskog kaptola“, u: *Starine* 49 (1959.), str. 81–104 (86–87).

²⁸⁴ Renzo Paci, *La scala di Spalato*, 1971., str. 129.

²⁸⁵ *Ibid.*, str. 129.

seli iz mjestača na Lago di Garda. Braća Orazio i Giacomo ostar će u Veneciji, dok se Marko oženio plemkinjom Marijetom Božićević-Natali čime stječe posjede u Sutivanu na Braču te se skrasio u Splitu.²⁸⁶ Bio je uključen u poslovanje skale, izabran za trgovačkoga konzula u Bosni, a vlasnik je i jedne trgovačke fregate.²⁸⁷ Osim toga, 1618. godine ustanovio je s Bračaninom Petrom Iličem i Splićaninom Franom Šfagarićem jedno trgovačko društvo.²⁸⁸ Prvenstveno su se bavili posredovanjem između velikoga broja venecijanskih i bosanskih klijenata, no mreža je bila toliko razgranata i može se ustanoviti između Sarajeva, Banja Luke, Beograda, Budima, Visokoga, Dubrovnika, Ankone i čak Rijeke, a trgovalo se širokom paletom proizvoda među kojima je bilo i onih holandskih, no najviše balkanskim resursima.²⁸⁹ Sjetimo se i okretnoga Ottavija dall'Oglia, Venecijanac koji čitav svoj radni vijek provodi u našim krajevima te kojega u posao uvodi splitski plemić i poduzetnik Alviž Papalić, vlasnik trgovačkoga društva i jedne fregate, koji pak na javnome natječaju biva ovlašten za prijevoz robe sa splitske skale,²⁹⁰ nasljeđujući tada prvoga ovlaštenika, Hvaranina Nikolu Vidala. Ottavio je kasnije za razne poslove vezane uz trgovanje i manipulaciju solju zaposlio Splićanina Jerolima Grisogona.²⁹¹

Posebna su skupina bili kapetani i brodovlasnici koji su u Splitu udruženi u bratovštinu svetoga Nikole (*Scuola di San Nicolò dei marinieri*). Robu su naizmjenično prevozile dvije oružane državne galije davane u koncesiju privatnicima, no one u razdoblju prije Kandijskoga rata nisu bile ni približno dovoljne za prijevoz sve pristigle robe. Stoga je vlast splitskim pomorcima iz bratovštine dala privilegij nad strancima pri prijevozu robe,²⁹² za što se plaćala prijevoznina (*mezzi nollì*) od čega je gradskoj blagajni pripadala četvrtina.²⁹³ Znakovit primjer uključivanja kapetana u kulturne mreže onaj je Belisarija Malaspallija iz Splita koji je s latinskoga na talijanski preveo knjigu *O podrijetlu i slavi Slavena* Hvaranina Vicka Pribojevića.²⁹⁴

Postojao je i niz trgovačkih i obrtničkih društava koji su poslovali preko skale. U prvim danima očito su otvarana i unutar prostora carinarnice, jer je 1600. godine naređeno generalnome providuru da iz nje ukloni dvije trgovine te da se pobrine da se tamo više ne otvaraju.²⁹⁵ Paci ističe *bottegu* Hunto koja 1621. – 1627. ima dozvolu djelovanja pri skali. Bavila se preprodajom te tkanjem i bojanjem tkanina, a imala je razgranatu mrežu poslovanja koja je uključivala Veneciju, Bosnu i Apuliju.²⁹⁶ Vidimo da se obitelj Capogrosso dodatno ustalila u trgovini jer sredinom 17. stoljeća jednu *bottegu* daje u zakup Paolu Fanellu.²⁹⁷

²⁸⁶ Ibid., str. 129.

²⁸⁷ Ibid., str. 130.

²⁸⁸ Ibid., str. 130.

²⁸⁹ Ibid., str. 130.; usp. Ćiro Ćičin Šain, „Pisma Marka Kavanjina splitskog trgovca iz prve polovine XVII stoljeća“, u: *Starine* 49 (1959.), str. 105–226.

²⁹⁰ Usp. Carla Pizzol dall'Olio, *Ottavio dall'Olio governor delle galere da mercanzia della Serenissima*, Vittorio Veneto: Tipse, 2011.

²⁹¹ Biblioteca del Museo Correr, Venecija, *codice Cicogna* 2509/MSS III, n. 455; 1609. godina; bez preciznijeg datuma i numeracije.

²⁹² ASVe, *V Savi*, II s., b. 163, parte 7, f. 13r, 15.9.1706.

²⁹³ Biblioteca del Museo Correr, Venecija, MSS PD 567, 4.11.1670.

²⁹⁴ Renzo Paci, *La scala di Spalato*, 1971., str. 144.; Ponešto o splitskoj i zadarskoj bratovštini sv. Nikole i njezinoj likovnoj baštini vidi u: Ita Praničević Borovac, *Sveci i pomorci: umjetnička baština pomorske tematike Dalmacije pod zaštitom svetaca*, Split: Književni krug; Umjetnička akademija Sveučilišta u Splitu, 2017., str. 131–144.

²⁹⁵ ASVe, *V Savi*, II s., b. 162, 3.8.1600. in Collegio.

²⁹⁶ Renzo Paci, *La scala di Spalato*, 1971., str. 131, obrađuje *Libro contabile di bottega Hunto a Spalato dall'anno 1621 al 1627*, u: DAZd, *Općina Split*, kut. 352.

²⁹⁷ Renzo Paci, *La scala di Spalato*, 1971., str. 132.

Osim toga, iste su građanske obitelji sudjelovale u kulturnome životu. Trgovac Agostino Capogrosso, rođak nadbiskupa Markantuna de Dominisa, zabilježen je krajem 16. i početkom 17. stoljeća u poslovima na mletačkome Rialtu, a u svome splitskome domu organizirao okupljanja uglednika.²⁹⁸ Pripadnik iste obitelji bio je i slikar Marko Capogrosso (r. 1628.), učenik Mateja Ponzonija.²⁹⁹

Pogledamo li broj obrtnika, posebice onih koji koriste uvezene materijale (poput kožara, krznara i zlatara), vidimo da njihov broj i statutske odrednice o kvaliteti daleko nadilaze značaj grada i okolice te da obrt ipak cvate.³⁰⁰ Jedan kasniji rudimentaran opis splitske luke iz knjižnice venecijanskoga Muzeja Correr otkriva zabrinutost zbog živosti u splitskoj luci. Kaže da je luka 1755. godine sposobna primiti šest velikih galija i mnoštvo malih barki na vesla „koje su nalik peotama na venecijanskoj *Giudecchi*.“ Nadalje navodi da je uz dozvolu kneza na Rivi podignut velik broj dućana naslonjenih na zidine palače „koja bijaše od cara Dioklecijana“, s jednostavnim stanovima na katu koje se daju u najam raznoraznim Grcima, Židovima, Turcima i svakojakim podložnicima sultana. Uostalom, neki Marko *vivandier* (zadužen za opskrbu trgovaca živim namirnicama) monopolizirao je zanat u lazaretima i naplaćivao prevelike svote za vino, rakiju i manještre koje je prodavao.³⁰¹

Koliko god je 18. st. obilježeno smanjenim bilancama u usporedbi s onim prošlim, ipak je relaksacija mletačkih protekcionističkih politika sredinom stoljeća urodila otvaranjem više desetaka novih trgovačkih društava i trgovina u Splitu, koji će mrežu proširiti na velike luke u Ankoni i Senigaliji. U inventarima tih trgovina prisutne su najluksuznije tkanine i odjeća, što potvrđuje da je i u samome gradu postojao interes i tržište za takve proizvode.³⁰²

²⁹⁸ Grga Novak, *Povijest Splita II*, 1957., str. 111, 115, 124–127.

²⁹⁹ Kruno Prijatelj, *Umjetnost XVII i XVIII stoljeća u Dalmaciji*, Zagreb: Matica Hrvatska, 1956., str. 71–72.

³⁰⁰ Nataša Bajić-Žarko, „Obrt u Splitu od kraja XVI do 30. godina XVII stoljeća“, u: *Kulturna baština* 16 (1985.), str. 106–110.

³⁰¹ Biblioteca del Museo Correr, Venecija, *codice Dona dalle Rose* n. 305, 27.7.1755.

³⁰² Nataša Bajić, „Procvat splitske trgovine u 18. stoljeću“, u: *Baština* 32 (2004.), str. 93–108.

STRANCI I INOVJERCI

Židovska zajednica i etnolingvističke mreže

U tadašnjim sustavima društvene organizacije efikasnost, javni red i opća moralnost bili su ciljevi koje su trgovačke republike postizale putem financijskih ili legislativnih instrumenata, ali i urbanom organizacijom u širem smislu koja uključuje načine života, rada, javne rituale te ekonomske i kulturne veze s manjinama. Svaka je etno-konfesionalna zajednica u gradu bila zasebno organizirana i imala posebna prava i obveze.³⁰³ Shvaćajući vrijednost koju Židovi predstavljaju u tranzitnoj trgovini i uviđajući da može izvući određenu korist za svoju sefardsku zajednicu, Daniel Rodriga zahtijeva od Senata da dopusti naseljavanje određenog broja ponentinskih Židova, mahom rodbine i prijatelja, u Veneciju i Split gdje bi uživali osobite privilegije te, kako naglašava, dvije zajednice bile u kontaktu za boljitak skale i trgovine općenito.³⁰⁴ Zauzvrat za Židove traži slobodu kretanja i trgovine, sigurnost osoba i imovine, slobodu vjeroispovijesti (povrat židovskoj vjeri ukoliko su *Marani*),³⁰⁵ a posebno u Splitu potražuje mogućnost bavljenja bilo kakvim obrtom i otvaranje jedne banke kako će Rodriga ugovoriti s knezom. U odgovoru, ured *Cinque Savi* uviđa veliku važnost i opravdanost ovoga prijedloga te smatra da im država treba osigurati sve pravne osnove i okvir za normalan život i poslovanje.³⁰⁶ Nadalje, predlagatelji molbe smatraju kako bi uređenjem geta u Splitu Židovi uživali veću sigurnost.

Nužno je primijetiti da Senat, iako njegovo plemstvo uvođenjem splitske skale gubi stare trgovačke privilegije, uz kraće otezanje postupka uvodi poslovne i pravne okvire koje možemo jedino okarakterizirati kao „proto-kapitalističke.“ Oni podrazumijevaju sigurnost imovine i fluktuaciju robe i kapitala te boljitak države kroz privatno zapošljavanje i osobno bogaćenje koje će nadoci kao rezultat razumnog oporezivanja. Iako je ideja revolucionarna za to vrijeme, diskurs i dalje funkcionira unutar olabavljenih okvira etničkih zajednica kao nosioca prava i privilegija. Naime, navedene privilegije uživaju samo oni Židovi koje Rodrigina sefardska zajednica primi u svoje redove.³⁰⁷ Da dodatno obrazložimo, Senat u odluci jasno piše: „.... trgovački promet ovoga grada temelji svoje blagostanje i raste s prilivom ljudi kojima [grad Venecija] može pružiti priliku i mogućnost poslovanja, a s time se učvršćuje snaga njegove privrede [...]. Neizbježno je da se trgovcima osigura sigurnost života i imovine, a uz to i nekakve koristi i privilegije.“³⁰⁸

³⁰³ Usp. Donatella Calabi, *Venice and its Jews*, 2017.; Donatella Calabi, „Gli stranieri e la città“, u: *Storia di Venezia V. Il Rinascimento: società ed economia*, Alberto Tenenti, Ugo Tucci (ur.), Rim: Enciclopedia Italiana, 1996., str. 913–946.

³⁰⁴ ASVe, *Senato, Deliberazioni, Mar*, fz. 104 (*Giugno, Luglio, Agosto 1589*), 20.6.1589.; prenose: Kečkemet, *Židovi u povijeti Splita*, 1971., str. 46–49; Renzo Paci, *La scala di Spalato*, 1971., str. 133.; u prijevodu kod Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez (nastavak)“, 1966., str. 390–395; kopija se čuva u fondu *Cinque Savi*, b. 63, *supplica di Daniel Rodriguez* 20.6.1589., odobrena 27.7.1589.; više o tome i ranijim pokušajima Rodrige: Benjamin Ravid, „The first charter“, 1976.

³⁰⁵ španj. *Marrano* – svinja. Često korišten naziv za Židove koji su se pokrstili i „jeli svinjetinu“, no potajno prakticirali Judaizam.

³⁰⁶ ASVe, *Senato, Deliberazioni, Mar*, fz. 104, 26.6.1589.

³⁰⁷ Usp. Benjamin Ravid, „The Legal Status of the Jewish Merchants of Venice, 1541–1638“, u: *The Journal of Economic History* 35 (1975.), str. 274–279.

³⁰⁸ Viktor Morpurgo: „Daniel Rodriguez (nastavak)“, 1966., str. 393–395, 399–401.

Calabi upravo tu odluku Senata iz 1589. godine smatra prekretnicom u povijesti Židova u Veneciji i odnosu države prema jednoj manjini, no nju nije moguće sagledati bez uloge splitske skale.³⁰⁹ Naime, Sefardi su naseljeni u venecijanski *Ghetto Vecchio* s ciljem povećanja trgovine s Osmanskim Carstvom, no – kao što smo vidjeli, u istoj je odluci naglašeno da se dio ponentinske zajednice ima naseliti u Splitu kako bi zajedno pospješili trgovinu. U petom paragrafu odluke, koji se direktno odnosi na splitsku skalju, priznata su im sva zatražena prava i privilegije, dok god se ne sukobljavaju s legislativom grada Splita i privilegijama njegovih građana.³¹⁰

Razloge priznanja spomenutih povlastica ne treba tražiti dalje od *Discorso circa il stato degli Hebrei*, knjige koju je 1638. godine objavio venecijanski rabin Simone Luzzatto (1583. – 1663.). U njoj mletačkome rukovodstvu i široj javnosti izrazito racionalno razlaže ekonomske i socijalne koristi od židovske manjine u gradu, a splitska skala mu služi za dokazivanje teze da je za Mlečane profitabilnije da je njihova trgovina u rukama lojalnih Židova nego li Turaka; kada im je već izrazito teško osobno posloovati u turskim krajevima.³¹¹ Naime, ponentinski i levantinski Sefardi imali su izrazito razgranatu mrežu u Veneciji, njezinoj *Stato da Mar*, kao i u osmanskim krajevima. Rodriga i sam piše da su Židovi u Splitu i u mletačkome *Ghetto Vecchio* rodbina te da će im te veze pomoći pri uredovanju splitske skale.³¹² No i izuzev toga, iberski su se Židovi nastanili na osmanskome Balkanu, a trgovačke je veze bilo jednostavnije uspostaviti među sefardskim zajednicama zajedničkoga jezika i obreda prema kojima se i međudržavna granica pokazala propusnijom.

Nadalje, proširimo argument kulture, etniciteta i jezika. Prisjetimo se brojnih slučajeva kada su venecijanski službenici imali problema u pregovorima s osmanskim službenicima pa je ustanovljena praksa bila da se u takvoj situaciji ovlasti kojega dalmatinskoga plemića. Uzroke tome nužno nalazimo u nepoznavanju jezika, dok su se lokalno plemstvo i osmanski službenici bez problema sporazumijevali na nekome od južnoslavenskih idioma.³¹³ Ta, i u nizu trgovačkih izvještaja vidimo da je najveći broj trgovaca bio dio bosanske muslimanske slavenske populacije. Upravo je taj jezično-kulturni kapital pomogao mletačkome Splitu da se ustanovi prema zaleđu u jedan sustav preklapljenih mreža. Grad je bio uključen u sve mletačke političke institucije i njezinu obrambenu i trgovačku mrežu, dio je katoličke Europe, no u isto je vrijeme njegovo stanovništvo i dio jezične slavenske obitelji i koljeno trgovačke konjunktura Mediterana s unutrašnjošću Balkana. Dok Split možemo promatrati kao mjesto preklapanja kako je navedeno, njegova je židovska zajednica onaj segment koji je imao dvostruku ulogu. Gledano iz perspektive vlasti, oni vrše razmjenu i uspostavljaju veze, no sami ne poznaju ista ograničenja. Naime, ista se sefardska mreža prostire na čitavom Mediteranu od Alžira, preko Venecije do Konstantinopola i Jaffe i na nju se bez problema mogla priključiti ista obitelj bila ona u Splitu, Sarajevu ili Solunu.³¹⁴

³⁰⁹ Donatella Calabi, *Venice and its Jews*, 2017., str. 39.

³¹⁰ Benjamin Ravid, „The first charter“, 1976., str. 202.

³¹¹ Simone Luzzatto, *Discorso circa il stato de gl'Hebrei et in particular dimoranti nell'inclita città di Venetia*, Venecija: Giovanne Calleoni, 1638., f. 17r–v.

³¹² ASVe, *Senato, Deliberazioni, Mar.* fz. 104, *Giugno, Luglio, Agosto 1589*, 20.6.1589.

³¹³ Usp. Gülru Necipoğlu, „Connectivity, Mobility, and Mediterranean ‘Portable Archaeology’: Pashas from the Dalmatian Hinterland as Cultural Mediators“, u: *Dalmatia and Mediterranean: Portable Archaeology and the Poetics of Influence*, Alina Payne (ur.), Boston; Leiden: Brill, 2014., str. 313–381.

³¹⁴ Usp. Jonathan Ray, „Iberian Jewry between West and East: Jewish Settlement in the Sixteenth-Century Mediterranean“, u: *Mediterranean Studies* 18 (2009.), str. 44–65.; izrazito ilustrativan primjer povijesni je roman Marianne Birnbaum, *Dugo putovanje Gracije Mendes*, Zagreb: Antibarbarus, 2006., temeljen na istraživanjima autorice.

Dotaknimo se ukratko i organizacije života židovske zajednice u Splitu. Donatella Calabi pokazala je kako su mletački *ghetto* i grad paralelno funkcionirali i područja na kojima su se prožimali,³¹⁵ no kako Split nije imao formiran get sve do pred kraj 18. stoljeća, nužno zaključujemo da zajednice djeluju u čvršćem kontaktu ukoliko se ne govori o vjerskoj organizaciji. Naime, u Splitu nisu postojala zanatska ograničenja i monopoli nametnuti Židovima pa je postojao velik broj židovskih krojača, pekara, trgovaca i raznih zanatlija koji usporedno rade za državu, služe u obrani i sudjeluju u javnim radovima tijekom rata te paralelno prodaju košer uz ostalu hranu.³¹⁶ Zanimljivo je i da u čitavoj *Libro d' Oro*, zbirci pravnih akata grada Splita, nema posebnih odredbi za Židove.³¹⁷ Isto je tako nemoguće u pogledu splitskih Židova govoriti o politici prostora zbog nedostatka pravnih ograničenja. Kao što je spomenuto, u 17. stoljeću nije još bio formiran splitski get, iako je zasigurno došlo do grupiranja obitelji na sjeverozapadnome uglu palače gdje će on dekretom nastati kasnije. Zabilježeno je da se knezovi Giacomo Michiel (1621. – 1624.) i Pietro Bassadona (1635. – 1638.) zgražaju nad raštrkanošću židovskih obitelji po gradu i njihovo miješanje s kršćanskim pukom, a registriraju da je tada bilo tridesetak obitelji s oko 200 članova.³¹⁸ Otprilike u isto vrijeme, u doba generalnoga providura Alvisea Zorzija (1628. – 1630.) prvi se put spominje i sinagoga, koja je pak sadašnji izgled dobila pregradnjom 1728. godine.³¹⁹

U vezi s trgovinom ključna je bila funkcija židovskoga konzula pri skali, kojega je potvrdio Senat,³²⁰ a kao izvor ulaganja u trgovinu služila je banka ustanovljena 1592. godine.³²¹ Kao Rodrigin nasljednik na mjestu konzula istakao se Josip Penso koji, osim što pregovara o trgovini s Osmanlijama, špijunira gradnju bedema u Makarskoj te postiže od budimskoga paše 1636. godine obustavu trgovine s Dubrovnikom.³²² Splitski Židov Samuel Lima angažiran je kao špijun Republike u Osmanskome Carstvu tokom Kandijskoga rata 1667. godine, za što je dobio pohvalu providura Catarina Cornera te imenovanje za konzula pri skali za vrijeme providura Antonija Barbara.³²³

Splićani su, da bi se lakše priključili na tokove kapitala, ozbiljno poslovali s doseljenim Židovima. Tako plemić Jakov Papalić krajem 17. st. osniva trgovačko društvo s Mojsijem Russom, kao i obitelj Marchi s braćom Josipom i Izakom Pensom.³²⁴ Iako je njihova primarna uloga bila ona trgovačkih posrednika i trgovaca na veliko, okoristili su se i putem trgovine na malo. Kečkemet iznosi niz slučajeva iz kojih se vidi da su pristigli robu prodavali seljacima iz okolice grada. Analizirajući inventare butiga (*botteghe*) Meme Baruha, Abrama Russa te Izaka i Jakova Pense,

³¹⁵ Usp. Donatella Calabi, *Venice and its Jews*, 2017.

³¹⁶ Usp. Duško Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, 1971.

³¹⁷ Usp. Vedran Gligo; Marin Berket; Vladimir Rismondo; Ljerka Šimunković (prev. i prir.), *Zlatna knjiga grada Splita*, Split: Književni krug, 1996.

³¹⁸ Duško Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, 1971., str. 58.

³¹⁹ *Ibid.*, str. 95 – 96.

³²⁰ *Ibid.*, str. 88.

³²¹ *Ibid.*, str. 72; Grga Novak, *Židovi u Splitu*, 1920., str. 20.

³²² Grga Novak, *Židovi u Splitu*, 1920., str. 21–23; Duško Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, 1971., str. 67.; Radovan Samardžić, *Veliki vek Dubrovnika*, Beograd: Prosveta, 1983., str. 62–69.

³²³ Grga Novak, *Židovi u Splitu*, 1920., str. 25; Duško Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, 1971., str. 68. Autori ga nazivaju Samuel Lima što valja razmotriti jer tri dokumenta: ASVe, *V Savi*, II s., b. 26, *Consoli Veneti in Levante*, 15.1.1670. (1671.); 11.6.1672. (i odgovor), nazivaju ga Cima i izražavaju nezadovoljstvo jednostranom odlukom Antonija Barbara o njegovome namještenju.

³²⁴ Grga Novak, *Židovi u Splitu*, 1920., str. 28–29; Duško Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, 1971., str. 63.

isti autor razlaže da se u Splitu razvila živahna proizvodnja i trgovina odjevnih predmeta i za osmanske podanike koji su pristizali u grad. Među raznom robom proizvode se seljačke kape i one optočene uvezenim krznom (*capize di panno nero; capice a fioretto; scaffie; berette con martore*), ječermice (*jacerme*), dimije (*dimie*); posebice zanimljive one s utkanim imenom Alaha.³²⁵ Uostalom, značajno je da im je u Splitu bilo dozvoljeno trgovanje živežnim namirnicama (inače zabranjeno u europskim gradovima zbog straha od trovanja) koje su jeftino uvozili, zbog čega su cijene prehrambenih proizvoda širokom pučanstvu bile nešto prihvatljivije.³²⁶

Treba primijetiti da sefardski Židovi u Splitu nisu bili pridošlice, već su tu živjeli i ranije. Senat priznaje povlastice zajednici čiji su članovi već bili iskazali umješnost u dalmatinskoj trgovini, što možemo pratiti već od 1527. godine kada mletački Senat splitskim Židovima priznaje određene povlastice za bavljenje trgovinom i obrtom.³²⁷ Ipak još jednom treba naglasiti da ovaj relativno liberalan mletački i posebice splitski pristup podrazumijeva selektivnu toleranciju ograničenu na one aspekte koje država smatra da njoj odgovaraju. Sefardski Židovi bili su u nešto povlaštenijem položaju od aškenaskih, a ni jedni ni drugi nisu nigdje mogli posjedovati nekretnine da se stalno ne nastane. Nadalje, čak i bez geta, njihove unajmljene kuće i religijski objekti bili su strogo određeni, a u skoro svim aspektima osim medicine i levantinske trgovine građani su drugog reda. Get je u Splitu ipak ustanovljen nakon papinskog *Edikta o Židovima* (1775.) i mletačke uredbe *Ricondotta* (1777.), da bi dolaskom francuske uprave 1805. godine bio posve ukinut zajedno sa svim posebnim odredbama za Židove.

³²⁵ Duško Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, 1971., str. 74.

³²⁶ Grga Novak, *Židovi u Splitu*, 1920., str. 30–40; Duško Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, 1971., str. 77–78.

³²⁷ Duško Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, 1971., str. 29; prema: Biblioteca del Museo Correr, Venecija, *Inquisitorio agli Ebrei – Codice Dona*, b. 20.

Osmanski podanici i funkcije splitske skale

U periodu formiranja splitske skale može se pratiti intenziviranje udruživanja osmanskih podanika u Veneciji. Vijeće Desetorice (*Consiglio dei Dieci*) 1574. godine na poticaj Grka Francesca Dimitrijevića Lettina (prva žena mu je Kliškinja Margareta) razmišlja o formiranju fondaka u kojem bi obavezno morali odsjedati svi muslimani koji dolaze u Veneciju – osmanski kršćani oslobođeni su sličnih restrikcija. Za tu je ulogu 1575. godine preuređena gostionica Anđelo kod crkve Svetoga Mateja na Rialtu, odakle je 1621. odlučeno da se presele u novi fondak na Canal Grande. Također, ustanovljenjem fondaka nastupila je zabrana Venecijancima da trguju izravno u Splitu kako bi „Turci i njihovi podanici sami dolazili trgovati u ovaj grad [Veneciju]“.³²⁸ Važno je reći da je zabrana zaobilazna upošljavanjem trgovačkih agenata.

Morfologija i zatvorenost i prvih dviju zgrada splitske skale mogu se pratiti unutar općih mletačkih odredbi prema prostorima namijenjenima strancima drugih religija. Bilo je nekoliko razloga zašto ih je bilo potrebno djelomično izolirati od domicilnoga pučanstva. Naime, smatrani su eventualnom opasnošću za katolički javni moral i poticateljima glasina koje bi mogle pozvati na neposluh. Vladao je strah da njihovi običaji mogu potaknuti na zaneramarivanje i napuštanje onih katoličkih, eventualno herezu i apostaziju posebice žena i mladih ljudi. Legitimnijim se pokazalo pitanje špijunaže. Naime, Mlečani su se redovito koristili ušima i očima židovskih trgovaca u Osmanskome Carstvu, pa su se htjeli osigurati od istoga na svome terenu. Nadalje, strani su trgovci prodavali proizvode koji su se carinili po posebnim tarifama, ovisno odakle su došli i čime raspolažu, a osim toga u graničnim je područjima trajno postojao strah od zaraze. S druge strane, zbog netolerancije domaćega pučanstva, trebalo je zaštititi i strance.³²⁹

Sagledajmo primjer pregradnje palače Pesaro iz 13. stoljeća u *Fondaco dei Turchi* na Canal Grande kod crkve *San Stae* koji je trebao pružiti maksimalnu udobnost gostima, a sigurnost (odnosno odvojenost) Venecijancima. Iako su se rasprave o toj poziciji vodile još od 1608. godine, tek su 1621. donesene 33 točke po pitanju kako zgradu treba urediti za osmanske trgovce.³³⁰ Bilo je nužno zatvoriti sve ulaze osim jednoga, a prozore zazidati ili postaviti visoko i osigurati rešetkama i drvenim panelima kako bi se spriječio ne samo nenadziran ulazak već i čin promatranja. Postojala je i unutarnja separacija. Naime, u jednome su krilu stanovali Albanci i Bosanci, dok su trgovci iz Azije i Konstantinopola odsjedali u drugome krilu. Sve je bilo pod nadzorom čuvara koji je stanovao odvojeno. Sagrađen je dodatan zid prema *Canal Grande*, a njegova su se vrata otvarala tek za utovar i istovar robe. Noću je *Fondaco* bio zaključan, dok je

³²⁸ Michela dal Borgo, „Le Corporazioni di Mestiere Veneziane e le Attività Economico-Commerciali delle Nation Foreste: Ebrei, Turchi, Tedeschi, Greci e Armeni“, u: *Mediterranean world* 16 (2001.), str. 183–195 (188–189).

³²⁹ Usp. Paolo Preto, *Venezia e i Turchi*, Firenca: G.C. Sansoni, 1975; Giuseppina Minchella, *Frontiere aperte: Musulmani, ebrei e cristiani nella Repubblica di Venezia (XVII secolo)*, Rim: Viella, 2014.

○ problemima bliskog kontakta u Dalmaciji usp. Josip Vrandečić, „Had an Ottoman combatant any chance to win the love of the daughter of the rector of the Dalmatian town Zadar? (Islam in Ottoman Dalmatia in the 16th and 17th century and its coexistence with the Christian world of neighboring Venetian Dalmatia)“, u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 33 (1994.–1995.), str. 163–184.

³³⁰ Paolo Preto *Venezia e i Turchi*, 1975., str. 133; Donatella Calabi, „Stranieri nella capitale della Repubblica Veneta nella prima età moderna“, u: *Mélanges de l'École française de Rome. Italie et Méditerranée* 111/2 (1999.), str. 721–732 (728).

po danu bio zabranjen pristup ženama i mladim ljudima. Nužno je bilo odvojiti infrastrukturu i usluge od onih gradskih pa je tako organizirana zasebna vodoopskrba, odvoz smeća, opskrba namirnicama i sl.³³¹

Primjer posebno ograničene regulacije manjina je Zadar, gdje je židovskim trgovcima redovito zabranjen pristup, a osmanskim su posjetiocima kroz 16. stoljeće nametane stroge restrikcije pa su s gradom smjeli poslovati na položaju izvan zidina zvanome *San Marco*. Tamo su im uređeni smještaji i na tome je mjestu 1782. podignut lazaret (sl. 10).³³² U Šibeniku je uređen poseban perimetar za osmanske trgovce – tzv. *Seraglio*.³³³ Dubrovnik je slično postupao kao i Venecija. Naime, i danas postojeće zgrade dubrovačkih lazareta bile su tek dio cjelovitije promišljenoga građevnoga kompleksa koji je uključivao ograđeni perimetar, tzv. Tabor (*Bazzaro*) s bazenom za kupanje stoke povrh kojeg je bio han za smještaj konja, dok su objekti za trgovce izašle iz karantene bili uz priorov stan pored gradskih vrata (sl. 46). Do perimetra se pristupalo pothodnikom ispod ceste na Pločama kako ne bi došlo do kontakta.³³⁴

Obratimo posebnu pozornost na tri ranije obrađena dokumenta: Pravilnik lazareta u 33 točke Andree Reniera (prilog 3),³³⁵ providura za zdravstvo iz 1610. godine, potom iscrpni opis unutrašnjosti skale iz 1719. (prilog 4) te inventar iz 1751. koji su sastavili prior Bernardo Bazzioli i gradski blagajnik Carlo Antonio Passetti.³³⁶ Prvi, iako stavlja naglasak na one mjere koje će pospješiti raskuživanje i zaštititi grad te onemogućiti krijumčarenje, jasno zabranjuje bilo kakvu prisnost između zaposlenika i trgovaca, a posebno nenadzirane odnose među korisnicima.³³⁷ U naredžbama materijala prilikom gradnje nalazi se velika količina panela od ariša i rešetki koji su, kao i na *Fondaco dei Turchi*, služili zatvaranju otvora i preprečavanju komunikacija. Istome dodatno svjedoči inventar iz 1751. u kojemu Passetti pažljivo provjerava svaku bravu, lanac i lokot te stanje panela za separaciju – u svim građevinama skale.³³⁸ Vratimo li se opisu iz 1719. vidjet ćemo da se se prva dva dvorišta skale nazivaju Generalat i carinarnica (*Dogana*) te da ne služe raskuživanju već naplati carina i smještaju onih koji su karantenu prošli ili je nisu trebali ni proći.³³⁹

Uostalom, kao što se vidi u poglavljima o gradnji, najraniji dokumenti s kraja 16. stoljeća najstariju građevinu jasno nazivaju *Doganom*. Prvotni Rodrigin plan i jest bio, kako izvještava knez Loredan,³⁴⁰ da se sagradi carinarnica čija će zarada omogućiti postepenu gradnju ostalih

³³¹ Usp. Donatella Calabi, „Magazzini, fondaci, dogane” u: *Storia di Venezia 2. Il Mare*, Alberto Tenenti; Ugo Tucci (ur.), Rim: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1991., str. 802–807; Ennio Concina, *Fondaci*, 1997., str. 236–246.

³³² Viola Carini, „I lazaretti della Dalmazia veneta”, 2004., str. 234. Autorica primjećuje da je u zadarskome lazaretu iz 1610. „olako shvaćena separacija” time što je po danu građevina bila potpuno otvorena; tome je vjerojatno tako jer se nije radilo o lazaretu, već građevini koja bi se radije mogla shvatiti kao fondak ili badžana. John Tolan; Henry Laurens; Gilles Veinstein, *Europe & the Islamic world: A history*, New Jersey: Princeton University Press, 2013., str. 228.

³³³ John Tolan, Henry Laurens, Gilles Veinstein, *Europe & the Islamic world*, 2013., str. 228.

³³⁴ Usp. Lukša Beritić, „Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku II”, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12* (1960.), str. 61–67; Ante Milošević (ur.), *Lazareti u Dubrovniku*, 2018., str. 15–19; 112; 187–189.

³³⁵ ASVe, *V Savi*, II s., b.162, 1.8.1610.

³³⁶ ASVe, *Provveditori e sopravveditori alla sanità*, b. 452, 22.6.1719.; b. 391, 18.11.1751.

³³⁷ Izgleda da su bile raširene kartaške igre i druženja u alkoholoziranim stanjima što bi dovodilo do širenja svakojakih priča. U predvečerje nakon Zdravo Marije, sve su se prostorije zaključavale.

³³⁸ ASVe, *Provveditori e sopravveditori alla sanità*, b. 391, 18.11.1751. Carlo Antonio Passetti

³³⁹ ASVe, *Provveditori e sopravveditori alla sanità*, b. 452, 22.6.1719.

³⁴⁰ ASVe, *Collegio, Relazioni*, b. 72, 1580.; Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez”, 1962., str. 221–223.

dijelova. Kasnije, kada je uvedena karantena, za carinarnicu je namijenjena nova zgrada sličnoga oblika, a stara je prenamijenjena u *Lazzaretto Vecchio* (stari lazaret). Napokon, prilikom gradnje skladišta sa sobama na katu za smještaj raznih trgovaca pristiglih iz Venecije, providuru je jasno naloženo da pazi da se ne miješaju kršćani, židovi i muslimani.³⁴¹

Donatella Calabi primijetila je finu separaciju između određenih dijelova skale u njezinoj cjelini. Iako tek šturo opisuje tlocrtnu raspodjelu, a sve infrastrukturne investicije u *Stato da Mar* smatra „kontrolom teritorija“, ipak uviđa da je skala podijeljena u tri dvorišna sklopa (re-cinkta) lazareta i slobodno dvorište nazvano *del forno* (od peći; misli se na carinarnicu) između kojih stoji priorov stan za dodatan nadzor i separaciju.³⁴² Pri pravilnome čitanju forme građevina splitske skale potrebno je osvrnuti se na njezin rad pri proučavanju trgovačkoga funkcioniranja i kontrole manjina u Veneciji. Tome su služile građevine poput fondaka, carinarnica i državnih skladišta (fontika).³⁴³ Stoga je nužno splitsku skalu sagledati unutar navedenih arhitektonskih formi kojima se Republika služila u kontroli trgovine i kretanja.

Fondak odnosno arapski *funduq* (arap. skladište) vuče podrijetlo od *pandokeiona* (grč. koji prihvaća svakoga) koji je u antici bio najobičniji privatni hostel. U srednjem je vijeku u Egiptu i Siriji prilagođen u sustav građevina namijenjenih kontroli stranaca i njihove trgovine. Svi europski kršćani, trgovci i hodočasnici, bili su obvezni ostajati u svojim fondacima na Levantu koji su bili dodijeljeni na nacionalnoj bazi. U Aleksandriji su postojali fondaci Mlečana, Đenovežana, Katalonaca, Francuza i ostalih. Odatle se proširio čitavim Sredozemljem, gdje je pak prenamijenjen u sustav kontrole određene robe od državnog interesa poput živežnih namirnica, svile i soli. Jedino je u Veneciji zaživio arapski model kontrole stranaca ustanovljenjem *Fondaco dei Tedeschi* 1220-ih pored mosta na Rialtu.³⁴⁴ Za razliku od arapskih *funduqa*, u njemu su morali odsjedati isključivo njemački trgovci (ne i ostali posjetitelji) i nisu mogli ići na jug čime ih je Venecija odvojila od ostalih mediteranskih tržišta. Dolaskom Osmanskoga Carstva, obveza ostajanja Europljana u *funduqu* većim je dijelom ukinuta, a trgovcima je na raspolaganju bio han – ukoliko su to željeli. Kako je dokazala Olivia Remie Constable, *funduq* i han danas je nemoguće razlikovati, iako su suvremenicima predstavljali različite građevine (vjerojatno zbog sitnih funkcionalnih razlika). Što se tiče forme hana i *funduqa*, bilo bi jako nezahvalno svesti je na arhitektonsku tipologiju s obzirom na tisućljetno postojanje sličnih objekata između Indije i Španjolske, kršćanstva i islama, urbanih i ruralnih, javnih i privatnih, s ovim i onim funkcijama unatoč zajedničkom podrijetlu. Ukoliko su služili trgovini i smještaju trgovaca i njihove robe, funkcija je uvjetovala učestalije korištenje općih rješenja poput unutarnjih dvorišta, skladišta u prizemlju i soba na katovima. S obzirom na robu koju su čuvali, gotovo su uvijek imali jedan nadziran ulaz, male vanjske prozore i zid, a noću bi bili zaključani.³⁴⁵ Na slučaju venecijanskog *Fondaco dei Turchi* u kojem su morali odsjedati svi muslimani, taj je sigurnosni i izolacijski aspekt dodatno naglašen s obzirom da je bilo potrebno postići odvojenost od grada, čime se ovo rješenje približava onome

³⁴¹ ASVe, *V Savi*, I s., b. 142, f. 163r, 28.11.1609. *Spalato per la fabrica dei lazzeretti*.

³⁴² Donatella Calabi, „Le basi ultimarine“, 1991., str. 867, 872.

³⁴³ Usp. Donatella Calabi, *The Market and the City*, Aldershot: Ashgate, 2004.; Donatella Calabi; Derek Keene, „Exchanges and Cultural Transfer in European Cities, 1500–1700“, „Merchants’ Lodgings and Cultural Exchange“, u: *Cities and Cultural Exchange in Europe, 1400–1700*, Donatella Calabi; Stephen Turk Christensen (ur.), Cambridge: Cambridge University Press, 2007., str. 286–348.

³⁴⁴ Sadašnja zgrada podignuta je 1505.–1508. Temeljito je rekonstruirana više puta i danas je u njoj smještena robna kuća Benetton.

³⁴⁵ Usp. Gabriel Mandel, *I caravanserragli turchi*, Milano: Lucchetti Editore, 1988. Ennio Concina, *Fondaci*, 1997; Olivia Remie Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World*, 2003.

židovskoga geta.³⁴⁶ *Fondaco dei Turchi*, zajedno s *Fondaco dei Tedesci* te fonticima za žito i ostalu robu, nastao je iz zajedničkog arhetipa pa se najčešće radilo o četverokutnim građevinama s unutarnjim dvorištem prema kojemu su otvoreni, sa reduciranim otvorima prema gradu i kontroliranim ulazima te posebnim hodnicima i unutarnjom separacijom prostorija od kojih su zajednički prostori nadzirani. Roba se pohranjivala u skladištima u prizemlju, gdje su se dogovarali i poslovi u dvorištu. Jednostavni su smještajni prostori na katovima povezani hodnicima i trijemovima, dok bi čitav kompleks bio opremljen infrastrukturom i uslugama odvojeno od urbane strukture, s posebnom upravom. Nadalje, praktičnost je zahtijevala da se takvi objekti nalaze na obali kako bi ukrcaj i iskrcaj robe bio lakši. Po tlocrtnoj longitudinali nailazimo na tripartitnu podjelu (riva – unutarnje dvorište – spremišta i sobe) koja je omogućavala preuzimanje robe, njenu kvalitativnu i kvantitativnu kontrolu te naposljetku pohranu.³⁴⁷ Složenost venecijanske urbane strukture i kvantiteta trgovine naprosto nisu dopuštali objedinjavanje funkcija, pa se trgovina vršila tako da bi se prvotno, nakon raskuživanja u lazaretu, roba pregledavala i carinila na *Punta della Dogana*. Potom bi sa stranim trgovcima bila smještena u pripadajući *fondaco* te bi do krajnjega korisnika dolazila, nakon otkupa, preko tržnica na Rialtu.

No, u Splitu kao jednome pokrajinskome gradu, izrazito je racionalno bilo objedinjavanje uloga na jednome mjestu, u sekvenci. Upravo na dvije najranije građevine sklopa splitske skale može se pratiti takav pristup organizaciji prostora, kao i poslovanja. Nakon dovršetka čitavog sklopa 1631. prva i druga građevina zajedno su služile carinjenju, skladištenju, smještaju trgovaca (mahom muslimana i židova), stanovanju priora i osmanskog *emina*. Nadalje, u *Dogani* možemo zamisliti atmosferu jednoga fondaka ako se sjetimo odluke o uklanjanju dviju trgovina koje su se tamo nalazile.³⁴⁸ Primijetimo li da dva dvorišna sklopa dijele tlocrtni oblik i morsko pročelje flankirano dvjema kulama vjerojatno su planirane zajedno već 1588. godine, kao carinarnica/fondak – lazaret s dva dvorišta komplementarnih, no različitih funkcija o čemu više u sljedećem poglavlju. Sjetimo se da Bartolomeo Galese dolazi 1593. s tlocrtom obaju sklopova u ruci. Kada nakon kuge 1607. godine dolazi do novoga promišljanja prostora i njegovoga funkcioniranja, nakratko će doći do dodatnih preoblika i strože separacije, a do konačnoga će se rješenja doći gradnjom sklopa lazareta na istoku čija je forma prikladnija raskuživanju. Kako je pokazao Paolo Morachiello, lazareti moraju udovoljavati sljedećim funkcijama: očuvanju i kontroli robe, separaciji ljudi, olakšavanju logistike, a zbog teorija o *mijazmi* kao izvoru zaraze nužno je da su izloženi kolanju zdravoga zraka.³⁴⁹ Najzapadniji sklop (Generalat) sa svojim zatvorenim skladištima, katovima na svim stranama, bez obuhvatnih trijemova i smješten najbliže luci i gradu nikako ne bi bio povoljan za dekontaminaciju. Onaj najstariji sklop, uska dvorišta no rastvorena prizemlja i bez katova na sjevernoj i južnoj strani to je mogao biti tek granično i privremeno.

Osvrnemo li se na funkcioniranje mletačkih institucija, situacija postaje tim jasnija. Naime, svi lazareti Mletačke Republike pod upravom su Ureda za zdravstvo (*Provveditori alla sanità*). Prisjetimo li se faza gradnje splitske skale vidjet ćemo da Ured za trgovinu (*Cinque Savi alla mercanzia*) financira gradnju svih građevina u sklopu skale, no razvidno je da nakon dovršet-

³⁴⁶ To je utvrdio Benjamin Ravid, „The Religious, Economic and Social Background and Context of the Establishment of the Ghetti of Venice“, u: *Gli Ebrei e Venezia*, Gaetano Cozzi (ur.), Milano: Edizioni Comunità, 1987., str. 212–259.

³⁴⁷ Donatella Calabi, „Magazzini, fondaci, dogane“, 1991., str. 790–806.

³⁴⁸ ASVe, *V Savi, II s.*, b. 162, 3.8.1600. in Collegio.

³⁴⁹ Paolo Morachiello, „Howard e i Lazzaretti“, 1979., str. 159.

ka Ured za zdravstvo upravlja tek dvorištima istočno od (Rodrigine) carinarnice. Kada ured *Cinque Savi* nakon dovršetka nastavlja slati novac, čini to samo za carinarnicu, skladišta i luku. Pravilno čitanje projekta splitske skale u hrvatskoj literaturi onemogućavao je lokalno uvriježen naziv – lazaret, a tek sagledavanjem talijanske literature o mletačkome trgovačkome funkcioniranju njezina arhitektonska forma postaje jasnija.

Važno je znati da Venecija ipak nije monopolist na Jadranu, unatoč vlastitim ambicijama. Osim Dubrovčana i Ankonitanaca te pokojega hrvatskog trgovca s habsburškoga sjevernoga Jadrana, u mediteransku se trgovinu od 17. stoljeća sve snažnije uključuju Englezi, Nizozemci i Francuzi.³⁵⁰ Stoga je bilo potrebno, osim konkurentskim cijenama, trgovce namamiti prihvatljivim smještajem i „sitnim luksuzima“, što otvara mogućnost za proučavanje sustava na bazi reciprociteta.³⁵¹ Naime, u Splitu te potom i u venecijanskome *Fondaco dei Turchi*, trgovcima se izlazilo u susret opremanjem prostora *alla turca*, namještajem na kakav su navikli kući. Jedan od takvih su *tavolati* (mletački *tavolazzi*) – povišene površine od daske na koje su se stavljale prostirke za spavanje. I različite su prehrambene navike uvjetovale drugačiju opskrbu.³⁵² Zanimljivo je da je u venecijanskome fondaku postojala i jednostavna džamija, opremljena prostirkama za molitvu i tepisima s istočnim zidom ispisanim stihovima iz Kurana koji je služio kao orijentir prema Meki (*qibla*).³⁵³ Pred džamijom nalazilo se predsoblje opremljeno vodom za abluciju (*abdest*). U Splitu ne nalazimo slične prostore, no oni u načelu nisu bili ni potrebni. Islam nema isti odnos prema religijskom prostoru i njegovoj svetosti kao kršćanstvo, i džamijom u duhovnom smislu postaje bilo koji prostor u kojemu se odvija molitva. Ipak, „specifične potrebe Turaka“ za vodom i čistoćom više su puta naglašene u pismima *Cinque Savi* prilikom gradnje kao i u spomenutoj žalbi trgovaca iz 1609. godine. Prigodom formiranja *Fondaco dei Turchi* za mišljenje je upitan prior splitskoga lazareta Valutello pa su očigledno splitska iskustva korištena i u oblikovanju ostatka mletačke trgovačke infrastrukture.

³⁵⁰ Usp. Maria Fusaro, *Political Economies of Empire*, 2015.

³⁵¹ Saznanja o reciprocitetu između institucije *Cinque Savi* i stranih zajednica i trgovaca u Veneciji bi u najskorije vrijeme trebao pružiti doktorat povjesničarke Tamsin Prideaux sa Sveučilišta u Edinburgu.

³⁵² Ljerka Šimunović, „Prehrana osmanskog izaslanika Omer-bega Babića i njegove pratnje u splitskom lazaretu“, u: *Grada i prilozima za povijest Dalmacije* 16 (2000.), str. 287–315.

³⁵³ Agostino Sagredo; Federico Berchet, *Il Fondaco dei Turchi in Venezia: studi storici ed artistici*, Milano: Giuseppe Civelli, 1860., str. 68.

39 – 41. Jean Baptiste van Moer, Scene iz lazareta, 1858.

PITANJE TIPOLOGIJE

Tek kada je funkcija do kraja razriješana može se početi razmišljati o arhitektonskome rješenju koje je kao primjereno odabrano za zadanu namjenu. Uže shvaćeno, splitsku skalu čine lazaret, carinarnica i fondak. Pritom je jasno da postoje dva pristupa: dva centralna dvorišna sklopa i tri longitudinalna. Dva najranija sklopa polivalentni su objekti koji su i u prvim svojim godinama služili prvo smještaju, kontroli robe i carinjenju, a potom i karanteni. Bilo koji od dva dvorišna sklopa morao je uz manje prilagodbe vršiti bilo koju od tih funkcija. Osvrne li se na naručiteljsko djelovanje ureda *Cinque Savi* iste te 1588. godine, može se doći do određenih zaključaka o podrijetlu i pripadnosti arhitektonske tipologije primijenjene u Splitu. Uz splitsku skalu kao najveći projekt, *Cinque Savi* naručuju i dva gotovo identična lazareta na Krflu (sl. 45) i Zakintosu za grčke i židovske trgovce koji su prelazili obližnju granicu.³⁵⁴ U oba slučaja radi se o kvadratnom perimetru koji je ograđen visokim zidom s prostranim unutarnjim dvorištem podijeljenim pregradama u segmente. Dva nasuprotna krila građevine prostiru se uz cijelu dužinu zida, dok su priorat i crkva bili u drugoj nasuprotnoj osi, široki trećinu vanjskog ogradnoga zida. Dvije kule dijagonalno su raspoređene na vanjskom perimetru. Visoki zid i kule daju im vojni karakter koji je naglašeniji nego na *Lazzaretto Vecchio* i *Nuovo* u Veneciji koji su nastali preoblikom i dogradnjom samostana na zasebnim otocima.³⁵⁵ Naime, lazareti kao nezavisan arhitektonski tip razvili su se iz samostanske i vojne arhitekture jer su ti objekti u slučaju epidemije najčešće korišteni kao hospiciji za oboljele. Imali su objektivne arhitektonske kvalitete korisne za provođenje karantene i skrb o oboljelima. Bili su dovoljno veliki s brojnim standardiziranim prostorijama, izolirani od okoline smještajem, zidovima i visoko postavljenim malim i malobrojnim vanjskim otvorima. Klaustri i dvorišta omogućavali su unutarnju orijentaciju građevine i ventilaciju potrebnu za dezinfekciju, a bunari odvojenu vodoopskrbu. Crkva ili kakva kapela zadovoljavala je izoliranima duhovne potrebe i oboljelima pružala nadu u spas zagovorom. Suvremenici su lazarete često opisivali kao pobožna utočišta, (samostanske) vrtove, ali i dvorce.³⁵⁶ Ova zadnja osobina zadržat će se u određenju lazareta kao bedema, odnosno bastiona zdravstva – *baluardo di sanità*.³⁵⁷ Dva lazareta u Veneciji teško su mogla biti korištena kao model za kasnije realizacije jer su nastali kroz dug vremenski period bez jasne arhitektonske ideje – brojnim rušenjima, promjenama i dogradnjama. Jasne reminiscencije na vojnu arhitekturu moguće je vidjeti na novim, namjenski građenim lazaretima u Genovi (*Foce*, 1522. – 1532.; 1576.) i Veroni (*San Pancrazio*,

³⁵⁴ Prilagođeno svrsi, oba lazareta imala su pravoslavnu crkvu. Usp. Viola Carini Venturini, *I lazaretti delle Isole Ionie*, u: *Rotte mediterranee e baluardi di sanità*, Elena Vanzan Marchini (ur.), 2004., str. 250–263; Katerina Konstantinidou, *Lazzaretti veneziani in Grecia*, 2015.

³⁵⁵ Slični monastičkom ambijentu su i dva lazareta iz Brescie: San Bartolomeo (c. 1438, rekonstruiran 1479.–1480.) i onaj u obližnjemu mjestu Salò (1484–1551), lazaret u Bergamu (1504.–1583.), kao i svi dubrovački lazareti prije onoga na Pločama. Jane L. Stevens, *Plague Hospitals*, 2012., str. 21, 61–66.

³⁵⁶ Jane L. Stevens, *Plague Hospitals*, 2012., str. 46, 54–61, 71. Bolnice, koje postoje znatno dulje od lazareta, izravno će preuzeti formu samostana.

³⁵⁷ Mnogi će lazareti biti kasnije prenamijenjeni u vojne funkcije jer kao što je vojna građevina bila prikladna za lazaret; vrijedilo je i obrnuto. Usp. Vincenzo Martines, „La trasformazione strategica dei lazaretti: da baluardi di sanità a fortificazioni militari“, u: *Rotte mediterranee e baluardi di sanità*, Elena Vanzan Marchini (ur.), 2004., str. 183–189. U Veroni, Splitu i ostalim lazaretima za dvorišne se sklopove koristi vojni pojam recinkt – *recinto*. I tokom Covid-19 epidemije vojna je terminologija učestalo korištena: prva crta obrane, vojnički režim, bitka za živote, oboružati se/boriti se protiv virusa.

1549. – 1551.; 1591. – 1628.). U Genovi, jednokatna zgrada s trijemovima s tri je strane okruživala dva dvorišta, dok je s četvrte, morske bio visok dvostruki zid (sl. 44). Na morskom pročelju nalazimo izvorno dvije, a nakon kasnijih pregradnji tri kule.³⁵⁸ Na mletačkom teritoriju najpoznatiji namjenski građen lazaret onaj je Svetoga Pankracija u Veroni (sl. 43, 44) kojega je Giorgio Vasari (1511. – 1574.) atribuirao Micheleu Sanmicheliju (1484. – 1559.).³⁵⁹ Verona je karika koja veže mletačka rješenja lazareta za *Stato da Mar* i fortifikacijsku arhitekturu, tim više što je funkcija tamošnjeg lazareta bila izolacija osumnjičenih građana i pridošlih trgovaca, a ne briga za oboljele. Ušao je u funkciju nakon prve građevne faze završene 1551. godine (sl. 42) Tada se radilo o građevini pravokutnog tlocrta sa sobama i arkadnim trijemom raspoređenima u tri prizemna krila oko dvorišta. Na četvrtoj je strani bio visok zid, a drugi je zid dijelio dvorište na dva pravilna odjeljka – svaki sa svojim bunarom. Na crtežu pročelja prema rijeci Adige iz druge polovice 16. stoljeća koje donosi Lia Camerlengo vidi se da su ga tada flankirale dvije kule, no one su korištene kao apartmani boljestojećih osoba u karanteni.³⁶⁰ Nikakvu obrambenu funkciju nije imala ni sveprisutna krenelacija (ophoda nema) čija je svrha bila samo da sakrije dimnjake. Pritom visoko postavljeni prozori podsjećaju na puškarnice (usp. sl. 12, 33, 49). Prilikom prilagodbe i dovršetka projekta nakon 1591. godine građevina je bitno produžena, na ostalim uglovima sagrađene su kule, a usred dvorišta kapela. Građevina je bila okružena uskim opkopom koji također nije služio obrani već za kanalizaciju iz zahoda i sudopera. Unatoč tome nikada nije pokriven.³⁶¹ Jane Stevens već je primijetila sličan arhitektonski pristup na lazaretu na Krfu.³⁶² Tu sličnost valja proširiti na Zakintos i Split, a iste će se karakteristike zadržati i u 18. stoljeću gradnjom lazareta u Herceg-Novom i Argostoliju na Kefaloniji.³⁶³ S obzirom da je splitska skala bila smještena tik uz grad i osigurana stražom Poljičana, nije se žurilo s dovršavanjem tamošnjih kula ni dugo nakon što su ostali prostori bili u uporabi, a barem od 18. stoljeću u njima su se nalazile sobe veće kvalitete (sl. 28; 34),³⁶⁴ kao u Veroni. Pogledamo li vedute, kule i zatvoreni zidovi s visoko po-

³⁵⁸ Anna Dagnino, „Lazzaretto di Genova“, u: *Rotte mediterranee e baluardi di sanità*, Elena Vanzan Marchini (ur.), 2004., str. 272–277.

³⁵⁹ Giorgio Vasari, *Lives of the painters, sculptors and architects*, sv. 2, London: Everyman's Library, 1996., str. 406. Tu je tezu pokušao dokazati Lionello Puppi, *Michele Sanmicheli: architetto di Verona*, Padova: Marsilio, 1971., str. 102–106. Ovdje korištene informacije iz: Lia Camerlengo, „Il lazaretto a San Pancrazio e l'ospedale della Misericordia in Bra: le forme dell'architettura“ u: *L'ospedale e la città: cinquecento anni d'arte a Verona*, Alessandro Pastore, Gian Maria Varanini, Paola Marini, Giorgio Marini (ur.), Verona: Cierre Edizioni, 1996., str. 179–191; Jane L. Stevens, *Plague Hospitals*, 2012., str. 73–75.

³⁶⁰ Zaposlenici su stanovali u pomoćnim zgradama u okolici.

³⁶¹ Sličan opkop nalazimo na lazaretu u Milanu (1488.–1513.) na kojemu je ranije primijenjeno isto četve-rokrilno rješenje prizemnih prostora s trijemom i centralnom kapelom u dvorištu, no on nije imao slične fortifikacijske karakteristike i unutarnju podjelu. U Milanu je širok opkop dozvolio otvaranje velikih prozora i na vanjskim zidovima. Opkop nalazimo i na bitno kasnijem lazaretu u Herceg-Novom (1732.) koji ima i dvije *stražarske* kule na kopnenoj strani. No kule nemaju nikakvih prozora s kojih bi se stražarilo, niti su više od ostatka sklopa.

³⁶² Jane L. Stevens, *Plague Hospitals*, 2012., bilj. 140.

³⁶³ Quim Bonastra, „Recintos sanitarios y espacios de control. Un estudio morfológico de la arquitectura cuarentenaria“, u: *Dynamis* 30 (2010.), str. 17–40 (23–25). Bonastra tvrdi da svi lazareti mletačkoga *Stato da Mar*, Dubrovnik također, dijele isti oblik „fortificiranog klaustera, sa svim svojim simboličkim značajkama“.

³⁶⁴ Niti u jednom dokumentu nije zabilježena stražarska funkcija. Jugoistočna je kula dana kapucinima 1696., a sjeveroistočna je nekad prije 1778. godine (kada to bilježi Moser de Filseck) odvojena i dodijeljena kući nekakvoga glavnoga zapovjednika (*capo maggiore*). Moser također bilježi da opskrbljivac (*vivandiere*) ima stan na najvišem katu kule carinarnice. Giovanizzio 1787. bilježi da je sjeveroistočna kula ponovno uklopljena u lazaret i da su u njoj uređene sobe.

stavljenim malenim prozorima daju splitskoj skali isti fortifikacijski karakter prisutan i na ostalim navedenim lazaretima. Iako se lazareti ne pojavljuju u tadašnjoj talijanskoj traktatistici, jedan povezan primjer moguće je naći. Njemački inženjer, arhitekt i teoretičar Joseph Furttenbach (1591. – 1667.) na tri prezentirana plana lazareta objavljena u traktatu *Architectura civilis* (1628.) smatra prikladnim na osnovnu formu klaustura dodati kule i doslovne bastione. Takva rješenja ne postoje u njemačkoj tradiciji u kojoj su lazareti bitno otvoreniji kao mjesta dobročiniteljstva i komunalne pobožnosti. Furttenbach svoje lazarete bazira na sjevernotalijanskoj tradiciji, gdje je živio i obrazovao se od 1607. do 1620.³⁶⁵ Ni kod njega oni nemaju jasnu obrambenu funkciju, a bastion ne može služiti stražarenju.

Fortifikacijski elementi ovih građevina posljedica su njihovoga razvoja iz vojne arhitekture. Arhitektonski gledano, korištenje ovih elemenata kada nemaju jasnu obrambenu ulogu jedino doprinosi monumentalizaciji građevine (što svjedoči i Dioklecijanova palača). Ovakva monumentalizacija ima za cilj prenijeti istu poruku koju prenose fortifikacije: sigurnost, ozbiljnost, nepristupačnost, snagu.³⁶⁶ Sve su to karakteristike koje mora imati jedan trgovački lazaret kao *bedem zdravstva*. U tom se kontekstu formom signalizira odvojenost vanjskog od unutarnjeg prostora, njegova izolacija, sigurnost onih unutra od krađe, a onih vani od epidemije. Grubo rečeno, ističe se sposobnost građevine i njenog naručitelja da zaštiti od bolesti, osigura trgovce i odbije potencijalne provalnike.

Vizualna je poruka uvijek otvorena interpretaciji, no forma klaustura-utvrde (parafrazirajući Stevens i Bonastru), sa specifičnom unutarnjom podjelom na dva dvorišta, veže Split s genoveškim i veroneškim primjerima koji upravo tada imaju takvu dispoziciju i vanjski izgled. U Splitu je prva podjela na dva dvorišta omogućavala korištenje prvoga sklopa za lazaret, a drugoga za carinarnicu-fondak. Pritom oba sklopa dijele tlocrtno rješenje, ali ne i elevaciju. Velika skladišta koja okružuju manje (Rodrigino) dvorište u prizemlju su potpuno otvorena arkadama (sl. 47),³⁶⁷ a krila na sjeveru i jugu većim dijelom nisu imala kat (sl. 18), koji je samo djelomično dodan 1606., 1608. i kroz 18. stoljeće. Isto tako, svi crteži prije Raughmannovog tlocrta iz 1814. pokazuju da se u njega nije moglo ući izvana, već isključivo iz ostatka skale. Takvo rješenje, iako nije idealno s obzirom na usko dvorište, omogućavalo je ventilaciju u svrhu raskuživanja.³⁶⁸ Na sljedećem dvorišnom sklopu (Generalatu) skladišta su otpočetak bitno manja i zatvorena, bez obuhvatnih trijemova i arkada, dok su katovi provedeni u cjelini pa izgleda da nikada nije ni bilo zamišljeno kao lazaret. Ono je i trebalo biti znatno veće jer je veći i opseg posla. Smješta priora, robu i ljude nakon karantene i po dolasku iz Venecije, skladišti robu koju trgovci kupuju u Splitu, sadrži carinarnicu u uredi, a tu se ugovaraju i poslovi. Kada Bartolomeo Galese 1593. dolazi s nacrtom *dogane i lazareta, onoga što je izgrađeno i onoga što se treba izgraditi, doganu* treba shvatiti kao *novu doganu* – kasniji Generalat, a lazaret je tzv. Rodrigina carinarnica, zgrada i izvorno zamišljena kao lazaret u kojoj se carinilo samo privremeno do 1600.³⁶⁹ Kako su i

³⁶⁵ Dieter Jetter, „Zur Typologie des Pesthauses“, u: *Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften*, 47/3 (1963.), str. 291–300. Dva od tri plana projekti su predloženi za Ulm. Furttenbach je 1627. objavio veliki prikaz Venecije iz zraka, a većinom je živio u Milanu i Genovi.

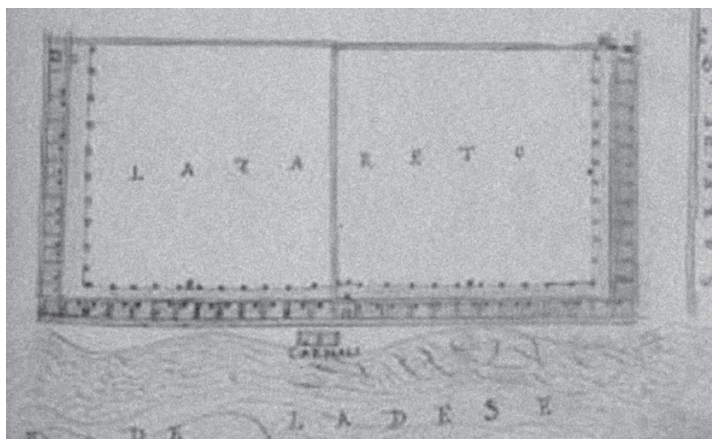
³⁶⁶ Što je za Veronu ustanovila Lia Camerlengo „Il lazaretto a San Pancrazio“, 1996., str. 180, a na *Stato da Mar* proširuje Quim Bonastra, „Recintos sanitarios“, 2010., str. 23.

³⁶⁷ Na otoku *Lazzaretto Nuovo* još stoji veliko skladište (*tezon grande*) sagrađeno 1561. i otvoreno na isti način. Jane Stevens, *Plague Hospitals*, 2012., str. 68–69.

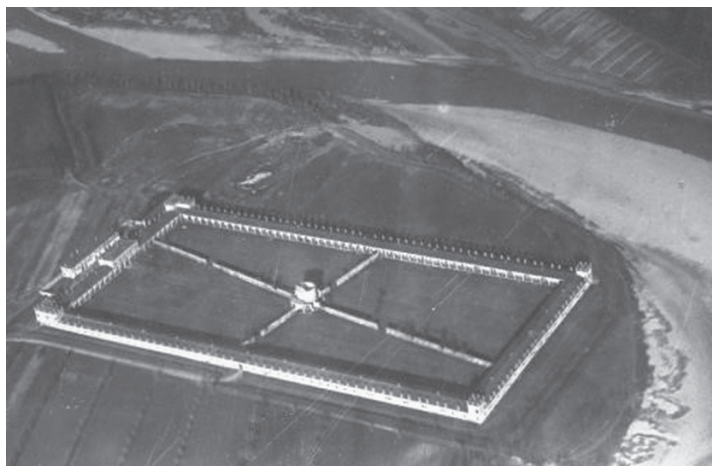
³⁶⁸ U Veroni je trijem mogao obuhvatiti čitav perimetar jer je on zaprimao 28 000 m².

³⁶⁹ Otežanom čitanju pridonosi to što su proširenja nakon 1614.–1631. ustalila izvorno privremenu ulogu carinarnice.

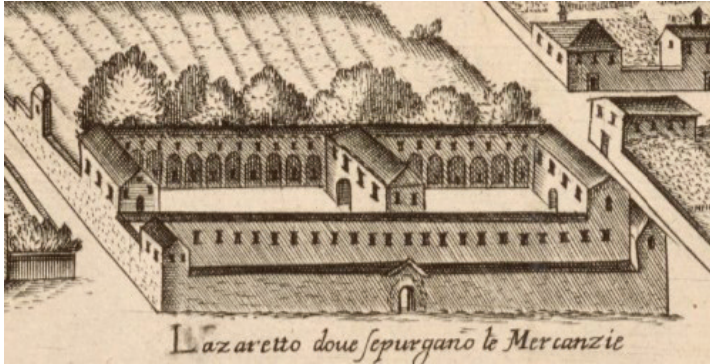
carinarnica i fondak prostori koji su trebali biti lako nadzirani, odvojeni od grada, odnosno građanki i građana te osigurani od krađe, i za njih je primjerena forma lazareta. Razlika je što te strukture ne moraju biti izložene kolanju zraka pa su izgrađeni prostori manji, zatvoreniji, a broj vanjskih otvora nešto veći. Zbog toga su, kada se gradi ostatak sklopa nakon 1614., projekti prilagođeni ventilaciji kao najvažnijem dezinfekcijskom sredstvu. Novi longitudinalni dvorišni sklopovi s krilima na sjeveru i jugu i obuhvatnim trijemovima otvoreniji su kolanju zraka, no opet flankirani kulama. Tako postoje samo dva rješenja primijenjena u Splitu, a oba su nastala iz istog izvora. Prvo je dvodijelni lazaret – carinarnica/fondak koji je otpočetka tako zamišljen i vjerno prati tadašnju tradiciju sjevernotalijanskih lazareta, a nevelike modifikacije carinarnice/fondaka (Generalata) proizvod su prilagodbe funkciji. Drugo su rješenje longitudinalna dvorišta s nasuprotnim krilima koja nastaju razvojem iste tradicije, a sličnija su grčkim i ostalim dalmatinskim primjerima, poput onoga u Dubrovniku (sl. 46) i kasnijim realizacijama u Zadru i Herceg Novom.

42. Tlocrt lazareta u Veroni, između 1551. i 1591.

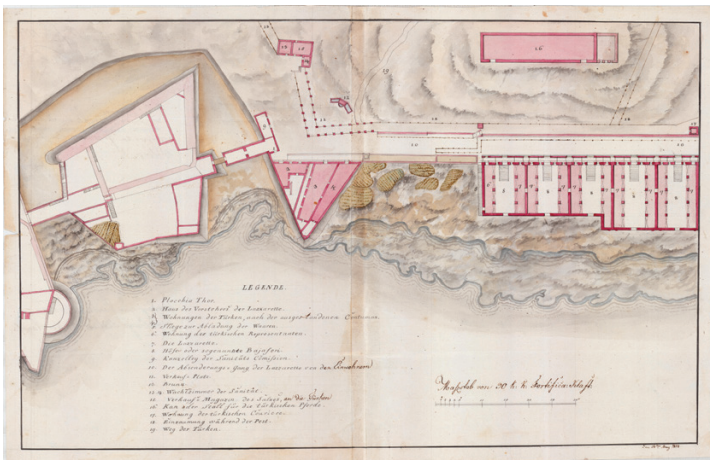
43. Fotografija lazareta u Veroni, 1930.

44. Alessandro Baratta, Lazaret u Genovi – detalj s vedute La Famosissima e Nobilissima Città di Genova, 1637.

45. Crtež lazareta na Krfu, 1724.

46. Walter Raughmann, Dubrovački lazareti, 1814.

EPILOG

Obnova za obnovom

Završetkom dugog Morejskoga rata (1684. – 1699.) Venecija se našla na pobjedničkoj strani, značajno proširivši svoj teritorij. Osim osvajanja čitavog Peloponeza, mirom u Srijemskim Karlovcima određeno je da joj pripada i Dalmatinska Zagora s granicom po liniji Knin – Vrlika – Zadvarje – Vrgorac – Čitluk u Hercegovini (tzv. *linea Grimani* ili *acquisto nuovo*). No rat je trajao dugih 15 godina i za to vrijeme na skali se nije poslovalo, a osim toga njezine građevine služile su stanovanju vojnika i izbjeglica po naređenju admirala (*Capi da Mar*). U skladu s nekoliko izvještaja o poslijeratnome stanju skale, sve je to dovelo građevinu u ruševno stanje. Krova nije bilo, cisterne i prolazi bili su ruševni, sobe i skladišta neupotrebljivi, a urušio se i dio vanjskoga zida na morskoj strani.³⁷⁰ Providur Marino Zane (1702. – 1705.) tvrdi da je učinio nužne popravke koji će ipak bez značajnija ulaganja biti kratka vijeka. Izgleda da je upravo Zane zaslužan za prenamjenu barem većeg dijela prvog dvorišnog sklopa iz fondaka u Generalat jer je baš on 1704. iz njega iselio priora i trgovce.³⁷¹ Odredio je formalnim dekretom da se kula i sobe na krajnjem istoku dodijele kapucinima (u to doba dva bratima) koji su tokom rata jako dobro služili hospicij za potrebe vojske i grada – time trajno potvrđujući odluku providura Daniela Dolfina iz 1696. godine.³⁷² Imajući na umu primarnu svrhu lazareta, takva odluka bila je funkcionalne naravi te je ovo svakako logično mjesto gdje bi bratimi držali hospicij, no u isto vrijeme ona svjedoči o novome poslijeratnome dobu u kojemu skala, s opadanjem količine trgovine gubi dio svojih funkcija te se sukladno tome i njezina forma postepeno razgrađuje.

Historijat splitske skale kroz 18. stoljeće ponajbolje je istražen zbog obilja crteža i dostupne arhivske građe, o čemu je već bilo riječi.³⁷³ Podsjetimo da prvi poznat prikaz lazareta izrađuje inženjer Giuseppe d'Andrés 1714. godine na kojemu zapisuje broj prostorija u pojedinim dvorištima (sl. 23). Međutim iste će godine izbiti Drugi morejski rat (1714. – 1718.) koji će opet poremetiti trgovinu i ostaviti skalu zapuštanom.

Giovanni Battista Camozzini 1728. godine izrađuje tlocrt povodom obnove lazareta koju je vodio (sl. 47).³⁷⁴ Sukladno Camozzinijevim bilješkama uz tlocrt, radovi su vođeni od 29. svibnja do kraja kolovoza te godine.³⁷⁵ Postojao je statički problem sa središnjim i južnim dije-

³⁷⁰ ASVe, *V Savi*, II s., b. 163, 4.12.1704. Marino Zane.

³⁷¹ „...sino al 1704 i Priori alloggiavano nel primo Recinto, molto ampio e ricco di stanze, dove si alloggiavano anche Turchi che uscivano dalle Contumacie o ritornavano da Venezia. Gli ultimi due Priori, non si sa perché furono levati di lì. ASVe, *Provveditori alla sanità*, b. 452, 22.6.1719.

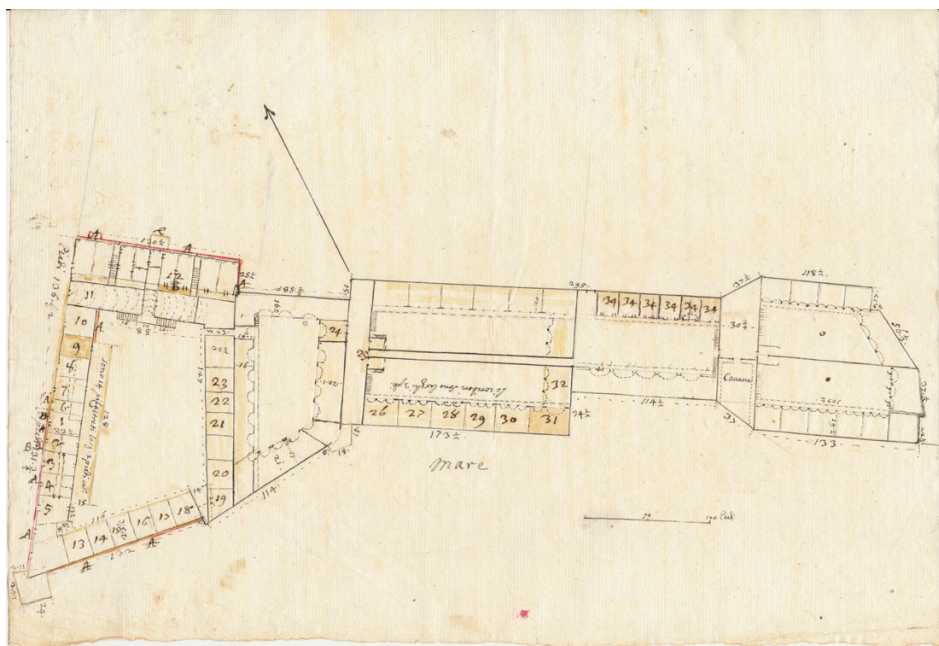
³⁷² Arsen Duplančić, „Popisi državnih zgrada u Splitu“, 1987., str. 155; usp. Isti, „Prvi boravak kapucina u Splitu (1682.–1875.)“, u: *Croatica Christiana periodica* 31 (1993.), str. 129–136.

³⁷³ Usp. Duško Kečkemet, „Prilog opisu i povijesti splitskog lazareta“, 1975.; Arsen Duplančić, „Neobjavljeni nacrti i opisi splitskog lazareta“, 1994.

³⁷⁴ Joško Kovačić, „Mjernik i graditelj Giovanni Battista Camozzini“, 1994., str. 93; Darka Bilić, *Inženjeri u službi Mletačke Republike*, 2013., str. 82, 158.

³⁷⁵ Muzej hvarske baštine, *Fond Bučić*, kut. 1 (18. st.), *Spisi mletačkog inženjera G. B. Camozzinija*, 43, bez paginacije.

lom zapadnog pročelja Generalata (prema luci) pa je potez od 40 stopa (14m) srušen i nanovo napravljen, zajedno s pripadajućim portalom i onim susjednog skladišta br. 2, koje je i nanovo nadstroveno. Obnovljen je i učvršćen ostatak zida od sredine zapadnog pročelja do kule, a najveći radovi u interijeru su se odnosili na zapadna skladišta 1 – 6, pripadajuće im sobe na katu i krov. Uz obnovljeno pročelje podignut je i zidić visine metar (*barbacan*) za zaštitu od vatre koju su mornari običavali paliti u luci. Obnovljena je i unutarnja široka nadstrešnica tako da su zamijenjeni pojedini pilastri i grede, ponovno postavljen crijep i sagrađen ogradni zidić među pilastrima. Skladištima 7 – 9 statički je ojačan strop. Radi zaštite od oborinskih voda produžene su strehe (označene crveno na nacrtu). Skladištima na morskoj strani (13 – 18) obnovljeni su pregradni zidovi stradali od upliva morske vode, dio greda, stropova i zatvora (osim platna i stakala). Na ostalim skladištima Generalata bilježi zamjene greda i učvršćivanje stropa. Na carinarnici (*Doaneta*) je zamijenio grede i dio stropa, ponovno namjestio stubište (čuvareve sobe; 24) i peć na katu. U skladištima 25 – 32 prvog dvorišta karantene radilo se na stropovima i podovima koji su bili oštećeni uplivom morske vode. Sav posao na skladištima ulaznog sklopa (34) odnosio se na ponovno postavljanje i produživanje krova koji je bio saginjio na sjevernoj strani od kiše (50 greda je zamijenjeno). I sobe su zbog toga bile u lošem stanju, pa su ponovno napravljeni kamini i peći, a ponegdje postavljen novi hrastov pod. U posljednjem dvorištu samo je zamijenjeno 13 konzola koje su držale grede.

47. Giovanni Battista Camozzini, Nacr lazareta, 1728.

Najvažnije što doznajemo iz Camozzinijeva izvještaja tiče se prostorne dispozicije rezidencije generalnoga providura, i za sada je to jedini poznat izvor. Izgleda da je providur za sebe, svoje urede i pomoćne prostorije zauzeo (barem) sjeverozapadni ugao ovoga sklopa (Camozzini eksplicitno spominje prostorije 6 – 11). Od toga, sobe 6 – 8 na katu bile su providurov privatni stan, dok su prostorije 9 i 10 (na katu) služile kao službena primaća soba i njezino predsoblje. Velika prostorija 11 na katu zabilježena je kao *sala*, dok je u prizemlju konjušnica. Nanovo je napravio balkon koji je s vanjske strane povezivao providurove sobe (jasno vidljive na Justerovoj veduti, sl. 49). Što se tiče zgrade na Rivi (12), ne da se precizno zaključiti njezina uloga. Dio prizemlja zauzimala je stražarnica dok je drugi dio nepoznate uloge bio podijeljen raštelama. Na katu se nalazio tzv. *tavolazzo*, odnosno povišena površina od dasaka na kojoj se spavalo u kasarnama, zatvorima, ali i fondacima i badžanama. Stražarnica je potrebna u sva tri slučaja.

No ni Camozzini nije napravio potpunu obnovu. Francesco Melchiori 1732. izrađuje plan grada Splita s lazaretom, a s ciljem poboljšanja zdravstvene sigurnosti grada predlaže podizanje izoliranog cestovnog koridora kroz predgrađa (sl. 50).³⁷⁶ Melchiori je opet angažiran za radove na obnovi i usavršavanju lazareta tijekom tridesetih i četrdesetih godina 18. stoljeća nakon prvoga požara u Generalatu 1735. godine, no oni su u većoj mjeri ostali nerealizirani.³⁷⁷ Izgleda da je ta obnova dovršena tek 1751. godine kada se providur Girolamo Maria Balbi (1751. – 1753.) hvali Providurima za zdravstvo da je temeljito obnovio lazaret i opremio ga namještajem, zbog čijeg je očuvanja i naredio sastavljanje spomenutog inventara.³⁷⁸

Velik je problem bio u financiranju tih obnova. Financijska struktura bila je takva da su se stalni popravci trebali financirati iz podblagajne financirane iz sitnog nameta na trgovinu zvanog *Varea*, no zbog oscilacija u prometu i korupcije, novca nikada ne bi bilo dovoljno. I sam providur Balbi priznaje da je pri obnovi „uštedio mnogo javnog novca“. Dijametralno suprotno od ranijih vremena, mletačke su institucije od sredine 18. stoljeća pogođene korupcijom, sporošću i nedostatkom efikasnosti, a množi se broj birokrata. Nije bio prihvaćen troškovnik obnove inženjera Giovannija Cristofora Mosera de Filsecka 1778 godine (sl. 28)³⁷⁹. Ipak, nužni su radovi učinjeni iste godine nakon štete prouzročene olujom kada je to učinio *proto* Carlo de Rossi.³⁸⁰ S nikakvim do ograničenim su uspjehom slijedili prijedlozi Paola Tironija, Francesca Benonija, Galla Gallija, a inženjer Paolo Artico 1791. izražava žaljenje što privatnici preuzimaju dijelove građevine.³⁸¹

³⁷⁶ Arsen Duplančić, *Splitske zidine*, 2007., str. 49; Darka Bilić, *Inženjeri u službi Mletačke Republike*, 2013., str. 82.

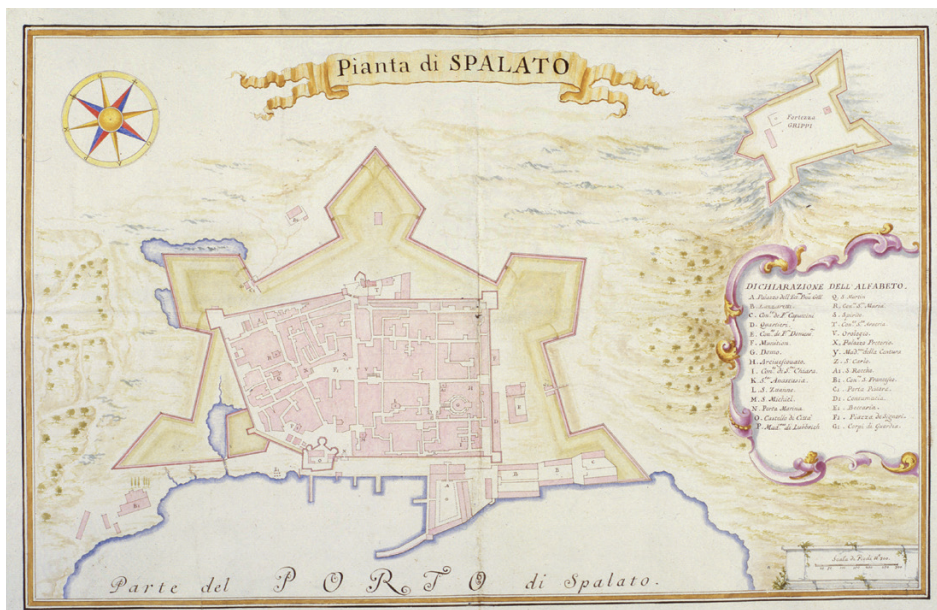
³⁷⁷ Darka Bilić, *Inženjeri u službi Mletačke Republike*, 2013., str. 83.

³⁷⁸ ASVe, *Provveditori e sopravveditori alla sanità*, b. 391, 11.12.1751.

³⁷⁹ Nacrt je prvi objavio Duško Kečkemet, „Prilog opisu i povijesti splitskog lazareta“, 1975. kao nedatiran rad ing. Pelloser de Filsecka.

³⁸⁰ ASVe, *Provveditori e sopravveditori alla sanità*, b. 452, 18.9.1778.; splitski majstor Carlo de Rossi radi 1754. godine na župnoj crkvi sv. Stjepana u Starome Gradu na Hvaru gdje 1769. izrađuje i projekt zvonika iste crkve. Usp. Joško Kovačić, „Nekoliko podataka o starogradskim spomenicima“, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 34 (1994.), str. 357–380 (364).

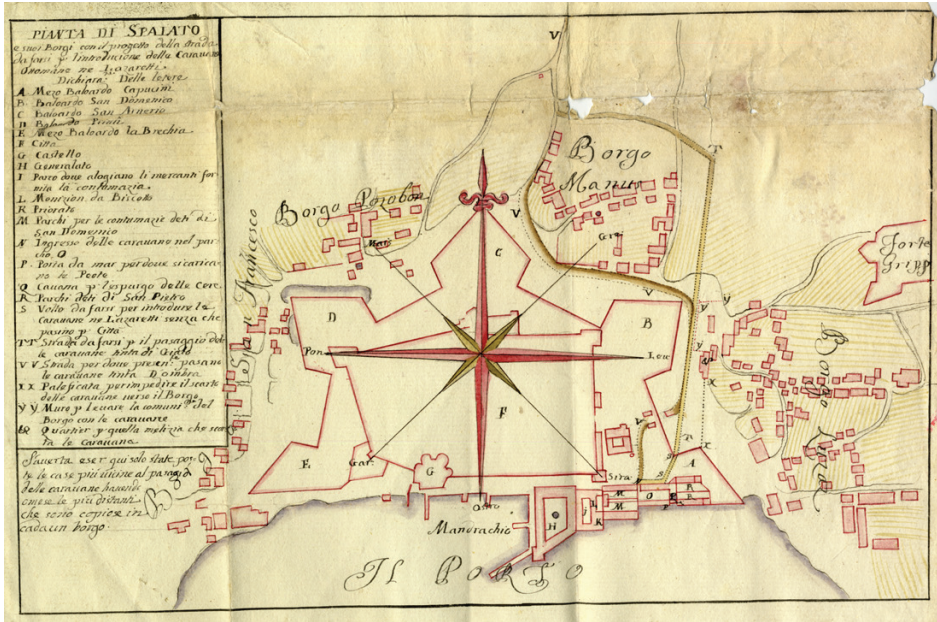
³⁸¹ Darka Bilić, *Inženjeri u službi Mletačke Republike*, 2013., str. 83–84.

48. Giuseppe Juster, Plan Splita, 1708.

49. Giuseppe Juster, Veduta Splita sa zapada – detalj, 1708.

50. Francesco Melchiori, Plan Splita i projekt karavanskoga koridora, 1732.

Pokušaji reforme i razdgradnja

U to doba isplativost tako velikoga građevinskoga sklopa postaje upitna. Već za vrijeme Kandrijskoga rata, Dubrovnik je uspio manji dio trgovine vratiti natrag u svoju luku. No, kada je zatvorena u ožujku 1684. zbog izbijanja Morejskoga rata, splitska će skala otvaranje 1699. dočekati u puno drugačijemu okruženju. Tada Split definitivno gubi monopol na trgovinu pristiglu iz Osmanskoga Carstva. Otvara se manja skala u Zadru, a po dogovoru s osmanskim dužnosnicima 1700. godine bit će otvoreni novi punktovi na Neretvi, u Herceg Novome i u Kotoru.³⁸² Ne manje važno, nova je mletačka legislativa dopustila svojim građanima trgovanje u Dubrovniku³⁸³ pa, između ostalih, bilježimo i pad broja dubrovačkih trgovaca u Splitu, a kao novi konkurent ubrzano se razvija habsburška Rijeka. Nove funkcije dijelovima lazareta dodijeljene su postepeno. Prva značajnija promjena bila je prenamjena čitavog zapadnog i najvećeg dvorišta u Generalat – sjedište generalnoga providura i državne uprave u Splitu. Iako je već na crtežu luke iz 1641. godine (sl. 17) vidljivo da postoji u zapadnome dvorištu, čitavo je preuzeo nekad tokom 18. stoljeća (a možda već 1704.).³⁸⁴ U tome dvorištu naknadno će biti smješteni objekti važni za vojsku i državnu upravu poput dva skladišta za dvopek 1749. godine – trajne namirnice važne za opskrbu vojske.³⁸⁵ To je uzrokovalo manjak prostora namijenjenoga za fondak pa su se trgovci požalili na skučenost kod špedicionera Frane Markovića u čijoj je kući uređen pomoćni smještaj.³⁸⁶

O gubitku funkcija najrječitije govori izdavanje dozvola privatnim osobama za pregradnje i upotrebu raznih dijelova lazareta. Arhitekt i mjernik Francesco Grandi 1775. godine izrađuje nacrt dvorišta carinarnice radi privatne pregradnje skladišta koje je izvorno sagrađeno 1762. godine na mjestu nadstrešnice za špediciju robe iz Bosne, dok će jedno manje skladište postati službena carinarnica – *Ufficio della Dogana*.³⁸⁷ Trgovac Nikša Seleban krajem 18. stoljeća ishodio je dozvolu za gradnju skladišta i nadstrešnica na nekoliko mjesta na Rivi, između ostaloga na sjevernome pročelju uz ulaz u carinarnicu (dvorište peći).³⁸⁸ Na prenamjenama možemo pratiti i pojavu novih potrošačkih navika. Pušenje duhana širi se iz novog svijeta i vrlo brzo postaje popularno na osmanskome teritoriju. Tako se u 18. stoljeću na južnom pročelju carinarnice uređuje poseban mali gat i skladište za duhan.³⁸⁹ Takva zasebna raspodjela bila je potrebna jer se još onda prodaja duhana nadzirala i posebno oporezivala.

Uspostavljen je i novi sanitarni kordon na udaljenoj granici odakle je straža pratila karavane do Splita,³⁹⁰ pa s time dolaze i prijedlozi da se lazaret ukloni od grada u Vranjic ili – još bolje – Han kod Sinja.³⁹¹ Sasvim je jasno da je splitska luka prestala biti centralnim subjektom

³⁸² Usp. Milivoj Š. Milošević, „Lazareti na crnogorskom primorju“, u: *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* 7 (1959.), str. 57–70.

³⁸³ Renzo Paci, *La scala di Spalato*, 1971., str. 118–123.

³⁸⁴ Arsen Duplančić, „Prilog poznavanju luke i pomorstva Splita“, 1988., str. 73.

³⁸⁵ *Ibid.*, str. 71.

³⁸⁶ ASVe, *V Savi*, II s., b. 163, f. 22r, 1719.

³⁸⁷ Arsen Duplančić, „Neobjavljeni nacrti i opisi splitskog lazareta“, 1994., str. 167.

³⁸⁸ Arsen Duplančić, „Neobjavljeni nacrti i opisi splitskog lazareta“, 1994., str. 172.

³⁸⁹ Arsen Duplančić, „Prilog poznavanju luke i pomorstva Splita“, 1988., str. 72.

³⁹⁰ Usp. Mirela Slukan Altić, „Povijest sanitarnih kordona i njihova uloga u razvoju dalmatinskih gradova“, u: *Ekonomska i ekohistorija* 2/2 (2006.), str. 55–64.

³⁹¹ Arsen Duplančić, „Prinos dokumentaciji urbanističkog razvitka Splita“, 1994.–1995., str. 145.

jadranske trgovine, no bilo bi nemarno ne pozabaviti se obilnom građom iz vremena austrijske i francuske uprave koja se čuva u Državnom arhivu u Zadru.³⁹² Svjesne opće koristi, ali i ovisnosti Dalmacije o trgovini sa zaledem te neophodnosti valjanoga sanitarnoga sustava, obje su se uprave trudile reformirati zatečeni mletački trgovačko-sanitarni sustav i oživjeti trgovinu. Stoga su priori (sve češće zvani direktori) Constantino dalla Riva, Gaspar Rosalem i Angelo Frari u nizu izvještaja pokušali ocrtati građevinu, njene prednosti i nedostatke te uputiti na potrebne izmjene.³⁹³ Mijenja se financijska struktura (posebice trgovački nameti i troškovi plaća), zadržana je unutarnja podjela na čisti i nečisti lazaret (lazaret u užem smislu i carinanicu – fondak), ponovno se utvrđuju pojedine dužnosti zaposlenika, uvodi uniforma, a sve veći broj pristiglih brodova iz osmanske Albanije potiče na bolje promišljanje komunikacije s lukom. Sudeći po izvještajima, objekti su bili uistinu u lošem stanju – bez vrata i prozora, popadalih krovista i ispucanog popločanja, zatrpanih bunara i oronulih pristaništa. Jedino je crkvice bila cjelovita jer je bila temeljito obnovljena krajem mletačke vlasti.

Posebno je zanimljiv sanitarni aspekt. Mjere raskuživanja malo su se promijenile otkad su uvedene do početka 19. stoljeća pa je tako karantena i dalje ograničena na maksimalnih 40 dana (21 za osobe), roba se ventilira i utapa u moru, ponekad prođimljeva mirodijama. Novitet je bila fumigacija mineralnim kiselinama po metodi Alexandra Moreau de Jonnèsa (1778. – 1870.). Prevladavalo je mišljenje da se kužne bolesti šire isključivo putem objekata, a ne trgovaca jer bolestan čovjek ne bi bio u stanju prevaliti dug put, a da se zaraza ne manifestira u najgorem obliku (period inkubacije specificiran je trajanja od 8 – 10 do 15 – 18 dana).

Trgovina je i dalje relativno živahna, a godišnje dođe 80 – 90 karavana raznih veličina.³⁹⁴ Doznajemo i za širok dijapazon robe kojom se trgovalo. Uvozili su se perzijski i balkanski pamuk, onaj doraden u Smirni (Izmir), angorske kože i kožusi – što kozji, što devini; damast, tepisi, razna obuća i odjeća *alla turca* za koju je očito postojalo tržište, duhan, žito, vosak i velike količine vune, a izvezilo se rižu, sol, ulje, ocat, masline, rakiju, loj, usoljenu ribu, čelik, bakar, posuđe, sapune, papir, staklo, obrađene tkanine, vatreno oružje, alate i materijale za obradu tkalina i bojadisarstvo poput alauna i sumpora.

Kroz 19. stoljeće napredak medicine, općenito bolji higijenski standardi, pojava parobroda i sigurnost plovidbe te konačno ukinuće sustava sanitarnog kordona 1871. godine učinili su lazarete nepotrebnima. U Raughmannovu nacrtu i izvješću iz 1814. godine vidimo da su u Generalatu tri skladišta bila dana u zakup privatnim osobama (sl. 26).³⁹⁵ Ovaj dvorišni sklop mahom je služio u vojne svrhe. Kasarne su bile na zapadu, a na južnome krilu nalazila su se dva artiljerijska skladišta, sobe za državničke ispite i masonska loža. Do njih su četiri skladišta, tj. prijašnji prostori za prihvat robe iz Venecije na Rivi, dani u najam mesarima i još nekoliko

³⁹² Prva austrijska uprava 1797.–1805.; Francuske Ilirske provincije 1805.–1813.; Austrijska Kraljevina Dalmacija 1813.–1918.; svi korišteni dokumenti u: DAZd, fond *Miscellanea*, sv. 1, poz. D.

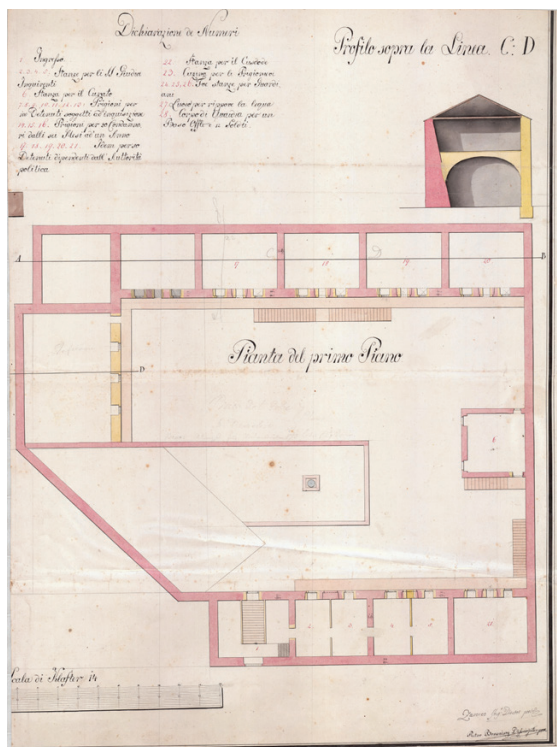
³⁹³ Arsen Duplančić, „Neobjavljeni nacrti i opisi splitskog lazareta“, 1994., str. 169 donosi popis priora prve polovice 18. st. iz: DAZd, kut. 555, sv. 858, 1.1 kojega prenosim: Andrea Marcobruni (do 1723.), Alberto Marcellini (1723.–1727.), Alvise Sagredo (1727. – 1731.), Andrea Marcobruni (1731.–1735.), Antonio Marconi (1735.–1739.), Andrea Marcellini (1739.–1742.), Frane Tisičić Papalić (1742.–1743.), Antonio Marconi (1743.–1747.), Issepo Barbaro (1747.–1751.), Bernardo Bazzioli (od 1751.). Duplančićevi članci iznose mnoštvo detalja iz života priora i sitnih privatnika u poznim godinama lazareta, koje ovdje prenosim u grubim crtama kako bih zadržao preglednost temeljnih argumenata.

³⁹⁴ U drugome dijelu svoje relacije, direktor Frari ih klasificira u tri skupine: velike do 300 konja, srednje oko 100 i male oko 50. DAZd, *Miscellanea*, sv. 1, poz. D, *Relazione di Angelo Frari direttore – Parte 2.da*.

³⁹⁵ Arsen Duplančić, „Neobjavljeni nacrti i opisi splitskog lazareta“, 1994., str. 171.

privatnika. Na dogradnji uz Rivu uselili su se nadglednik luke i glazbena škola.³⁹⁶ Središnji dio lazareta bit će u 19. stoljeću prenamijenjen u tamnice na temelju pripremnih nacrti Vicka Andrića (sl. 4) i projekta inženjera Frane Zavorea (sl. 51),³⁹⁷ a ostali će dijelovi postupno prelaziti u ruke privatnih osoba.³⁹⁸ Stan *emina* pretvoren je u skladište drva, središnja južna kula prodana je obitelji Marcocchio, a od 1826. do 1845. postavljeno je u zadnjemu dvorištu drveno kazalište. Nakon što je veći dio Generalata opet izgorio 1817. godine, na tome su mjestu izgrađena skladišta. Na njegovu jugozapadnome dijelu podignuta je 1892. Lučka kapetanija na koju je 1904. naslonjena još jedna zgrada. Trasiranjem željeznice 1875. godine lazaret je podijeljen po pola. Najistočniji dio poništiti će Biskupska palača 1903., dok će 1905. godine na južnome segmentu ulaznoga dvorišta biti podignuta Režija duhana. Djelomično su bili očuvani tek stara carinarnica preuređena u vojarnu i njezina kula u kojoj je bila gostiona Ivanišević (sl. 53), te spomenuti zatvor sv. Roka koji je u manjoj mjeri promijenio prvo dvorište karantene.³⁹⁹

Nakon oštećenja u savezničkim bombardiranjima 1943. i 1944. godine (sl. 52), bivši su lazareti posve uklonjeni 1947. pod parolom rušenja zloglasnog zatvora sv. Roka. Na njihovu je mjestu uređen park (sl. 54) koji je 1968. zamijenila (nedavno uklonjena i nanovo sastavljena) takozvana Palača turizma.⁴⁰⁰ Tek nedavno su provedena vremenski ograničena arheološka iska-

51. Frane Zavoreo, Projekt zatvora – nacrt prvog kata, 1820.

³⁹⁶ Ibid., str. 173.

³⁹⁷ Projektom je namijenjeno da se zatvori načine u najistočnijem dijelu – gdje su bili kapucini, no realizirani su u središnjemu.

³⁹⁸ Darka Bilić, *Inženjeri u službi Mletačke Republike*, 2013., str. 84; Tamnice svetoga Roka došle su na za glas jer su služile za pritvor anti-ratnih intelektualaca u Prvome, te kao fašistički zatvor u Drugome svjetskome ratu u kojemu su skončali mnogi oponenti fašizma i pristaše NOB-a. Cvito Fisković, „Splitski lazaret“, 1953., str. 14; Arsen Duplančić, „Prilog poznavanju luke i pomorstva Splita“, 1988., str. 72.

³⁹⁹ Duško Kečkemet, „Prilog opisu i povijesti splitskog lazareta“, 1975.; Arsen Duplančić, „Neobjavljeni nacrti i opisi splitskog lazareta“, 1994.

⁴⁰⁰ U poslijeratnom razdoblju nastala je u Splitu uistinu revna djelatnost uklanjanja povijesnih spomenika, poput fontane Bajamontuše i gradskoga groblja na Sustipanu protiv čega je redovito ustajao Duško Kečkemet. U ovome slučaju razvila se živa diskusija u medijima između Cvita Fiskovića i Duška Kečkemeta koju preporučava Cvito Fisković, „Splitski lazaret“, 1953., str. 7–9, dok za mišljenje Kečkemeta usp. Duško Kečkemet, *Kulturna i umjetnička baština u Dalmaciji, izabrani radovi I*, Split: Marjan tisak, 2004., str. 361–362.; isti, *Borba za grad: urbanističke, arhitektonske, spomeničke i ekološke teme starog i novog Splita:*

52. Uklanjanje ruševina nakon bombardiranja, 1944./1945.

53. Gostiona Ivanišević (u pozadini uklanjanje ruševina), 1945.

54. Razglednica Splita (park nalijevo na mjestu lazareta), 1960.

panja u najstarijem dijelu građevine (sl. 55, 56) te je prezentiran jedan dio temelja.⁴⁰¹ Unatoč svim plemenitim nastojanjima Duška Kečkemeta, teško je bilo valorizirati jednu takvu građevinu koja je polurazorena bila ostala bez svrhe, nije bila obuhvatnije znanstveno obrađena, ali zato jest bila politički obilježena za razliku od manjih dubrovačkih lazareta koji, svojom pravokutnom formom izmaknuti od grada, do današnjih dana ugodno doprinose vizuri.

1950.–1979., Split: Društvo arhitekata, 2002. Najsistematičniji historijat ovih fenomena vodi i dokumentaciju sakuplja Zaklada Karlo Grenc koja se nalazi na Rivi i čijemu čelniku – gospodinu Grencu, srdačno zahvaljujem na prijemu.

⁴⁰¹ Usp. Ante Alajbeg; Nebojša Cingeli, „Arheološka istraživanja splitskih lazareta“ 2019.

55. Kula carinarnice otkrivena iskapanjima (Z. Alajbeg)

56. Škarpa s morske strane carinarnice iz doba austrijske uprave otkrivena u iskapanjima (A. Alajbeg)

ZAKLJUČNE RIJEČI

Složeni sklop splitske skale u ovoj je knjizi sagledan iz više očista te je kontekstualiziran kao arhitektonska pojava, koja je i sama bila plod, ali i utjecala, na čitav niz društveno-ekonomskih zbivanja. Zbog toga je bilo potrebno iznova ukazati na značaj Daniela Rodrige i sefardske zajednice, ne samo za Split, nego i za jadransku regiju. Upravo on je jedan od pojedinaca koji su dalekosežnim promišljanjem uspjeli oživjeti mletačku trgovinsku dinamiku. Nadalje, valjalo je uključiti osmanske dužnosnike u politički dio rasprave, a trgovce – korisnike u argument o upotrebi prostora kako bismo temeljito razložili arhitektonske implikacije mletačke granice prisutne na skali: od lazareta preko carine do fondaka. U isto vrijeme, bilo je nužno nedvosmisleno pozicionirati ovaj projekt kao venecijanski – odakle i dolaze rješenja, naredbe, novac, nacrti i inženjeri – ne zanemarujući da su naručitelji bili svjesni da taj isti služi nekome drugome te ga njemu djelomično prilagođujući. No to ne može biti jedini pogled, jer je trebalo uzeti u obzir i lokalnu zajednicu. Ona može biti manje ili više pasivizirana, no nikako ne i potpuno pasivna. Ona uči, prilagođuje se i privređuje; živi i gradi, pa se ovakva zbivanja odražavaju na nizu pojava.

Na užem polju povijesti arhitekture, ranonovovjekovni je Split nezasluženo bio zanemaren pa je trebalo ovu veliku državnu narudžbu detaljno obraditi u narativnome ključu koji prati kromologiju izvora (ali i strukturu: kontekst – naručitelj – inženjer – izvođači – upotreba – značaj). Uostalom, izgradnja luke i bedema izravno se nastavlja na lazarete, nakon čega je uslijedio val gradnje privatnih palača, zajedno čineći Split najvećim gradilištem u onovremenoj Dalmaciji. Time još jednom valja potvrditi da većih prekida u arhitektonskoj djelatnosti na ovim prostorima nije bilo te razloge slabijih ostvarenja i manje prisutnosti određenih stilskih rješenja treba tražiti drugdje. Također, velika involviranost mletačkih institucija, prisutnost inženjera i nekih od najvažnijih domaćih radionica snažno je pozicionirala grad u premreženoj igri arhitektonske i tehnološke razmjene. Kao što je Split istovremeno bio i subjektom i objektom interkontinentalnih zbivanja, tako za lokalna povijesnoumjetnička zbivanja treba naći emancipatorsku unutarnju logiku.

PRILOZI

1)

ASVe, Senato, Deliberazioni – Mar, filza 69, 13.01.1576. (1577.)

Il fine che mi sono proposto Io Daniel Rodriga hebreo già molti anni inanzi la Guerra et dopo è stato di giovare et servire alla Ser[eni]tà V[ost]ra. Atrato da questo ardentissimo desiderio, ho impiegata la persona et la spesa diversamente travagliando, et mi sono più volte sottoposto a gravi pericoli et in qualche parte credo haver dimostrato evidente et utile testimonio della mia volontà. Ma fra l'altre cose in che mi sono adoperato è stato il manifestare molti miei pensieri; proporre molti miei raccordi et offerirmi a varij servitij della Ser[eni]tà V[ost]ra di un solo degli 5 [?] io fossi statosi fortunato in finirle come sono stato divoto et industrioso in proponerlo haverei [?] in buona parte satiato il mio desiderio, et la mia vecchia inclinatione con qualche maggior gratia di V[ost]ra Sub[limi]tà et mia maggior riputatione. Ma è occorso parte per la molteplicità del negotio, parte per la neccessità del governo, et parte per mia avversa fortuna ch'io non habbi potuto veder alcun frutto della mia opera, benche molte cose per me offerte et raccordate siano state da V[ost]ra Ser[eni]tà accettate et commendate, cosi che ella sia restata in un certo modo defraudata delle sue utilità, et di me di cui molto si prometteva la nazione levantina sia fatta in certo modo dubiosa et restia: Onde nel mezzo delle mie maggiori speranze et della sua gratia mi sia occorso cascare appresso i miei di opinione et di stima. Hora dopo tante difficoltà et dopo mio lungo et travaglioso servitio, poi che pure di novo mi ritrovo in questa Città Capitato; anzi venuto con la moglie et con la casa per ben servendo morire sotto questo Ser[enissimo] Stato, non ho dovuto mancare di portare qualche dono quasi come rinovamento della mia servitù nova et importantissima cosa promovendo et raccordando, la quale se io sarò bastante al guadagnarmi le forze per condurla a compimento posso largamente promettere non solo di allargare il commercio a questa Inclita Città, et accrescere le utilità pubbliche, et le private commodità; ma assicurare in buona parte la salvezza del Golfo et levare molti impacci che per occasione di l'Uscocchi variamente traviagliano la Ser[eni]tà V[ost]ra. Per tanto brevemente raccontando ciò che mi trovo bastante di ridurre a compimento mi offerisco di dricciare nella sua terra di Spalato una ricchissima et amplissima scala et assumendomi io il peso di travagliare sù et giù; di accomodare le strade di dricciare hostarie, preparare Cavalli, et altra cosa espediente al fondare il commercio in poco spatio di tempo stabilire in questa Città uno pretiosissimo corso; dallo esito del qual negotio da me saldamente trattato et coi doni et con la grand' importanti huomini Turcheschi contrattato et fondato, posso con raggione sperare qualche maggior credenza dalla Ser[eni]tà V[ost]ra sotto il cui benigno favore habbi a dare ad altri pensieri felicissimo fine. Da questa importantissima scala capiteranno molte merci et mercanti in questa Città; cascherà necessariamente per gli incontri ch'io ho il negotio di Narenta et di Castelnovo, il cui traffico è occasione delle fuste turchesche. Gli usocchi non cosi vicini et opportuni ma per lunga distantia remoti non turberanno con tanto danno la sicurezza del Golfo. Divertendosi il traffico della Scala di Ragusa sarà la terra di Spalato un'amplissimo alveo alle ricchezze di Levante il qual tutto intiero sarà trasmesso nella vostra Città et finalmente per non poter spiegar in penna le infinite commodità di questo novo disegno saranno aggrandite le entrate pubbliche,

sarà aggrandita la dignità, sarà arricchita la povertà con la varietà et molteplicità delle merci le quali sostenteranno la industria di tante arti della Città et si allargheranno più sempre le private ricchezze. A perfezione di così ben disegnato proposito può con honeste condizioni et con nessuno interesse esser prestato honesto favore dalla Ser[eni]tà V[ost]ra alla quale queste quattro cose solamente ammirando.

Prima. La libertà di esso transito per le robbe anderanno et veniranno per levante come ha la Ser[eni]tà V[ost]ra concesso a Corfù et a Zante, et più che siano in ogni tempo et occasione di guerra così le Mercantie come le persone di che nation si voglia che si troveranno in detta terra di Spalato, et nel Lazaretto sicure senza esser molestate in niuna maniera a tal che il traffico di essa scala non sia conturbato, ne la utilità della Ser[eni]tà V[ost]ra diminuita. ----

2. Un commodo Lazaretto per sborrar le Mercantie fuora o dentro di Spalato come parrerà alla Ser[eni]tà V[ost]ra, che sia ben sicuro et serrato per difendersi da cattive genti.

3. Che li privilegi dimandati da me per Avanti alla Ser[eni]tà V[ost]ra siano concessi a tutti i mercanti che nation si voglia habitanti con le loro famiglie nel Stato della Ser[eni]tà V[ost]ra conforme ai Cap[itoli] di essi Privileggi.

4. Che la Ser[eni]tà V[ost]ra mi concedi lettere patenti generali che comandi a tutti li rappresentati di Ser[eni]tà V[ost]ra così di mare, come di terra che debbiano dar aiuto et favore a tutte quelle cose che giornalmente accascheranno et conosceranno et di benef[ici]o della Ser[eni]tà V[ost]ra, et commodo et utile del neg[ozio], notificando in esse h[ono]re esser io Procurator generale della nation hebraea in ogni et qualunque cosa potrà occorrere per beneficio suo così in mare come in terra fuora però di questa Inclita Città di Ven[ez]ia nella quale non ricerco intramettermi se non solo nelle cose concessemi dalla natione sotto 19 Genaro 1573. La qual nation hebraea non permette ne concede che ne io ne altri possa haver autorità di Consolato in Venetia. ----

Quanto poi al carico mio che veramente in questi principij sarà di molto travaglio et spesa per aprir la detta Scala et che la Ser[eni]tà V[ost]ra non habbi a sentir alcun interesse anzi grand[issim]o utile io ricerco la Impositione che io le presento la quale è sottoscritta et laudata da mercanti per cosa honesta. Et detta Impositione non voglio in niuna maniera sia messa sotto nome di Datio, ma che la Ser[eni]tà V[ost]ra la chiami sotto nome della fabrica et spese di Lazaretto, et tal Impositione si debbia cavar per anni Cinque et sia raccolta et partita in questo modo cioè la metà per la fabrica et spese del Lazaretto et del neg[ozio], et l'altra metà mi sia data libera a me ò alli miei heredi et successor per detti anni Cinque di mesi sei in mesi sei. Il quel tempo di detti anni Cinque debbia cominciar mesi tre dopo la confirmatione dell'Ecc[ellentissim]o Pregadi, et mi sia data detta metà senza niuno mio interesse per far le spese mi occorreranno fare in Turchia con Sangiacchi, Voivodi, Emini, et Nasori, et altre molte spese che necessariamente mi occorreranno, che lungo sarei narrarle tutte alla Ser[eni]tà V[ost]ra. Questo è Ser[enissim]o Prencipe ciò che mi è bastato l'animo di pensare et alle forze di ottenere per benef[ici]o et per ampliam[en]to di questa Ecc[ellentissima] Rep[ubbli]ca. In questo Indirizzo veramente io prometto di conseguir poca mia utilità ma sarà mio importante Tesoro il buon nome che io mi guadagni con la Ser[eni]tà V[ost]ra et la honesta riputazione con la mia natione per le quali due cose ho rinvigliato [?] tanto tempo ho patito tanti dispendij et tanti pericoli passati. Et poichè di grandi honori civili non è capace la mia virtù ne la mia natione mi con tali depressioni

resterò consolato poi che io veggo haver travagliato per riuscita di grandi imprese per la gran' [grandezza] et la utilità della Ser[eni]tà V[ost]ra. La qual voglio credere non sia immemore delle mie continue spese et fatiche che volentieri ho fatto tanto tempo et farò sempre per l'utile et benefi[ici]o del suo Ser[enissi]mo Dominio. Et alla buona gratia riverentemente m'inchino et raccomando.

13 Gennaro 1576

[Potpisani hebrejskim alfabetom kako ih je zabilježio Morpurgo:]

Matatja bahar Moše

Moše Abduraham

Josef bahar Menahem Akohen

Moše bahar Macliah Nafussi

Flijau Marori

Josef bahar Avram Baruh

Josef Fresco

2)

ASVe, Cinque Savi alla mercanzia, Prima serie, busta 492, Lettere, f. 195r

A 17 Marzo 1593

Habbiamo deliberato di mandar in quella città con la galea da mercantia un Proto, et un cavacanalè, accio che diligentemente si possano informare di quanto sarà nec[essario] conforme all'ordine che li habbiamo dato in scrittura, la copia del quale mandamo anco a V[ostre] S[erenità] Cl[arissimi]ma accio che il tutto sia fatto con il suo parere, et consiglio procurando di far che habbiamo quelle altre informazioni, quella giudicherà piu a proposito per questo servitio secondo la sua solita prudenza et diligentia, et quanto prima far che detti operarij diino [siano ?] fissi a questa fattura, et si espediscono, accio che ritornati si possa poi fondatamente venir alla rissoluzione di quanto sarà giudicato nec[essari]o.

Commissione data a Bartolomeo Galese provisionato all'Off[icio] delle acque

A 17 Marzo 1593

Volendo noi esser a pieno informati della qualità, sito et stato della doana et lazaretto di Spalato, et dello stato del porto di quel loco habbiamo pero deliberato di mandar voi Bartolomeo Galese provisionato all'Off[icio] delle acque come persona perita, et intendente in questo servitio con li infrascritti ordini, vi commettemo pero noi Giulio Michiel et Cinque Savi sopra la mercantia che vi dobbiate trasferire quanto prima a Spalato con la commodità della galea da mercantia però, per partirsi, dove gionto [?] immediato vi apresentarsi dinanzi il Cl[arissimo] Conte di quella città facendo caso con sua Sig[no]ria Cl[arissimi]ma di quanto vi sarà bisogno per questo servitio. Trovate in disegno tutta la doana et lazaretto con li debite misure, et distantie, cosi di quello che è fabricato come del loco, che si ha da fabricare con quello più particolarità che saprete, et si come vi habbiamo anco discorco a bocca, et si vi consegna il disegno per maggior vostra instruttione. Informandovi parimente della qualità di homini, marangoni, mureri et altri operarij che siano in quella città atti per il servizio di detta fabrica, se vi saranno pietre, calcina, legnami et altre cose nec[essari]e et a che prezzo, et con che vantaggio, et nell'andar et ritorno a Pirano vi informerete con diligentia delli prezzi delle pietre, coppì et della spesa che si potesse fare per condur dette robbe a Spalato. Riconoscerete parimente quella parte del porto che è verso la città scandagiando il detto porto, et rivedendo la porporella, over muolo, et di quanto sarà nec[essari]o intorno ciò informandovi se la a Spalato vi saranno persone atte che possino servire o per principali o per aiutanti nella escavazione di esso porto, et a che prezzo si potranno havere essi operarij avvertendo [?] particolarmente il cavacanalè che mandamo con voi di tutte quelle cose che giudicavate di considerazione et ne[cessari]e per la escavazione di detto porto così della spesa che vi potrà andare, come del tempo che si potrà spendere in detta opera. Et il tutto con diligentia poi in scrittura vi commettemo, che al ritorno vostro vi dobbiate far sapere il qual farete che sia quanto prima affinché ben informati possiamo poi venir alla deliberatione di quanto sarà ne[cessari]o facendo che d'ogni operatione vostra quel Clarissimo Conte ne habbia a pieno notizia. Vi habbiamo fatto consegnar cechini 20, a bon conto della provisione vostra, la quale sarà a ragion del cechino uno al giorno. Et cosi vi commettemo che dobbiate eseguire, aggiungendo voi con la vostra diligentia a quel di piu, che fosse necessario et che giudicasse di beneficio di questo negozio.

Comissione data al Cavacanalè

A 17 Marzo 1593

Noi Giulio Michiel et detti [?] commetteremo a voi che dobbiate transferirvi con l'occasion della galea da mercantia che si partira quanto prima nella città di Spalato dove gionto insieme con il proto con il quale andarete in compagnia rivederete, et riconoscerete il porto di quella città misurandolo, et scandagiandolo dove sarà bisogno, et vi informerete circa li operarij, et gente che potesse servire di la a detta escavatione, et a che prezzo si potranno havere, et di legnami, et feramenta et instrumenti che saranno ne[cessar]ij et parimente del tempo che vi andera nel far detta opera, et finito tutto cio vi ritornerete in questa città quanto prima dandomi poi del tutto con vostra scrittura particolar informatione. Vi habbiamo fatto consignare ducati 10, a bon conto di vostra provisione a ragion di ducato mezo al giorno et così eseguirete con diligenza, con quel di piu che essendo [?] sopra il loco giudicherete ne[cessar]io facendo che di ogni cosa quel Cl[arissi]mo Conte vi sia a pieno informato.

3)

ASVe, Cinque Savi alla mercanzia, Seconda serie, busta 162, 1.8.1610.

Noi Andrea Rhenier Proveditor alla sanità in Spalato.

Dovendo noi partire di questo nostro Carico per la licentia, che habbiamo ottenuto dall'Ecc[elentissi]mo Senato di poter andar alla Patria come di ciò appar per lettere dell'istesso Ecc[elentissi]mo Senato de 10 Luglio passato, et volendo noi in conformità delle lettere istesse, et di altre dell' Ill[ustrissi]mi Sig[no]ri Savij alla mer[canti]a di primo detto lasciare quelle regole, et buone ordeni, che si conviene, et ricerca la materia di Sanità, col tenor delle presenti nostre ordiniamo, et terminiamo, che gli Infrascritti Capitoli, et ordeni debbano dal Prior presente, et Successori suoi, et de ogni altro à chi spetta in differrentemente, et inviolabilmente esser eseguite sotto pena di privation perpetua de loro Carichi, bando, Galera, et altre maggiori pene, che parerà à gl' Ill[ustrissi]mi Sig[no]ri Rettori, che per tempo si attroveranno à questo Carico i quali così presente, come hano à venir pregamo, che debbano ad essi far dare quella debita essecutione, et obbedienza, ch'è di mente dell'Ecc[elentissi]mo Senato commettendo per tanto noi, che à chiara Intelligenza di ogni uno, la presente nostra terminatione con li ordeni indetti, debba esser registrata, et affissa sopra una sottela da esser continuamente tenuta nelli Lazaretti, acciòche in ogni tempo possino vedersi le transgressioni di ogni uno, e per conseguente il Castigo, che li doverà esser dato dall' Ill[ustrissi]mi Sig[no]ri Rapp[rese]ntanti sudetti i quali anco similmente pregamo, che per loro maggior instrutione debbano essa Terminatione, et ordeni far registrar, et tener registrati nella sua Cancellaria à memoria, et servitio de ogni uno, che possi in ogni tempo vederli, et valersene ad ogni beneplacito, et così habbiamo ordinato la presente, qual sarà di propria mano sottoscritta in quo[... ?] fide.

Dati in Spalato il primo di Agosto 1610

Andrea Rhenier Proveditor alla sanità

Ordini da osservarsi nel Lazareto di Spalato.

- 1 Che alcuno sià chi si voglia non entri nelli Lazaretti, mentre vi saranno persone, et robbe suspecte, et che faccino contumacia senza licentia sottoscritta dall' Ill[ustrissi]mo Sig[no]r Conte, ma volendo parlare, ò dare vittuarie à quelli fossero in Contumacie, stiano alli restelli parlando, et dandoli quello porterà con quella distanza, et securtà conveniente, con l'assistenza però delli Guardiani, che saranno à questo deputati.
- 2 Che niuno Sanser, mercante, ò altra Persona non possi vender, contrattar ò far merca di di robbe, che fossero in detti Lazaretti, ò fuori di essi doppo sborate per esser tutte quelle per ordine dell'Ecc[elentissi]mo Senato destinate per Venetia sotto quella pena, che parerà all' Ill[ustrissi]mo Sig[no]r Conte, che sarà per quel tempo, et non possino esser doppò libere condotte per altro loco, che per Venetia, ma capitando qualche robba per uso di questa Città doppò licentuata, possi con licentia dell' Ill[ustrissi]mo Sig[no]r Conte esser ammessa.
- 3 Che niun Guardian, Sboradore ò altra persona, che fosse di sospetto, ovvero in contumacia non possi andar vagando per li lazareti, ma stare alli lochi, che gli saranno assegnati per far le sue contumacie, acciò non si mescedi una con l'altra contumacia.

- 4 Che niun Guardiano, Sboradore, mercante, ò altra Persona, che sarà in contumacia, non possa mangiar, beber, o giocar à gioco alcuno con persona di altra contumacia, che della sua propria, benche stessero lontani.
- 5 Che alcuno sià, chi esser si voglia, non possi vender Vino, Malvasia, ò Aqua Vita, ne meno tenir bettola di robba da mangiar nelli detti Lazaretti.
- 6 Che per ogni contumacia di persone, che si farà à parte de mercantie se gli ponerà un Guardiano, et alle contumacie de mercantie, che si farà separatamente, se gli ponerà uno, ò più Guardiani, sicome la quantità, ò qualità loro ricercherà, li quali Guardiani doveràno intrar, e star sequestrati, sopra esse contumacie, fin che saranno licentiati ne possino essi Guardiani, ne Sboradori ricever da mercanti spese di bocca, ò beverazzi, ma solamente il suo Semplice Salario.
- 7 Che alcun Guardian, ò Sboradore non possi comprar, ne sotto nome di donativo accettar robba di sorte alcuna, ò portarle, ò mandarle fuori delli Lazaretti, et licentiati, che saranno li sià cercato per il Prior con diligenza nelle sue robbe, et trovandone cosa alcuna, ne dia notitia al Rettore nel Sborar le mercantie, che saranno poste in contumacia sià osservato, come quì sotto.
- 8 Che ogni mattina fatto, che sià giorno li Guardiani faccino aprir tutte le porte, e balconi delle stanze dove saranno le mercantie, tenendole continuamente aperte fino l'Ave Maria, mentre però, che non siàno tempi, che bagnino ò guastino dette mercantie.
- 9 Che si come veniràno giornalmente le mercantie di Paese, siàno medesimamente per ordine poste a sborare, et medesimamente doppò liberate sià osservato il caricarle in Galera senza interrompere l'ordine delle prime gionte, et sborate, ne precinpij alcuna contumacia, se prima non sarà finito di aprir tutta quella robba, che li doverà intrar per sborarsi.
- 10 Che li sboradori deputati sopra le contumacie debbano levarsi alla medesima hora ancor loro al maneggio di dette robbe, continuando per tutto il giorno con l'assistenza delli suoi Guardiani, fuori, che per quelle hore li saranno deputate, cioè per il suo viver.
- 11 Che le Tavole delli Zambeloti siàno poste l'una tanto larga dall'altra, che li suoi invogli possino star in Terra in maniera, che non coprano li Zambeloti, siàno poi aperte le dette Tavole, calati li suoi invogli, si che restino le pezze senza cosa alcuna sopra, doppò siàno maneggiate dette pezze à una per una, ponendogli le mano più volte per le pieghe, volgendo quelle pezze di sotto sopra, et ciò per doi volte la settimana disponandoli, si che restino aperte.
- 12 Li mussoli, boccasini, et Tellami simili siàno slegate li pezze ad una ad una ponendoli le mano nel modo delli detti Zambeloti.
- 13 Li Feltri siàno del netto desfatte le balle, doppo siàno maneggiate le pezze à una per una, spiegandole, et repiegandole per due volte la settimana.
- 14 Le Schiavine, Schiavinoti, Felzade, Zenie, Boldroni, Agnelli, et fodre di pelle di ogni sorte siàno gettate à rifiuto, maneggiate à una per una stese altre tante volte quanto il Tempo buono lo concederà, per tanto quanto staràno in Contumacia et se intendi il primo, et ultimo giorno, che staranno tutte le Contumacie per un sol giorno.

- 15 Le Sede li siàno levati de intorno tutti li invogli, et Camisa che havessero doppò poste, come le tavole de Zambeloti, si che se gli possa andar intorno maneggiandoli se gli faccia molare li suoi lazzi tanto che la Seda si slarghi benissimo poi per quatro volte il giorno ponerli le mano più volte per entro cadaun [?] collo di netti quelli, che saranno per sborarli, et à meza la Contumacia siàno fatti voltar detti colli, si che quella Parte di sotto venghi di sopra.
- 16 Le Sede Curte di Morea, Ianina, Valona, ò altro loco siàno gettate à collo per collo, à monte fuori delli invogli, et doppò siano stivate à massa per massa, voltandole, et mutandole da luoco à luoco ogni settimana.
- 17 Li Cordoani di ogni sorte doppò sligate le balle, siàno poste le balle in monte, convenientemente, e siàno poi aperti detti mazzi quelli maneggiando à pelle per pelle ogni settimana, una, et più volte.
- 18 Li Cuori bovini de ogni qualità siàno posti in luogo aieroso, overo discoperto, facendoli aprire, et stender col pelo insoro, ò in Terra doppò si sbattano, ripiegano, et restinano una ò più volte la settimana.
- 19 Li Gottoni de ogni sorte, che capitassero siàno posti li sacchi l'uno appresso l'altro in taglio, doppò sià sussita [?] la tela, ò stuora di detto Sacco per longo in modo che si possi calar la tela fino la metà del Sacco, sfendendo poi benissimo il Gotton per longo, tanto che si possi penetrare fino la metà di esso gotton, nel qual per quatro volte al giorno si anderà ponendo le braccia per cadaun Sacco in piu luoghi, li quali Sacchi nella metà della contumacia saràno fatti [?] da quella banda, che saràno sborati doppò revoltati dall'altra banda siàno scusiti [?], aperti, et maneggiati nel med[essim]o modo della prima banda con l'assistenza però sempre del Guardian.
- 20 Le lane de ogni sorte siàno gettate fuori delli suoi sacchi, et poste à monte, ma però più basse, et larghe, quanto il luoco lo concede voltandole sottosopra, et da luoco à luoco una, et più volte la settimana, ne si debbano liberare, se non doi giorni doppò finito di esser insacate, et conservati li suoi sboradori sani.
- 21 Li Lini de ogni sorte doppò esser gettati fuori delli suoi sacchi à refuso siàno accomodati piu larghi sià possibile, maneggiati, et voltati spesso, e gettati fuori, quando sià tempo buono per maggior sicurtà, si potrà fare sligare le ligature delle teste delli mazzi.
- 22 Le pene, et penachi di qualunque sorte, che capitassero prima, siàno posti tutti li mazzi fuori delli Invogli à refuso, stendendoli in Terra sottilmente doppo siàno maneggiati, sborati, et voltati à mazzo per mazzo per più volte la settimana, appendendoli ancora sopra corde, et in loco aieroso, se venissero de loco infeto li siàno sligate le ligature delli mazzi, et religate al quanto nel mezo del mazzo solam[en]te, poi siàno maneggiate, et sborate com'è detto.
- 23 Le Cere in uno, ò due invogli si possino buttar nell'aqua per il tempo sarà terminato, et se occorresse darne fuori, siàno gettate refuse, slargate, e visto per entro non vi siàno corde, spaghi, ò cose simili, doppo bagnata benissimo con aqua salsa si può liberare.
- 24 Le Specie, e Droghe de ogni Sorte lo siàno levati tutti gl'invogli de intorno, et lasciati li colli mette sue Camise, quali siàno voltati, et maneggiati esteriormente per quel tempo,

- che staranno in contumacia, ma se alcuno volesse dar fuori dette Specie, ò Droghe si possano suodar à refuso sopra stuore con la presenza del Guardian, il quale con diligentia doverà vedere, ch'entro non vi sià altra cosa contagiosa, et con la distanza conveniente si possono liberare.
- 25 Li groppi de dennari, che veniràno de ogni luoco, se li Interessati li vorràno siàno tagliati li detti groppi da persone sospette, e gettati li denari à refuso in aqua salsa, ò aceto, et brusati li detti groppi, doppò siàno ricevuti liberamente li dannari con la debita distanza, ma quando li volessero cavare così intieri per mandarli à Venetia, siàno posti in aceto, tanto che stiano tutti coperti per quanto parerà all' Ill[ustrissi]mo Sig[no]r Conte, doppo che si potràno ricever da persone libere sicuramente.
- 26 Le lettere, che si daràno fuori di detti Lazaretti li sià prima per li Guardiani levati de intorno tutti li spaghi, che havessero, e veduto con diligenza, che entro non vi sià altra materia contagiosa, siàno poi con un vello profumate con incenso, et senza più maneggiarle darle fuori.
- 27 Li Anemali de ogni sorte di fuori delli Lazaretti occorresse cavarli siàno sequestrati, sguassati prima nel mare, siche restino tutti benissimo bagnati senza però altra cosa sospetta de intorno poi da persone libere spotrano esser ricevuti.
- 28 Se nelle contumacie, che si faràno di Cordoani, et Cuori solam[en]te à parte di altre mercantie, sarà ritrovato altra sorte di robba di maggior contumacia, la qual prima non sià sta [?] data in nota o dalli mercanti, ò dalli sboradori, et Guardiani, sià prima tenuta detta contumacia giorni quaranta doppò li detti mercanti de chi sarà la robba, et li sboradori, et Guardiani caschino in pena ad arbitrio di esso Ill[ustrissi]mo Sig[no]r Rhettor.
- 29 Se occorrerà, che alcuno se amali, che fosse sopra mercantie, ò vero in contumacia à parte si opererà, che immediate quel Guardiano della contumacia lo notifici al Priore, et lui subito lo riferisca al Rettore, il quale manderà il medico deputato à riconoscere il male, et ritrovandolo de infettione, si separi subito l'amalato dalli Sani con tutte le sue robbe, principiando da nuovo quella contumacia, e trovando esser altro mal non sospetto si lasserà continuare la detta contumacia.
- 30 Che l'amalato infetto, e sue robbe da dormire, et di uso quando guarisca, et sià in stato, che lui non possa dar altra infettione si muti de drappi netti, et si ponga alla sua contumacia, et si brusino tutti li altri panni infetti, facendo benissimo scovar, et profumar le stanze da quelle habitate, il med[essi]mo si può osservar quando l'infermo fosse morto, et di quelli l'havessero servito, et sepolto.

Limitation de Sboradori

- 31 Che per ogni Tavole 40 di Zambelorti Feltri, e balle di robbe simili sià un homo, per ogni sessanta de Cordoani un homo, per ogni quaranta de Cuori un homo, il tutto à ragion di balle da somma.
- 32 Quel di più si potrà in tutte le indette cose ordinare, et secondo li occorrenti accidenti parerà alla molta prudenza dell' Ill[ustrissi]mo Sig[no]r Rhettore di comandare etc: [?], dalla pratica, et diligenza di quelle persone, che governerà li Lazaretti soprà esser di maggior sicurtà delle cose pubbliche.
- 33 Che alcuno Spalatino, ne Dalmatino possi sotto alcun colore ò pretesto, che dir, et immaginar si possa esser introdotto nei Lazaretti per sborare qualsivoglia mercantia.

4)

ASVe, *Provveditori e Sopravveditori alla Sanità*, busta 452, 22.6.1719.

[...]

Questa magnifica Fabrica è composta da 7 Recinti; il primo si chiama della Generalità perché è abitazione dell'Ecc[elentissi]mo Provv[editore] Generale et sua Corte; il secondo Doanette, così chiamata perché deve servire di deposito delle Mercanzie espurgate et de Passeggieri ancora, sin tanto capitati occasione d'imbarco et per alloggio delli Mercanti turchi al ritorno che fanno da Venezia, in caso havessero d'attendere Carovane per trasportarsi al loro Paese [...].

Questo secondo Luoco ha due gran tezone et altri sei volti con sei comode stanze in solaro, nelli sei volti é compreso quello serve per Porta. Il terzo é piuttosto Andio che Recinto; da un lato vi é la Capela in solaro, et in pe piano un Magazzino all'opposto del luogo, che benché ristretto, serve d'abitazione, con le adiacenze, alli Priori, dopo che li sono state levate le stanze a loro destinate nel primo Recinto della Generalità. Nel passare dal secondo Recinto a questo stesso luoco, vi é un Solaro di sopra alla Porta, una camera ad uso del Guardiano de Chiave.

Il quarto é il primo Recinto di Contumacia-questo é diviso per il mezo da due muri che formano Calle per il comodo passaggio alli recinti avanzati; per distinguere questi due Tramezati li diremo, Tramezato da Terra e Tramezato da Mare, ognuno di questi Tramezati ha una filla di cinque gran Magazeni, capazzi di 15 in 16 migliara di Lana incirca, ariosi quanto bisogna, per havere la facciata quasi tutta aperta, con gran portone et due gran fenestroni. In solaro, sopra questi cinque Magazeni, vi sono sei camere che ognuna tiene il Spatio d'un Magazeno et queste camere potrebbero servire ancora per sboro di Mercantie, Havendo ognuna sufficiente Porta et uguali finestre [...].

Con il fondamento di informazione havuta, che in questi Lazzaretti pochi sono li Mercanti che si fermino alla Contumacia, ma che una Caravana, benché fosse di 100 cavalli, consegnate che hanno le Mercantie, lasciano un'huomo o due per sopra carico, li altri ritornano al loro Paese, per conseguenza poco impiegate le Stanze per passeggeri; questo quarto luoco, all entrata ha sopra le porte due camerini, a comodo delli Guardiani che devono stare di Guardia, onde questo quarto Luoco, primo di Contumacia, ha 10 Magazeni, 12 Camere, 2 Teze.

Il quinto si nomina Doana Sporca, quivi si ricevono le Carovane, da una pare ha un gran Portico, a comodo delli Cavalli, con di sopra sei gran camere. Alla parte opposta 6 Magazeni, con sopra altre 6 camere-servono di deposito, in caso non si potesse dar subito la contumacia et per alloggio di quelli Mercanti che volessero fermarsi una notte o due, fintanto che facciano la consegna delle Mercantie.

Sesto – vi é la Cavana per l'espurgo delle Cere. Questa sarà capace di 300 Colli di Cera incirca in una volta; nell'istesso recinto vi é una gran corte et 2 Magazeni per asciugare le Cere uscite dalla Cavana, sopra quali Magazeni vi é Stanza per il Guardiano, Oltre questa Cavana, nell primo Recinto di Contumacia, in un angolo vi é una fontana capace di 20 Colli incirca di Cera

Settimo ed ultimo Recinto, nominato S. Pietro da Terra e S. Pietro da Mar, questo pure é diviso da un muro come il quarto, primo di Contumacia, non ha però la Calle come l'altro perché non vi resta altro passaggio. L'uno di questi tramezati, nel sopradetto quarto Recinto; ha ancora in testa la Teza, tutta aperta come quello et S. Pietro da Mar da 4 pur grandi Magazeni in filla, con sopra sue Camere et in testa parimenti la sua Teza. Cosiché questi Recinti hanno per puro uso di Contumacia Magazeni N. 19-Camere 21 et 4 gran Teze [...].

Dall'erettione di questi Lazzaretti, fu provveduto alli bisogni d'acqua con 4 Pozzi [...]. il primo é nella gran corte della Generalità, con condotti che ricevono tutte le acque de coperti di quel recinto, il secondo nella Doana netta, il terzo in S. Pietro da Mar, il quarto in S. Pietro da Terra. Il primo [...] é di presente ridotto senza goccia d'acqua, non so se a causa che li condotti siano otturati [...] il secondo mi vien detto d'acqua sorgente, perché mai é stato veduto asciutto, ma l'acqua per bere, mai è stata molto buona [...] il terzo ha d'ordinario scarsezza d'acqua e non molto buona, di presente asciutto, il quarto é l'unico che per Ministri e Passeggeri serve d'acqua buona da bere. [...] sino al 1704 i Priori alloggiavano nel primo Recinto, molto ampio e ricco di stanze, dove si alloggiavano anche Turchi che uscivano dalle Contumacie o ritornavano da Venezia. Gli ultimi due Priori, non si sa perché furono levati di lì. [...] la Doana netta è occupata da proti con famiglie, da Maestranze et da Trombete et Pifari, tutti pure con famiglie, onde di questa non posso disporre né di camere né di teze.

[...]

Spalato, 22 Giugno 1719

Andrea Marcobruni Priore

IZVORI

Neobjavljeni izvori

Archivio di Stato di Venezia

- ASVe, fond *Cinque Savi alla mercanzia*, I serie, busta 142, *Risposte*.
ASVe, fond *Cinque Savi alla mercanzia*, I serie, busta 143, *Risposte*.
ASVe, fond *Cinque Savi alla mercanzia*, I serie, busta 146, *Risposte*.
ASVe, fond *Cinque Savi alla mercanzia*, I serie, busta 151, *Risposte*.
ASVe, fond *Cinque Savi alla mercanzia*, I serie, busta 492, *Lettere*.
ASVe, fond *Cinque Savi alla mercanzia*, II serie, busta 26, *Consoli veneti in Levante*.
ASVe, fond *Cinque Savi alla mercanzia*, II serie, busta 63, *Ebrei ponentini: Università*.
ASVe, fond *Cinque Savi alla mercanzia*, II serie, busta 162, *Spalatro: commercio e navigazione*.
ASVe, fond *Cinque Savi alla mercanzia*, II serie, busta 163, *Spalatro: commercio e navigazione*.
ASVe, fond *Collegio, Relazioni finali di ambasciatori e pubblici rappresentanti*, busta 72, *Spalato*.
ASVe, fond *Lettere e scritture turchesche*, busta 3.
ASVe, fond *Provveditori e sopravveditori alla sanità*, busta 10, *Disegni*.
ASVe, fond *Provveditori e sopravveditori alla sanità*, busta 391.
ASVe, fond *Provveditori e sopravveditori alla sanità*, busta 417.
ASVe, fond *Provveditori e sopravveditori alla sanità*, busta 452.
ASVe, fond *Senato, Deliberazioni, Costantinopoli*, registro 12.
ASVe, fond *Senato, Deliberazioni, Mar*, filza 69.
ASVe, fond *Senato, Deliberazioni, Mar*, filza 87.
ASVe, fond *Senato, Deliberazioni, Mar*, filza 104.
ASVe, fond *Senato, Deliberazioni, Mar*, filza 178.
ASVe, fond *Senato, Deliberazioni, Secreta*, filza 82.
ASVe, fond *Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche*, busta 272.
ASVe, fond *Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche*, busta 414.
ASVe, fond *Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche*, busta 487.

Biblioteca del Museo Correr u Veneciji

- BMCV, *codice Cicogna*, 2509/MSS III, n. 455
BMCV, MSS PD 567.
BMCV, *codice Dona delle Rose*, n. 305

Državni arhiv u Zadru

DAZD, fond *Općina Split* (HR-DAZD-16), kutija 175.

DAZD, fond *Općina Split* (HR-DAZD-16), kutija 317, *Blagajničke knjige 1603 – 1641*.

DAZD, fond *Općina Split* (HR-DAZD-16), kutija 320/a, *Blagajničke knjige 1614. – 1631*.

DAZD, fond *Općina Split* (HR-DAZD-16), kutija 323.

DAZD, fond *Općina Split* (HR-DAZD-16), kutija 347.

DAZD, fond *Miscellanea* (HR-DAZD-377), svezak 1.

DAZD, *Zbirka obitelji Kurir* (HR-DAZD-381), mapa 150.

DAZD, *Zbirka obitelji Kurir* (HR-DAZD-381), mapa 151.

DAZD, *Nacrti građevinskih objekata* (HR-DAZD-384), mapa X.

Muzej hvarske baštine

Muzej hvarske baštine, *Fond Bučić*, kut. 1 (18. st.), *Spisi mletačkog inženjera G. B. Camozzinija*.

Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti

Arhiv SANU, *Zaostavština Jovana Tomića*, 8711 – XII.

Objavljeni izvori

- Giulio Bajamonti, *Storia della peste che regnò in Dalmazia negli anni 1783 – 1784*, Venecija: Vincenzo Formaleoni, 1786.
- Miroslav Bertoša (prir.), *Tvrđavni spisi Onofrija Del Campa: traktati i memorabilije jednoga kondotjera u Dalmaciji u doba Kandijskoga rata*, Rijeka: Državni arhiv, 2003.
- Joan Blaeu, *Nouveau theatre d'Italie, ou description exacte de ses villes, palais, eglises, &c.: et les cartes geographiques de toutes ses provinces*, Amsterdam: Pierre Mortiere, 1704.
- Giovanni Boccaccio, *Il Decamerone*, Venecija: Vincenzo Valgrisi, 1557.
- Luca Carlevarijs, *Le fabriche e vedute di Venetia diseguate, poste in prospettiva et intagliate da L. C.*, Venecija: Giovanni Battista Finazzi, 1703. – 1707.
- Vincenzo Maria Coronelli, *Singularità di Venezia, I palazzi, La Brenta*, Venecija: Vincenzo Coronelli, 1708. – 1709.
- Evlija Čelebi, *Putopis: Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Hazim Šabanović (prev. i prir.), Sarajevo: IRO „Veselin Masleša“, 1979.
- Ćiro Čičin Šain, „Pisma Marka Kavanjina splitskog trgovca iz prve polovine XVII stoljeća“, u: *Starine* 49, 1959., str. 105 – 226.
- Robert Dankoff, Sooyong Kim (prev.), *An Ottoman Traveller: Selections from the Book of Travels of Evliya Çelebi*, London: Eland, 2010.
- Mihovil Glavinić, „Iscrizioni dalmate d'epoca veneziana“, u: *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 7, 1880., str. 99 – 101.
- Vedran Gligo; Marin Berket; Vladimir Rismondo; Ljerka Šimunković (prev. i prir.), *Zlatna knjiga grada Splita*, Split: Književni krug, 1996.
- John Howard, *An Account of the Principal Lazarettos in Europe*, London: Johnson; Dilly; Cadell, 1789.
- Joseph Lavallée; Louis-Francois Cassas, *Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et de la Dalmatie*, Pariz: Pierre Didot, 1802.
- Simone Luzzatto, *Discorso circa il stato de gl'Hebrei et in particular dimoranti nell'inclita città di Venetia*, Venecija: Gioanne Calleoni, 1638.
- Lodovico Antonio Muratori, *Del governo della peste e delle maniere di guardarsene*, Modena: Bartolomeo Soliani, 1714.
- Grga Novak (ur.), *Mletačka uputstva i izvještaji IV: od 1572. do 1590.*, Zagreb: JAZU, 1964.
- Grga Novak (ur.), *Mletačka uputstva i izvještaji VI: od 1588. do 1620.*, Zagreb: JAZU, 1970.
- Grga Novak (ur.), *Mletačke upute i izvještaji VIII: od 1620. do 1680.*, Zagreb: JAZU, 1977.
- Antonio Proculiano, *Govor u pohvalu Splita: tekst Antuna Prokulijana objavljen 1567. godine preve-la, kometirala i uvod napisala Ljerka Šimunković*, Split: Hrvatsko-talijanska kulturna udruga Dante Alighieri, 2015.
- Vincenzo Solitro, *Documenti storici sull'Istria e Dalmazia I*, Venecija: G. Gattei, 1844.
- Lazzaro Soranzo, *L'Ottomanno*, Ferrara: Vittorio Baldini, 1599.
- Vitruvije, *Deset knjiga o arhitekturi*, Matija Lopac; Vladimir Bedenko (prev.), Zagreb: Golden marketing; Institut gradevinarstva Hrvatske, 1999.
- John Gardner Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro I*, London: John Murray, 1848.

LITERATURA

- Rossana d'Alberton Vitale, „Tra sanità e commercio: il difficile ruolo del lazaretto veneziano alla scala di Spalato”, u: *Studi veneziani*, n.s. 39, 2000., str. 253 – 288.
- Ante Alajbeg; Nebojša Cingeli, „Arheološka istraživanja splitskih lazareta i baroknih bedema“ u: *Izdanja Hrvatskoga arheološkoga društva* 33 (2019.), str. 281 – 298.
- Sergio Anselmi, *Venezia, Ragusa, Ancona tra cinque e seicento: un momento della storia mercantile del medio adriatico*, Ankona: Deputazione di storia patria delle Marche, 1969.
- Ekrem Hakki Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı mimari eserleri* 1, Istanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1977.
- Nataša Bajić-Žarko, „Zvanja i zanimanja u lazaretu krajem XVI st. do tridesetih godina XVII st.“, u: *Kulturna baština* 14, 1983., str. 90 – 91.
- Nataša Bajić-Žarko, *Split kao trgovačko i tranzitno središte na razmeđu istoka i zapada u 18. stoljeću*, Split: Književni krug, 2004.
- Nataša Bajić, „Procvat splitske trgovine u 18. stoljeću“, u: *Baština* 32, 2004. str. 93 – 108.
- Sulejman Bajraktarević, „Turski dokumenti gradske biblioteke i kaptolskog arhiva u Splitu“ u: *Ljetopis JAZU* 57, 1949. – 1950., str. 141 – 146.
- Elena Bassi, *L'architettura del Sei e Settecento a Venezia*, Napulj: Edizioni Scientifiche Italiane, 1962.
- Elena Bassi, „Andrea Musalo“, u: *Piranesi: tra Venetia e l'Europa*, Alessandro Bettagno (ur.), Firenze: Leo S. Olschki, 1983.
- Joško Belamarić, *Split: od carske palače do grada: kulturno-povijesni vodič*, Split: Konzervatorski odjel, 1997.
- Lukša Beritić, „Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku II“, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 12, 1960., str. 61 – 67.
- Darka Bilić, *Inženjeri u službi Mletačke Republike: Inženjeri i civilna arhitektura u 18. stoljeću u mletačkoj Dalmaciji i Albaniji*, Split: Književni krug, 2013.
- Darka Bilić, „I protagonisti dell'edilizia militare in Dalmazia nei secoli XVII e XVIII“, u: *L'architettura militare di Venezia in Terraferma e in Adriatico fra XVI e XVII secolo*, zbornik radova znanstvenog skupa (Palmanova, 8. – 10.11.2013.), Francesco Paolo Fiore (ur.), Firenze: Leo S. Olschki, 2014., str. 359 – 380.
- Rita Binaghi, „Le machine del porto“, u: *Sopra i porti di mare I: Il trattato di Teofilo Gallaccini e la concezione architettonica dei porti dal Rinascimento alla restaurazione*, Giorgio Simoncini (ur.), Firenze: Leo S. Olschki, 1993., str. 130 – 136.
- Quim Bonastra, „Recintos sanitarios y espacios de control. Un estudio morfológico de la arquitectura cuarentenaria“, u: *Dynamis* 30, 2010., str. 17 – 40.
- Goran Borčić, *Povijest pisana svjetlom: Split od Prisce do Adriane*, sv. 1, Split: Muzej grada Splita, 2013.
- Michela dal Borgo, „Le Corporazioni di Mestiere Veneziane e le Attività Economico-Commerciali delle Nation Foreste: Ebrei, Turchi, Tedeschi, Greci e Armeni“, u: *Mediterranean world* 16, 2001., str. 183 – 195.
- Danica Božić Bužančić, „Prilog poznavanju uloge mora, vode i brodova u suzbijanju kuge u Dalmaciji krajem XVIII stoljeća“, u: *Grada i prilozi za povijest Dalmacije* 13, 1997., str. 265 – 284.

- Danica, Božić Bužančić, „Ivan Petar Marchi – Markić: Njegovo djelovanje i njegova oporuka”, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 41, 1999., str. 181 – 202.
- Fernand Braudel, *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Epoque de Philippe II*, Pariz: Armand Colin, 1949.
- Sandi Bulimbašić, „Povijest splitskih baroknih utvrda“, u: Joško Belamarić (ur.), *Obnova bastiona Priuli – Konzervatorska studija*, Split: Konzervatorski odjel, 2003., str. 14 – 24.
- Giuseppe Cadorin, *Pareri di XV architetti e notizie storiche intorno al palazzo ducale di Venezia*, Venecija: Pietro Milesi, 1858.
- Donatella Calabi, „Magazzini, fondaci, dogane” u: *Storia di Venezia 2: Il Mare*, Alberto Tenenti; Ugo Tucci (ur.), Rim: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1991., str. 802 – 807.
- Donatella Calabi, „Le basi ultramarine”, u: *Storia di Venezia 2: Il Mare*, Alberto Tenenti; Ugo Tucci (ur.), Rim: Enciclopedia Italiana, 1991., str. 861 – 878.
- Donatella Calabi, „Città e territorio nel dominio da mar“, u: *Storia di Venezia 6: Dal Rinascimento al Barocco*, Gaetano Cozzi; Paolo Prodi (ur.), Rim: Enciclopedia Italiana, 1994., str. 943 – 977.
- Donatella Calabi, „Gli stranieri e la città” u: *Storia di Venezia 5: Il Rinascimento: società ed economia*, Alberto Tenenti, Ugo Tucci (ur.), Rim: Enciclopedia Italiana, 1996. str. 913 – 946.
- Donatella Calabi, „Stranieri nella capitale della Republica Veneta nella prima età moderna”, u: *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Italie et Méditerranée* 111/2, 1999., str. 721 – 732.
- Donatella Calabi, *The Market and the City*, Aldershot: Ashgate, 2004.
- Donatella Calabi, Stephen Turk Christensen (ur.), *Cities and Cultural Exchange in Europe, 1400–1700*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Donatella Calabi, *Venice and its Jews: 500 Years Since the Founding of the Ghetto*, Milano: Officina Libreria, 2017.
- Lia Camerlengo, „Il lazaretto a San Pancrazio e l'ospedale della Misericordia in Bra: le forme dell'architettura” u: *L'ospedale e la città: cinquecento anni d'arte a Verona*, Alessandro Pastore, Gian Maria Varanini, Paola Marini, Giorgio Marini (ur.), Verona: Cierre Edizioni, 1996., str. 179 – 191.
- Matteo Chiarot, *Lidra dalle temerarie teste: Venezia e il contrabbando del sale istriano fra Cinque e Seicento*, diplomski rad, Venecija: Sveučilište Ca' Foscari, Odsjek za povijest, ak. god. 2014./2015.
- Georg Christ, *Trading Conflicts: Venetian Merchants and Mamluk Officials in Late Medieval Alexandria*, Boston: Brill, 2012.
- Walter Christaller, *Die Zentralen Orte in Sueddeutschland*, Jena: Gustaf Fischer, 1933.
- Ennio Concina, *Fondaci: Architettura, Arte, e Mercatura tra Levante, Venezia, e Alemagna*, Venezia: Marsilio Editori, 1997.
- Vera Costantini, „Fin dentro il paese turchesco: stabilimento della scala di Spalato e potenziamento delle reti mercantili e diplomatiche veneziane nell'entroterra bosniaco”, u: *Studi veneziani* 67, 2014., str. 267 – 281.
- Vera Costantini, „Alternative Paths Towards the Age of Mercantilism: The Venetian Project of the Scala di Spalato”, u: *Bordering Early Modern Europe*, Maria Baramova; Grigor Boykov; Ivan Parvev (ur.), Weisbaden: Harrassowitz Verlag, 2015., str. 63 – 78.

- Vera Costantini, „Il rinnovamento della politica economica veneziana nei Balcani visto dalle fonti ottomane (1578 – 1617)“, u: *Innovare nella storia economica: temi, metodi fonti*, zbornik radova sa znanstvenog skupa (Rim, Università Roma Tre, 10. – 11. 10. 2014.), Antonio di Vittorio (ur.), Prato: Fondazione Istituto Internazionale di storia economica F. Datini, 2016., str. 185 – 196.
- Lovorka Čoralčić, *Put, putnici, putovanja: ceste i putovi u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama*, Zagreb: AGM, 1997.
- Lovorka Čoralčić; Ivana Prijatelj-Pavičić, „Prilog poznavanju splitske crkvice Gospe od Zvonika“, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 39/1, 2005., str. 355 – 377.
- Arsen Duplančić, „Popisi državnih zgrada u Splitu iz godina 1789. i 1804.“, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture* 13, 1987., str. 143 – 158.
- Arsen Duplančić, „Prilog poznavanju luke i pomorstva Splita u 18. i 19. stoljeću“, u: *Adrias* 2, 1988., str. 69 – 88.
- Arsen Duplančić, „Splitska bazana i njena uloga u zaštiti zdravlja“ u: *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae* 28, Beograd, 1988., str. 62 – 76.
- Arsen Duplančić, „Mletački lavovi u Splitu“, u: *Kulturna baština* 18, 1988., str. 28 – 37.
- Arsen Duplančić, „O Mihovilu Luposignoliju, vojnim inženjerima i mjernicima u Dalmaciji u 18. stoljeću“, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 29/1, 1990., str. 261 – 268.
- Arsen Duplančić, „Prvi boravak kapucina u Splitu (1682. – 1875.)“, u: *Croatica Christiana periodica* 31, 1993., str. 129 – 136.
- Arsen Duplančić, „Neobjavljeni nacrti i opisi splitskog lazareta“ u: *Adrias* 4 – 5, 1994., str. 167 – 190.
- Arsen Duplančić, „Prinos dokumentaciji urbanističkog razvitka Splita od 17. do 19. stoljeća“, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 20/21, 1994. – 1995., str. 143 – 154.
- Arsen Duplančić; Radoslav Tomić, *Zbirka slika Arheološkog muzeja u Splitu*, Split: Arheološki muzej, 2004.
- Arsen Duplančić, *Splitske zidine u 17. i 18. stoljeću*, Zagreb: Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2007.
- Arsen Duplančić, „Natpis iz lazareta“, u: *Split u Arheološkome muzeju u Splitu*, katalog izložbe (Split, Arheološki muzej, 2007.), Zrinka Buljević (ur.), Split: Arheološki muzej, 2007., str. 55.
- Sabine Florence Fabijanec, „Hygiene and commerce: the example of Dalmatian lazaretos from the fourteenth until the sixteenth century“ u: *Ekonomska i ekohistorija* 4, 2008., str. 125 – 133.
- Massimo Favilla; Ruggero Rugolo, „La verità sul caso Gaspari“, u: *Studi veneziani*, n.s., XLV, 2003., str. 243 – 262.
- Massimo Favilla; Ruggero Rugolo, „Progetti di Antonio Gaspari, architetto della Venezia barocca“, u: *Atti dell’Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* 165, 2007., str. 139 – 191.
- Cvito Fisković, „Umjetnički obrt u Splitu 15. – 16. stoljeća“, u: *Zbornik Marka Marulića 1450. – 1950.*, Josip Badalić (ur.), Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1950., str. 121 – 158.
- Cvito Fisković, „Splitski lazaret“, u: *Četiri priloga historiji grada Splita XVII i XVIII stoljeća*, Split: Muzej grada Splita, 1953., str. 7 – 35.
- Cvito Fisković, „Ignacije Macanović i njegov krug“, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 9/1, 1955., str. 198 – 268.
- Maria Fusaro, *Political Economies of Empire in the Early Modern Mediterranean: The Decline of Venice and the Rise of England, 1450–1700*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

- Martin Gaier, *Facciate sacre a scopo profano. Venezia e la politica dei monumenti dal Quattrocento al Settecento*, Venecija: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 2002.
- Jasenka Gudelj; Petar Strunje, „Palladio i Dioklecijanova palača: renesansni arhitektonski crteži splitskog sklopa“, u: *Ars Adriatica* 5, 2015., str. 127 – 140.
- Jasenka Gudelj, „Progettare per la periferia cattolica: i disegni romani per il mancato ampliamento settecentesco della cattedrale di Spalato“, u: *Il Capitale Culturale* 10, 2014., str. 349 - 366.
- Jasenka Gudelj, „Pula and Split: The Early Modern Tale(s) of Two Ancient Cities“, u: *A Handbook to Classical Reception in Eastern and Central Europe*, Zara Martirosova Torlone, Dana LaCourse Munteanu, and Dorota Dutsch (ur.), Blackwells: John Wiley & Sons, 2017., str. 21 - 34.
- Jasenka Gudelj, „Tra l'Italia e la Grecia. L'architettura, l'antico e la scoperta francese dell'Istria e della Dalmazia“, u: *À travers l'Italie / Attraverso l'Italia. Édifices, villes, paysages dans les voyages des architectes français. Edifici, città, paesaggi nei viaggi degli architetti francesi 1750 – 1850*, Antonio Brucculeri, Cristina Cuneo (ur.), Cinisello Balsamo: Silvana editoriale, 2020., str. 352 – 367.
- Katarina Horvat-Levaj, *Barokna arhitektura*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2015.
- Viki Jakaša-Borić, *Reprezentativna stambena arhitektura 17. i 18. stoljeća u Splitu*, magistarski rad, Zagreb: Filozofski fakultet, 2002.
- Viki Jakaša, „Barokna stambena arhitektura u Splitu“, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 26, 2002., str. 57 – 68.
- Dieter Jetter, „Zur Typologie des Pesthauses“, u: *Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften*, 47/3, 1963., str. 291.–300.
- Neven Jovanović, „Marulić i *laudationes urbium*“, u: *Colloquia Maruliana* XX, 2011., str. 141 – 165.
- Ljubo Karaman, „O starom domu splitskih nadbiskupa“, u: *Novo doba*, god. XVIII, br. 300, Božić 1935., str. 17 – 20.
- Lovre Katić, „Iz knjiga oporuka splitskog kaptola“, u: *Starine* 49, 1959., str. 81 – 104.
- Duško Kečkemet, „Mapa crteža dalmatinskih gradova ing. Josipa Santinija“, u: *Četiri priloga historiji grada Splita XVII i XVIII stoljeća*, Split: Muzej grada Splita, 1953., str. 63 – 84.
- Duško Kečkemet, „Urbanistički razvoj splitske luke“, u: *Pomorski zbornik: povodom 20-godišnjice Dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942. – 1962.* II., Grga Novak i Vjekoslav Maštrović (ur.), Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; Zadar: Institut za historijske i ekonomske nauke, 1962., str. 1393 – 1438.
- Duško Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, Split: Jevrejska općina, 1971.
- Duško Kečkemet, „Prilog opisu i povijesti splitskog lazareta“, u: *Pomorski zbornik* 13, 1975., str. 377 – 401.
- Duško Kečkemet, „Grafike dalmatinskih gradova Joana Blaeua“, u: *Radovi centra JAZU u Zadru* XXII – XXIII, 1976., str. 153 – 180.
- Duško Kečkemet, „Zaštita od epidemija u Splitu“, u: *Sanitarni kordon nekad i danas, Zbornik radova Simpozija održanog u povodu 250. obljetnice Sanitarnog kordona*, Janko Vodopija (ur.), Zagreb: Zbor liječnika Hrvatske, 1978., str. 74 – 90.
- Duško Kečkemet, „Plan i veduta Splita iz početka osamnaestoga stoljeća“, u: *Kulturna baština* 11 – 12, 1981., str. 87 – 94.
- Duško Kečkemet, „Crteži Splita i okolice Jana Baptista van Moera iz 1858“, u: *Kulturna baština* 15, 1984., str. 102 – 111.

- Duško Kečkemet, „Splitski lazaret“, u: *400 ljeta splitskog lazareta*, Mladen Smoljanović (ur.), Split: Zavod za zaštitu rada, 1992., 1 – 10.
- Duško Kečkemet, *Borba za grad: urbanističke, arhitektonske, spomeničke i ekološke teme starog i novog Splita: 1950. – 1979.*, Split: Društvo arhitekata, 2002.
- Duško Kečkemet, *Kulturna i umjetnička baština u Dalmaciji, izabrani radovi I*, Split: Marjan tisak, 2004.
- Bratoljub Klaić, *Veliki rječnik stranih riječi, izraza i kratica*, Zagreb: Zora, 1968.
- Katerina Konstantinidou, *Lazzaretti veneziani in Grecia*, Padova: Elzeviro, 2015.
- Joško Kovačić, „Mjernik i graditelj Giovanni Battista Camozzini“, u: *Kulturna baština* 24 – 25, 1994., str. 85 – 101.
- Vanja Kovačić, „Toranj gradskog sata u Omišu“ u: *Omiški ljetopis* 5, 2009., str. 79 – 91.
- Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Naučno društvo, 1957.
- Fulvio Lenzo, „Venezia“ u: *Il settecento: Storia dell'architettura nel Veneto*, Venecija: Marsilio, 2012.
- Aron di Leone Leoni; António Manuel Lopes Andrade, „Daniel Rodriga: um dos grandes protagonistas das Nações Portuguesas do mediterrâneo“ u: *Revista Portuguesa de História* 38, 2006., str. 219 – 263
- Zdenko Levental, „Prilozi istoriji splitske luke i njenog lazareta“, u: *Zbornik radova Desetog naučnog sastanka Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije*, Beograd, 1963., str. 59 – 70.
- Šime Ljubić, „O Markantunu Dominisu Rabljaninu historičko-kritičko iztraživanje navlastito po izvorih mletačkoga arkiva i knjižnice arsenala parizkoga“ u: *Rad Jugoslavenske akademije* 10, 1870., str. 1 – 159.
- Leone A. Maggiorotti, *Gli architetti militari* 3, Rim: Libreria dello Stato, 1939.
- Antonio Manno, „Il governo del cantiere: Istituzioni, patrizi, soldati, tecnici e operai durante la costruzione di Palmanova“ u: *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed arti: Classe di scienze morali, lettere ed arti* 151/4, 1992., str. 1061 – 1102.
- Jerko Marasović, „Prilog proučavanju slike Splita Girolama da Santacroce“, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 36/1, 1996., str. 223 – 243.
- Jerko Marasović, *Metodologija obrade graditeljskog naslijeda*, Split: Književni krug; Zagreb: Arhitektonski fakultet, 2007.
- Ante Milošević (ur.), *Lazareti u Dubrovniku*, Dubrovnik: Zavod za obnovu Dubrovnika, 2018.
- Milivoj Š. Milošević, „Lazareti na crnogorskom primorju“, u: *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* 7, 1959., str. 57 – 70.
- Ivan Milotić, *Rimska cestovna baština na tlu Hrvatske*, Zagreb: Hrvatsko društvo za ceste VIA – VITA, 2010.
- Giuseppina Minchella, *Frontiere aperte: Musulmani, ebrei e cristiani nella Repubblica di Venezia (XVII secolo)*, Rim: Viella, 2014.
- Paolo Morachiello, „Howard e i lazaretti da Marsiglia a Venezia: gli spazi della prevenzione.“ u: *Venezia e la peste 1348. – 1797.*, katalog izložbe (Venecija, prosinac 1979.), Orazio Pugliese (ur.), Venecija: Marsilio Editori, 1979., str. 157 – 194.
- Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI stoljeću“, u: *Starine* 52, 1962., str. 185 – 248.

- Viktor Morpurgo, „Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI stoljeću (nastavak)“, u: *Starine* 53, 1966., str. 363 – 415.
- Gülru Necipoğlu, „Connectivity, Mobility, and Mediterranean “Portable Archaeology”: Pashas from the Dalmatian Hinterland as Cultural Mediators“, u: *Dalmatia and the Mediterranean: Portable Archeology and the Poetics of Influence*, Alina Payne (ur.), Boston; Leiden: Brill, 2014., str. 313 – 381.
- Grga Novak, *Židovi u Splitu*, Split: Knjižara Morpurgo, 1920.
- Grga Novak, *Split u svjetskom prometu*, Split: Hrvatska štamparija, 1921.
- Grga Novak, *Naše more: razvitak moći i plovidbe na Jadranu*, Split: Naklada Jadranske straže, 1927.
- Grga Novak, *Povijest Splita II*, Split: Matica Hrvatska, 1957.
- Katrina O'Loughlin; Ana Šverko; Elke Katharina Wittich (ur.), *Discovering Dalmatia: Dalmatia in travelogues, images, and photographs*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2019.
- Stephen Ortega, *Negotiating Transcultural Relations in the Early Modern Mediterranean: Ottoman-Venetian Encounters (Transculturalisms, 1400 – 1700)*, Abingdon: Routledge, 2014.
- Renzo Paci, „La scala di Spalato e la politica Veneziana in Adriatico“, u: *Quaderni storici* 13, 1970., str. 48 – 105.
- Renzo Paci, *La „scala“ di Spalato e il commercio veneziano nei Balcani fra cinque e seicento*, Venecija: Deputazione di storia patria per le Venezie, 1971.
- Daniel Panzac, *Quarantaines et lazarets. L'Europe et la peste d'Orient (XVIIe-XXe siècles)*, Aix-en-Provence: Edisud, 1986.
- Ivan Pederin (prev. i pir.), *Njemački putopisi po Dalmaciji*, Split: Logos, 1989.
- Snježana Perojević, „Izgradnja lazareta u Splitu“, u: *Prostor* 2/24, 2002., str. 119 – 134.
- Snježana Perojević, „Nova saznanja o splitskom lazaretu iz nacrtu Napoliona Erauta“, u: *Kulturna baština* 33, 2006., str. 99 – 116.
- Snježana Perojević, „Uloga splitskog lazareta u povijesti Splita“, u: *90 godina u službi zdravlja, 1922. – 2012.: Od Higijenskog zavoda u Splitu do Nastavnog zavoda za javno zdravstvo Splitsko-dalmatinske županije*, Stella Fatović-Ferenčić (ur.), Split: Nastavni zavod za javno zdravstvo Splitsko-dalmatinske županije, 2012., str. 33 – 42.
- Snježana Perojević, „Tvrđava Gripe u Splitu: Izgradnja od 1647. do 1682. godine“, u: *Prostor* 21/1, 2013., str. 2 – 13.
- Carla Pizzol dall'Olio, *Ottavio dall'Olio governor delle galere da mercanzia della Serenissima*, Vittorio Veneto: Tipse, 2011.
- Ita Praničević Borovac, *Sveci i pomorci: umjetnička baština pomorske tematike Dalmacije pod zaštitom svetaca*, Split: Književni krug; Umjetnička akademija Sveučilišta u Splitu, 2017.
- Paolo Preto, *Venezia e i Turchi*, Firenca: G.C. Sansoni Editore, 1975.
- Kruno Prijatelj, *Barok u Splitu*, Split: „Ivan Lozica“, 1947.
- Kruno Prijatelj, *Umjetnost XVII i XVIII stoljeća u Dalmaciji*, Zagreb: Matica Hrvatska, 1956.
- Lionello Puppi, *Michele Sanmicheli: architetto di Verona*, Padova: Marsilio, 1971.
- Marina Rakić, „Splitski spomenici u putopisu Cassasa i Lavalléca“, u: *Kulturna baština* 36, 2010., str. 59 – 82.
- Tomislav Raukar, „Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u XV i XVI stoljeću“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 10, 1977., str. 203 – 225.
- Benjamin Ravid, „The Legal Status of the Jewish Merchants of Venice, 1541 – 1638“, u: *The Journal of Economic History* 35, 1975., str. 274 – 279.

- Benjamin Ravid, „The First Charter of the Jewish Merchants of Venice, 1589“, u: *AJS Review* 1, 1976., str. 187 – 222.
- Benjamin Ravid, „The Religious, Economic and Social Background and Context of the Establishment of the Ghetti of Venice“, u: *Gli Ebrei e Venezia*, Gaetano Cozzi (ur.), Milano: Edizioni Comunità, 1987., str. 212–259.
- Benjamin Ravid, „A tale of three cities and their Raison d'etat: Ancona, Venice, Livorno, and the competition for Jewish merchants in the sixteenth century“, u: *Mediterranean Historical Review* 6, 1991., str. 138 – 162.
- Jonathan Ray, „Iberian Jewry between West and East: Jewish Settlement in the Sixteenth-Century Mediterranean“, u: *Mediterranean Studies* 18, 2009., str. 44 – 65.
- Olivia Remie Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World: Lodging, Trade, and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Augusto Roca De Amicis, „Antonio Gaspari e un dialogo con il barocco romano“, u: *Storia dell'architettura nel Veneto: il Seicento*, Augusto Roca de Amicis (ur.), Venecija: Marsilio Editori, 2008., str. 206 – 221.
- Agostino Sagredo, Federico Berchet, *Il Fondaco dei Turchi in Venezia: studi storici ed artistici*, Milano: Giuseppe Civelli, 1860.
- Radovan Samardžić, *Veliki vek Dubrovnika*, Beograd: Prosveta, 1983.
- Alessandra Sartori, *Spalato rinascimentale: la fortezza e la città a dal sec. XV al sec. XVIII*, diplomski rad, Venecija: Istituto Universitario di architettura, 1986. – 1987.
- Mirela Slukan Altić, „Povijest sanitarnih kordona i njihova uloga u razvoju dalmatinskih gradova“, u: *Ekonomika i ekohistorija* 2/2, 2006., str. 55 – 64.
- Jane L. Stevens Crawshaw, *Plague Hospitals: Public Health for the City in early Modern Venice*, Farnham: Ashgate, 2012.
- Elena Svalduz, „Al servizio del magistrato. I protti alle acque nel corso del primo secolo d'attività“, u: *Architetto sia l'ingegnere che discorre: Ingegneri, architetti e protti nell'età della Repubblica*, Giuliana Mazzi, Stefano Zagaglia (ur.), Venecija: Marsilio, 2004., str. 233 – 268.
- Elvira Šarić Kostić, *Splitski grbovi: Kameni grbovi iz Muzeja grada Splita*, katalog izložbe, Split: Muzej grada, 2018.
- Ljerka Šimunović, „Prehrana osmanskog izaslanika Omer-bega Babića i njegove pratnje u splitskom lazaretu“, u: *Grada i prilozi za povijest Dalmacije* 16, 2000., str. 287 – 315.
- Richard J. A. Talbert (ur.), *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2000.
- Manfredo Tafuri, *Venezia e il Rinascimento*, Torino: Einaudi, 1985
- John Tolan; Henry Laurens; Gilles Veinstein, *Europe & the Islamic world: A history*, New Jersey: Princeton University Press, 2013.
- Seid Traljić, „Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII i XVIII stoljeću“, u: *Pomorski zbornik: povodom 20-godišnjice Dana mornarice i pomorstva Jugoslavije, 1942. – 1962.*, sv. 1, Grga Novak, Vjekoslav Maštrović (ur.), Zadar: Institut za historijske i ekonomske nauke, 1962., str. 341 – 371.
- Ambroz Tudor, „Dvije viške crkve i njihovo utvrđivanje u 17. stoljeću“, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 34, 1994., str. 285 – 302.
- Nelli-Elena Vanzan Marchini (ur.), *Rotte Mediterranee e baluardi di sanità: Venezia e i lazaretti mediterranei*, katalog izložbe (Venecija, Biblioteca Nazionale Marciana, 31.3. – 11.7.2004.), Milano: Skira, 2004.

- Vinko Velnić, „Lazareti na istočnoj obali Jadrana“, u: *Pro Medico* 2/4, 1972., str. 77 – 91.
- Josip Vrandečić, „Had an Ottoman combatant any chance to win the love of the daughter of the rector of the Dalmatian town Zadar? (Islam in Ottoman Dalmatia in the 16th and 17th century and its coexistence with the Christian world of neighboring Venetian Dalmatia)“, u: *Radovi Filozofskofakulteta u Zadru* 33 (1994. – 1995.), str. 163 – 184.
- Nela Žižić, *Splitski slikari amateri: Barač, Zečević i Bratanić: kulturno umjetnički fenomeni u Splitu prije Preporoda*, katalog izložbe, Split: Muzej grada, 2004.
- Andrej Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, Zagreb: Školska knjiga; Institut za povijest umjetnosti, 2009.

POPIS ILUSTRACIJA

1. Nepoznati autor, *Minijatura s matrikule bratovštine sv. Dujma*, 18. stoljeće (?) (Konzervatorski odjel u Splitu, *Fototeka*, inv. br. 3147)
2. Snježana Perojević, *Prikaz površine lazareta na današnjem planu Splita* (Snježana Perojević, „Nova saznanja o splitskom lazaretu iz nacrtu Napoliona Erauta”, 2006., str. 109)
3. Nepoznati autor, *Lazaret s mora*, 1875. (Konzervatorski odjel u Splitu, *Zbirka pokretnih predmeta*; autor fotografije: Živko Bačić)
4. Vicko Andrić, *Nacrt lazareta*, 1819. (Državni arhiv u Zadru, *Nacrti građevinskih objekata*, X/O)
5. Napoleone Francesco Eraut, *Plan Splita*, 1682. (Biblioteca nazionale Marciana, Venecija, Ms.It.IV.28, *Racolta delle piante d'alquante delle più considerabili et forti piazze dello Stato tanto di terra ferma quanto da mar della Serenissima Republica di Venetia*, c. 48r)
6. Napoleone Francesco Eraut, *Veduta Splita*, 1682. (Biblioteca nazionale Marciana, Venecija, Ms.It.IV.28, *Racolta delle piante d'alquante delle più considerabili et forti piazze dello Stato tanto di terra ferma quanto da mar della Serenissima Republica di Venetia*, c. 47v)
7. Snježana Perojević, *Rekonstrukcija lazareta*, 2002. (Snježana Perojević, „Izgradnja lazareta u Splitu“, 2002., str. 130)
8. Nepoznati autor, *Lav sv. Marka s Generalata*, kraj 16. stoljeća (?) (Muzej grada Splita, *Zbirka kamenih spomenika*, inv. br. 1134)
9. Sebastiano Polverigiani (kopirao), *Put od Splita do Livna – topografska karta*, 1718./1719. (Hrvatski državni arhiv, *Kartografska zbirka*, A.II.25)
10. Nepoznati autor, *Lazaret svetog Marka u Zadru*, nakon 1782. (Museo Correr, Cl. XLIVb, n. 0638)
11. Nepoznati autor, *Kantar po predaji iz lazareta*, 18. stoljeće (Muzej grada Splita, *Zbirka umjetničkog obrta*, inv. br. 4280)
12. Louis François Cassas (crtičar); Jérôme Paris (bakropisac); Jean-Baptiste Liénard (bakrorezac), *Pogled na lazaret*, 1802. (Joseph Lavallée; Louis François Cassas, *Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et de la Dalmatie*, 1802., ilustracija 34)
13. Stefano Buccò, *Plan Splita – detalj s lukom i lazaretom*, 1692. (Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, *Istorijska zbirka, Zaostavština Jovana Tomića*, 8711/XII-45)
14. Autor, *Shema numeriranja s atribucijom i kronologijom gradnje dijelova sklopa*, 2021. (na temelju slike br. 47)
15. Nepoznati autor, *Nacrt lazareta*, 1731. (Archivio di Stato di Venezia, *Provveditori e Sopravveditori alla sanità*, b. 417, dis. 1)
16. Nepoznati autor, *Sanitarni kordon uspostavljen po naredbi providura za zdravstvo Simonea Contarinija*, 1731. (Archivio di Stato di Venezia, *Provveditori e Sopravveditori alla sanità*, b. 417, dis. 2)
17. Nepoznati autor, *Splitska luka – projekt iskapanja*, (Archivio di Stato di Venezia, *Senato, Dispacci dei rettori, Dalmazia*, fz. 46, dis. 1)
18. Putnički ured Split; studio Balkan-Mentor Beograd, *Split*, 1926. (osobna arhiva autora)
19. Nepoznati autor, *Fotografija carinarnice i prvog dvorišta lazareta*, oko 1930. (Muzej grada Splita, *Zbirka fotografija*, inv. br. C-426)

20. Nepoznata provenijencija, *Natpis s južnog pročelja lazareta*, 1626. (Arheološki muzej u Splitu, inv. br. 38387; autor fotografije: Tonči Seser)
21. Nepoznati autor, *Kasnogotički lav namješten na jugoistočnu kulu lazareta*, nedatiran (Muzej grada Splita, *Zbirka fotografija*, inv. br. 16144, fotografija nastala oko 1920.)
22. Antoine de Ville, *Plan Splita*, 1630. (Archivio di Stato di Venezia, *Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche*, b. 790, fz. 1152, dis. 1)
23. Giuseppe d'Andrés, *Plan lazareta*, 1714. (Archivio di Stato di Venezia, *Provveditori e Sopravveditori alla Sanità, Disegni*, b. 10, n. 16)
24. Nepoznati autor, *Nacrt lazareta*, 18. stoljeće (?) (Državni arhiv u Zadru, *Zbirka obitelji Kurir*, mapa 150, br. 3 – 4)
25. Franz Thiard de Laforest, *Veduta Splita*, oko 1875. (Muzej grada Splita, *Zbirka fotografija*, inv. br. 26228)
26. Walter Raughmann, *Nacrt prizemlja i krova lazareta*, 1814. (Državni arhiv u Zadru, *Miscellanea*, sv. 1, poz. D, l. 104)
27. Walter Raughmann, *Nacrt prvog kata Generalata, carinarnice, priorata i prvog dvorišta karantene*, 1814. (Državni arhiv u Zadru, *Miscellanea*, sv. 1, poz. D, l. 105)
28. Giovanni Cristoforo Moser de Filseck, *Plan lazareta*, 1778. (Archivio di Stato di Venezia, *Provveditori e Sopravveditori alla Sanità, Disegni*, b. 10, n. 17)
29. Alessandro Magli, *Plan utvđenja Splita*, 1648. (Archivio di Stato di Venezia, *Senato, Dispacci dei rettori, Dalmazia*, b. 1648, fz. 53, dis. 1)
30. Nepoznati autor, *Trijumf generala Foscola*, 1651. (Museo Correr, *Raccolta Uomini Illustri 64*, naslovljen *Città e fortezze della Dalmazia e Albania: Trionfo di generale Leonardo Foscolo con le vedute delle varie città e rappresentazioni delle battaglie*)
31. Joan Blaeu, *Plan Splita*, 1656./1657. (Joan Blaeu, *Nouveau theatre d'Italie, ou description exacte de ses villes, palais, eglises, &c.: et les cartes géographiques de toutes ses provinces*, Amsterdam: Pierre Mortiere, 1704., ilustracija 53)
32. Giuseppe Santini, *Plan Splita*, 1666. (Muzej grada Splita, *Zbirka crteža*, inv. br. 6316_4)
33. Giuseppe Santini, *Veduta Splita*, 1666. (Muzej grada Splita, *Zbirka crteža*, inv. br. 6316_6)
34. Giovanni Battista Giovannizio, *Crtež sjeveroistočne kule lazareta*, 1787. (Državni arhiv u Zadru, *Zbirka obitelji Kurir*, mapa 151)
35. Nepoznati klesar (arhitekt-projektant Giuseppe Sardi), *Reljef s prikazom Splita*, 1678. – 1681. (autorica fotografije: Karla Papeš)
36. Ika Prpa-Stojanac, *Plan Splita s nazivima utvrda i gradskih vrata*, 2007. (Arsen Duplančić, *Splitske zidine*, 2007., str. 52)
37. Nepoznat autor, *Palača Cindro*, prva polovica 20. stoljeća (?) (Konzervatorski odjel u Splitu, *Fototeka*, inv. br. 457)
38. Rezsö Goldberger, *Veduta Splita*, oko 1864. (Muzej grada Splita, *Zbirka fotografija*, inv. br. 20971)
39. Jean Baptiste van Moer, *Scena iz lazareta (Split)*, 1858. (Nacionalna i sveučilišna knjižnica, *Grafička zbirka*, sign. GZAS 143 moer 10)
40. Jean Baptiste van Moer, *Dvorište lazareta*, 1858. (Nacionalna i sveučilišna knjižnica, *Grafička zbirka*, sign. GZAS 150 moer 17)
41. Jean Baptiste van Moer, *Scena iz lazareta (U hanu)*, 1858. (Nacionalna i sveučilišna knjižnica, *Grafička zbirka*, sign. GZAS 147 moer 14)

42. Nepoznati autor, Tlocrt lazareta u Veroni, između 1551. i 1591. (Izvor: Mariasole Gatti, Valeria Negri, Maddalena Ruffo, *L'utopia della rovina. Il lazzaretto di Verona*, diplomski rad, Politecnico di Milano, 2017./2018., str. 34)
43. Nepoznati autor, Fotografija lazareta u Veroni, 1930. (Mariasole Gatti, Valeria Negri, Maddalena Ruffo, *L'utopia della rovina. Il lazzaretto di Verona*, diplomski rad, Politecnico di Milano, 2017./2018., str. 26)
44. Alessandro Baratta, *Lazaret u Genovi – detalj s vedute La Famosissima e Nobilissima Città di Genova*, 1637. (Izvor: gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France)
45. Nepoznati autor, *Crtež lazareta na Krfu*, 1724. (Archivio di Stato di Venezia, Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b. 582, fz. 865, dis. 1)
46. Walter Raughmann, *Dubrovački lazareti*, 1814. (Državni arhiv u Zadru, *Miscellanea*, sv. 1, poz. D, l. 107)
47. Giovanni Battista Camozzini, *Nacrt lazareta*, 1728. (Muzej hvarske baštine, *Fond Bučić*, 1. (18. st.) Spisi mletačkog inženjera G. B. Camozzinja, 43)
48. Giuseppe Juster, *Plan Splita*, 1708. (Museo Correr, Cl. XLIVb, n. 0789)
49. Giuseppe Juster, *Veduta Splita sa zapada*, 1708. (Museo Correr, Cl. XLIVb, n. 0795)
50. Francesco Melchiori, *Plan Splita i projekt karavanskog koridora*, 1732. (Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, *Istorijska zbirka, Zaostavština Jovana Tomića*, 8711/XII-82.)
51. Frane Zavoreo, *Projekt zatvora – nacrt prvog kata*, 1820. (Državni arhiv u Zadru, *Nacrti građevinskih objekata*, X/O – 11)
52. Nepoznati autor, *Uklanjanje ruševina nakon bombardiranja*, 1944./1945. (Konzervatorski odjel u Splitu, *Fototeka*, inv. br. 392)
53. Nepoznati autor, *Gostiona Ivanišević*, 1945. (Konzervatorski odjel u Splitu, *Fototeka*, inv. br. 3331)
54. Nepoznati autor, *Razglednica Splita*, 1960. (Nacionalna i sveučilišna knjižnica, *Grafička zbirka*, sign. GZ1054-1960_001_RSZ)
55. Zoran Alajbeg, *Kula carinarnice otkrivena iskapanjima (Sonda 3)*, 2016. (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika)
56. Ante Alajbeg, *Škarpa s morske strane carinarnice iz doba austrijske uprave otkrivena u iskapanjima (Sonda 3)*, 2016. (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika)

SUMMARY

The Venetian lazaretto and free port of Split

The new political-economic situation after the Fourth Ottoman-Venetian War (*Guerra di Cipro*; 1570 – 1573) led to the establishment of a free port (*porto franco*) in Venetian Spalato (Split) as the main trade port between Venice and the Ottoman Empire. The political, economic, and commercial repercussions of the project had been the subject of a series of studies, but an encompassing art historical monograph was lacking up to this point. Considering that the project of the so-called *Scala di Spalato* was one of the central government commissions in the *Stato da Mar* of the late *Cinquecento* and early *Seicento*, and had both architectural and social implications, it is an unavoidable link in the study of Adriatic (architectural) exchange.

The *Scala di Spalato* was conceived by Daniel Rodriga (Rodríguez), a Sephardi merchant from Bragança, Portugal, who petitioned the Venetian Senate in 1577 to allow him the building of a customs office and a lazaretto in the port of Split which would lead to the flourishing of both Split and Venice, if the Republic would allow the settlement of Sephardim in its territories. Only two years after commencing construction in 1580, Rodriga abandoned the project due to lack of funds, but the Venetian Board of Trade (*Cinque Savi alla mercanzia*) took it up in 1588, employing Rodriga as a diplomat and consultant who procured all necessary consent from the Ottoman side of the border. As trade started coming in, the Iberian Sephardim were settled in Spalato and the Venetian *Ghetto Vecchio*, and were given a series of privileges to further bolster trade. Although the first building (*Dogana vecchia*) was opened for business in 1592, its first *priore* (administrator) Marco Barisano was appointed at the beginning of 1593. Construction never ceased. In 1593, Bartolomeo Galese, *proto* of the *Ufficio delle acque* was sent from Venice to manage the construction site of the *scala* and the port, together with a new blueprint and wooden model. At the same time, construction began on a similar but larger building complex to the West which was finished before 1600.

The plague of 1607 pointed out the sanitary shortcomings in the Lazaretto. Thus, Andrea Renier, *provveditore di sanità* and former Count of Split, instituted the *Ordini da osservarsi nel Lazaretto di Spalato* in 1610. The functions of the two building complexes were separated between the Customs office, the Lazaretto, and the Fondaco, and a new *open warehouse with accommodation above* was built on the Riva next to the Western complex. Due to the implementation of new sanitary protocols and following the arrival of Persian silk merchants in Split, the Senate decided on a large expansion to the East, where engineer Costantino Cappi and *proto* Scipione Fredi in 1615 – 1616 built a small section for the apartment of the administrator and a large longitudinal Lazaretto enclosure.

Further expansion started in 1625 under engineer Agostino Alberti and *proto* Scipione Fredi who added three additional Lazaretto sections to the East, thus finishing the *Scala di Spalato* in 1631. The construction site was the biggest one in the region, functioning as a beacon for builder and mason workshops that flocked to Split and would disperse through Dalmatia

after the challenging project was finished. After its completion, the *Scala di Spalato* was a complex structure consisting of 7 courtyard sections located by the sea on the southeastern edge of the Diocletian's palace. A careful analysis of archival sources reveals that the structure served a variety of functions that encompassed standard Venetian trade and hygienic customs regarding border crossing. From East to West, the *Scala di Spalato* comprised of the *Lazzaretti* followed by a *Dogana* and finishing with a *Fondaco*; the same model present in Venice itself in separate buildings was united here in direct sequence. As it predates the *Fondaco dei Turchi* in Venice, the Spalato example testifies to the formation of a special system for hosting Muslims in Venetian territories.

Although its primary purpose wasn't to benefit Split directly, the presence of intercontinental trade impacted different layers of the populace that benefited from it, which is especially evident in the flourishing of the Jewish community and the new lavish palaces of the townsfolk.

KAZALO IMENA I MJESTA

A

Albani Bonifacije, nadbiskup 76
Alberti Agostino, inženjer 50–51, 54, 68
Aleksandrija, Egipat 22, 89
d'Andrés Giuseppe, inženjer 19, 55–56, 62, 98
Andrić Vicko, arhitekt 17, 57, 105
Ankona 30, 34, 35, 81, 82
Artico Paolo, inženjer 100

B

Balbi Girolamo Maria, gen. providur 60, 100
Banja Luka 25, 34, 81
Barbarigo Marco, knez 80
Barbaro Antonio, gen. providur 58, 74, 85
Barbaro Issepo, prior 104
Barbieri Francesco, inženjer 69
Barisano Marco, prior 39
Baruh Memo, trgovac 85
Bassadona Pietro, knez 85
Battista iz Venecije, graditelj 49
Bazziolli Bernardo, prior 60, 62, 88, 104
Benoni Francesco, inženjer 100
Beograd 34, 81
Bernardo Antonio, gen. providur 69, 72
Blaeu Joan, kartograf 55, 70, 71
Blaž Šibenčanin, graditelj 40, 45
Bokanić, obitelj i radionica 49, 51, 54, 74
Bokanić Ivan 49
Bokanić Nikola 49
Bokanić Petar 49
Bokanić Stipe 49
Bollani Leonardo, knez 40, 60
Bonitio Bernardo, svećenik 80
Bosna 23, 25, 34–35, 37, 38, 60, 66, 81, 103
Bosanski pašaluk – v. Bosna
Božićević-Natali Marijeta (Kavanjin) 81
Braudel Fernand, povjesničar 80
Budim 27, 34, 81, 85
Bugardelo, graditeljska obitelj i radionica 54, 74
Bugardelo Dujam (stariji) 40
Bugardelo Dujam (mlađi) 51

Bugardelo Ivan 40, 49–50
Bugardelo Nikola 40
Bugardelo Vicko 37

C

Calbo Giovanni Battista, zapovjednik 32
Camilli, inženjer 47
Camozzini Giovanni Battista, inženjer 55, 60, 62, 98–100
del Campo Onofrio, inženjer 69–70, 72
da Canal Fabio, zapovjednik 32
Capogrosso, obitelj 81
Capogrosso Agostino 82
Capogrosso Bartolomeo 80
Capogrosso Giacomo 80
Capogrosso Marko 82
Cappi Costantino, inženjer 47, 49, 54
Carigrad – v. Istanbul
Castel Nuovo - v. Herceg-Novu
Cetina 26, 35, 37
Cipci Petar, plemić 31
Codolin Jakov, građanin Zadra 37
Cohen Samuel, trgovac 38
Conti Innocenzo, inženjer 69–70, 72
Contarini Alvise, providur za trgovinu 32
Contarini Girolamo, gen. providur 69
Contarini, Jacopo, knez 47
Contarini Simone, providur za zdravstvo 56
Corner Andrea, gen. providur 69
Corner Catarino, gen. providur 69, 85
Corner Marco, knez 32
Correr Nicolò, knez 33–35

Č

Čiovo 51
Čapljina, mjesto u Hercegovini 25, 30–35, 38, 103

D

Dieghi Pietro, trgovac 30
Dolfin Cesare, knez 47
Dolfin Daniele, gen. providur 98

Domenico iz Venecije, graditelj 49
Donato Leonardo, knez 32
Drvodilić Nikola, kamenorezac 49
Dubrovnik 16, 22, 25, 31, 34, 40, 42, 51, 60,
78, 80–81, 85, 88, 94, 96, 103
Duvno, grad u Bosni 25

E

Eraut Napoleone Francesco, inženjer 18, 20,
55, 57

F

Falcon Josef, trgovac 30
Fanello Paolo, trgovac 81
Filipović Ivan, kapetar 80
Firenca 42
Fisković Cvito, povjesničar umjetnosti 16–17,
20, 37–38, 80, 105
Foscolo Leonardo, gen. providur, general 57–
58, 68, 70
Frari Angelo, prior 56, 104
Fredri Scipione, inženjer 45, 47–48, 50–52, 54

G

Gabela – v. Čapljina
Galese Bartolomeo, inženjer 39, 53, 90, 95
Galli Gallo, inženjer 100
Gaspari Antonio, arhitekt 77–78
Gašperović Šimun, graditelj 50–51
Genova 93–95, 97
Giovannizio Giovanni Battista, inženjer 19,
56, 73, 94
Gonzaga Camilo, inženjer 69, 72
Grandi Francesco, arhitekt i mjernik 103
Grego, obitelj trgovaca kamenom 51
Grisogono Jerolim, plemić 81

H

Han kod Sinja 26, 103
Herceg-Novii 31, 35, 94, 96, 103

I

Ilić Petar, trgovac 81
Istanbul 34, 38, 84, 87,
Ivan iz Omiša, graditelj 49–50

Ivan Krstitelj iz Zadra, graditelj 50
Ivan Šibenčanin Blažev, graditelj 40

J

Jadro, rijeka 34
Juster Giuseppe, kartograf 55, 57, 101

K

Kandid (*Candido*) Nikola, inženjer 50, 68
Kavanjin, obitelj 80
Kavanjin Giacomo 81
Kavanjin Marco 80–81
Kavanjin Orazio 81
Kečkemet Duško, povjesničar umjetnosti 18–
20, 80, 85, 105–106
Klis 27, 32, 68–69
Konstantinopol – v. Istanbul
Kotor 103
Kreta (*Candia*) 68–69, 74
Krf (*Corfu*) 31, 65, 74, 93–94, 97

L

Lettino Francesco, mešetar 87
Lima Samuel, trgovac i špijun 85
Livorno (*Leghorn*) 34
Loredan Alvise, knez 32, 88
Luposignoli Mihovil, arhitekt 78
Luzzatto Simone, rabin 84

Lj

Ljubović Luka, graditelj 51

M

Macanović (*raguseo*), obitelj i radionica 54, 74
Macanović Ante Paškov 51
Macanović Frane 51
Macanović Ivan Franin 51
Macanović Ivan 51
Macanović Nikola 49
Macanović Rade 51
Macanović Vinko 49
Magli Alessandro, inženjer 55, 68, 70–71
Makarska 25, 34, 85,
Malacreda Cesare, inženjer 49
Malaspalli Belisario, kapetan 81

Mandalina, poluotok – v. Šibenik
 Marcellin Amijan, povjesničar 65
 Marchi (Markić), obitelj 85
 Marchi Ivan Petar 35
 Marchi Nikola 53
 Marcellini Alberto, prior 104
 Marcobruni Andrea, prior 60–62, 104
 Marconi Antonio, prior 104
 Matijašević Mihovil, zapovjednik 38
 Matković Pjero, graditelj 49
 Mazzarello Šimun, plemić 37
 Melchiori Francesco, inženjer 55, 72, 100, 102
 Memiš-beg, defterdar 33, 35
 Micheli Giovanni Battista, providur 42
 Michiel Giacomo, knez 85
 Mletačka Republika – v. Venecija
 Mocenigo Alvise, dužd 30–31, 34
 Moer Jean Baptiste, slikar 58, 60, 92
 Moretti Tomaso, inženjer 69
 Morosini Vincenzo, plemić 32
 Morpurgo Viktor 17–18, 30
 Moser de Filseck Giovanni Cristoforo, inženjer
 56, 60, 67, 94, 100
 Mudazzo Marin, knez 47
 Muggia, grad u Italiji 49
 Muratori Ludovico Antonio, povjesničar 65
 Mustafa I, sultan 23
 Mutio Giovanni, konzul 38
 Mutović Dujam, graditelj 49–50

N

Nascimben Lorenzo, prior 39
 Neretva (*Narenta*) – v. Čapljina
 Nikozija (*Nicosia*), grad na Cipru 72
 Novak Grga, povjesničar 16, 19, 80

O

dall'Oglio Antonio, trgovac 38
 dall'Oglio Ottavio, trgovac 38, 42–44, 81
 Omiš 33, 51
 Osmansko Carstvo 11, 13–14, 17, 19, 22–26,
 30–35, 37, 61, 68–69, 80, 84–89, 103

P

Pallavicino Sforza, general 68
 Palmanova, grad u Italiji 45, 70, 72

Papalić Alviž, plemić 42, 81
 Papalić Jakov, plemić 85
 Papalić Tisičić, Frane, prior 104
 Paruta Giovanni Francesco, knez 33
 Passeti Carlo Antonio, blagajnik 60, 88
 Pastor Donato, majstor 52
 Penso Josip, trgovac 85, 85
 Penso Izak, trgovac 85
 Perzija 25, 42, 47
 Petar iz Omiša, graditelj 48
 Pisani Antonio, gen. providur 68
 Pisani Bartolomeo, knez 53
 Poleni, trgovac 42
 Portugal 51
 Predojević Hasan paša 30
 Pribojević Vicko, svećenik 81
 Priuli Antonio, gen. providur 69, 74
 Pročić Mihovil, graditelj 51

R

Radojković, obitelj trgovaca kamenom 51
 Raukar Tomislav, povjesničar 23, 80
 Renier Andrea, knez i providur 40–41, 44, 66,
 88
 Rijeka, grad 103
 Risan, grad u Crnoj Gori 35
 dalla Riva, Costantino, prior 104
 Rodriga Daniel, trgovac 11, 16–19, 23, 30–35,
 37–39, 53, 83–84, 109
 Rodriga Jakov, trgovac 38
 Rosalem Gaspar, prior 104
 de Rossi Carlo, *proto* 100
 Rossi Domenico, arhitekt 78
 Russo Mojsije, trgovac 85
 Russo Abram, trgovac 85

S

Sagredo Alvise, prior 104
 Sanmicheli Michele, arhitekt 94
 Santini Giuseppe, inženjer 18, 55, 57, 69, 71–
 72
 Sarajevo 25, 42, 81, 84
 Seleban Nikša, trgovac 103
 Silvestrini Carlo, *cavacanal* 45
 Sokolović Ali beg 31, 34
 Sokolović gazi Ferhad paša 34

Sokolović Mehmed paša 34–35

Solin 38

Soranzo Lazzaro, pravnik 23

Split

Badžana 27

Biskupova palača 105

Bratovština sv. Nikole 81

Dominikanski samostan 50, 53, 66,
69–72

Gostionica Ivanišević 105

Katalinića brig 48

Kuća Benedetti 76

Kuća Dragišić de Caris 76

Kula Arsan 69, 71

Lučka kapetanija 105

Marjan 48, 69

Palača Cindro 76–78

Palača Cipci 76, 78

Palača Marchi 76

Palača Milesi 76

Palača Tartaglia 76

Podrumi 44, 48–49

Režija (Monopol) duhana 105

Riva 42, 47, 54–55, 60, 71, 82, 103–
105

Stara nadbiskupska palača 76

Sustipan 31, 66, 105

Sv. Roko, crkva u lazaretu 54, 61

Trstenik 48

Tvrđava Gripe 69

Zatvor sv. Roka 57, 105

Židovski get 83, 85–86

Staro Matija 37

Š

Šfagarić Frane, trgovac 81

Šibenik 23, 26, 88

Šolta 51

Šore Andrija, graditelj 69

Španjolska 22, 30, 51, 89

T

Tartaglia Petar, plemić 31

Tironi Paolo, inženjer 100

Tomić Jerolim, graditelj 48

Tomislavgrad – v. Duvno

Trilj 26

Trogir 40, 51

V

Valutello Antonio, prior 50, 91

Venecija

Canal Grande 28, 87

Dogana da Mar 28, 90

Fondaco dei Tedeschi 28, 89

Fondaco dei Turchi 28, 50, 87–91

Ghetto 30, 84–85

Mletačka Republika 14, 16, 22–23, 26,
30–32, 37, 42, 47, 72, 80, 84, 86–87,
68–69, 90–91, 98, 100, 103

grad 19, 25, 26, 28, 30, 34–35, 37–40,
42–44, 47, 50, 54–55, 60, 65–66, 74,
77–78, 80–81, 83–84, 87–89, 95, 104

Lazareti 28, 65, 89, 93, 95

Palača Michiel dalle Colonne 77

Palača Mocenigo 77

Palača Papadopoli 77

Rialto 28, 82, 87, 89–90

Santa Maria Zobenigo (del Giglio) 73–
74

Venier Marcantonio, gen. providur 43

Verona 28, 93–96

Vidali Nikola, trgovac 81

de Ville Antonio, inženjer 53, 55, 68–69

Visoka Porta – v. Osmansko Carstvo

Visoko, grad u Bosni 81

Vranjic, mjesto pored Splita 103

Z

Zadar 14, 19, 23, 26, 30, 37–38, 49–50, 57, 74,
88, 96, 103–104

Zakintos (*Zante*) 31, 65, 93–94

Zane Marino, gen. providur 98

Zavoreo Frane, inženjer 105

Zemunik, mjesto pored Zadra 34

Zorzi Alvise, gen. providur 68, 85

Ž

Žrnovnica, rijeka 34, 49